

Іван ФЕДЬКО

ТВОРИ

Том 2

Редактор: *Михайло ТРАЙСТА*
Комп'ютерний набір
і техноредагування: *Ірина МОЙСЕЙ*
Обкладинка: *Ірина МОЙСЕЙ*

Референти: *Володимир АНТОФІЙЧУК*
Корнелій ІРОД
Мігасла ГЕРБІЛ

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
FEDKO, IVAN

Tvory / Ivan Fedko. - București : R.C.R. Editorial, 2019
2 vol.

ISBN 978-606-745-067-5

Tom 2. - 2019. - ISBN 978-606-745-069-9

821.161.1

Наклад фінансований
СОЮЗОМ УКРАЇНЦІВ РУМУНІЇ

Іван ФЕДЬКО

ТВОРИ

Том 2

Видавництво RCR EDITORIAL

Бухарест - 2019

Життєві історії від Івана Федька

Перший прозаїк в українській літературі Румунії повоєнного часу Іван Федько – яскравий представник реалістичної манери письма. Його художній світ становить складну естетичну цілість, кожен компонент якої – довершений твір, окремий епізод чи проста деталь – покликаний створити повнокровний образ конкретної доби і розкрити на її тлі суспільну роль кожної людини. Невипадково один з його героїв, наділений порівняно ще невеликим життєвим досвідом, так розмірковує про намір розповісти про себе і свій час: «А прожитого вистачало на трилогію: в першій – розповідь про дитинство (а чого там тільки не було!), в другій розкаже про свою науку, а в третій опише сучасне життя, а в сучаснім житті стільки трапляється!». Очевидно, в цих словах криється один із задумів самого письменника, що зокрема можуть підтвердити і вдало підібрані до цього тому твори – повість «Із хроніки життя» та оповідання «Коротка історія» і «На початку дороги».

У центрі оповідей Івана Федька – історії людських доль, навіяні спогадами автора про пережите ним самим і його сучасниками, точні штрихи побуту селян і містян середини ХХ століття, їхніх дум і прагнень, що робить ту епоху ближчою і зрозумілішою для нас, нині суших.

Сюжетно-образну основу багатьох епізодів у творах Івана Федька складають події, що їх зафіксувала міцна дитяча пам'ять. Адже почасти йдеться про часи повоєнного лихоліття, коли нічними селами в пошуках легкої поживи нишпорили злочинські банди, спричиняючи в людей тотальний страх за себе і своє добро, а відповідно – протидію цьому суспільному злу. Та головним у тій лихій круговерті було не лише вистояти перед грізними випробуваннями, а й не втратити людської гідності, не скотитися до пристосуванства й мовчазного потурання злу. Суворі дійсність породжує не тільки героїв, а й типів, що діють у супереч традиційним принципам моралі, як, приміром, бригадир лісорубів Федюк, котрий заради збагачення вдався до шахрайства й обдурювання своїх підлеглих. Тому письменник не раз гостро ставить проблему корозії людської душі, безпринципності, користолюбства й конформізму. Та все ж на першому плані – герої нової епохи, які твердо вірять в людські ідеали справедливості й стійко ведуть наполегливу боротьбу за них, жертвуючи власними інтересами, а нерідко й особистим щастям, як, приміром, Влад Божинець (повість «Із хроніки життя»), Томеску (оповідання «Коротка історія»), Віктор Савчук (оповідання «На початку дороги») та ін.

Винятковою душевною чистотою приваблюють дитячі характери Івана Федька, як, приміром, Олекса Падюк – герой повісті «Із хроніки життя». Йому тільки чотирнадцятий минув, а він уже не той хлопчина, який ще зовсім недавно під час літніх злив бавився паперовими човниками, а справжній, як він вважає, чоловік, що поряд із дорослими стає до важкої праці лісоруба, щоб допомогти матері й старенькому дідусеві. Діти рано дорослішають, оскільки опікуються не стільки власною долею, як життям своїх рідних і близьких. Вони мужньо переборюють тяжкі випробування, не скоряються

перед ними, а стають носіями найкращих людських чеснот. При цьому письменник акцентує на важливості тактовного ставлення дорослих до дітей, на їхньому вмінні розуміти складність вразливої дитячої душі. Один із лісорубів, добрий і чуйний чоловік, розмовляє з Олексою Падюком, як з дорослим, і це стає для підлітка найважливішою підтримкою у його щоденній виснажливій праці. Таким же життєво мудрим і тонким знавцем дитячої психології постає директор виправної школи Томеску із оповідання «Коротка історія», який делікатно й ненав'язливо допомагає Павлові Дикунцю, учневі із тяжким і непередбачуваним характером, відновити синівське почуття до батька.

Основна особливість художніх узагальнень Івана Федька – непересічна особистість самого письменника та його безкомпромісна життєва позиція, що в кінцевому підсумку дало чудові зразки високомистецької прози, яка надійно слугуватиме й сучасному читачеві в його щоденних пошуках ціннісних орієнтирів.

Володимир АНТОФІЙЧУК

Із збірки
«ОБІРВАНИЙ ПОЛІТ»
(1980 р.)

ІЗ ХРОНІКИ ЖИТТЯ

Повертався додому щасливим, ніби крила вирости. Не звертав уваги на прохожих, не відповідав на вітання, погляд вдивлявся тільки в проміжки поміж головами зустрічних, аби не зіткнутися з кимось. Втому ніби рукою зняло, – відчував полегкість, навіть бадьорість. Розмахував правицею, ніби набирав розгону, а в лівій руці міцно тримав ручку портфеля, туго набитого книжками, рахунками, схемами, вирізками з журналів і газет. І хоч в будні цей портфель здавався чомусь ковадлом, – так важко тягав його за собою, та сьогодні не відчував його ваги.

Після останньої перевірки в лабораторії, коли новий прилад запрацював за проектованою програмою, на запланованій потужності, то спочатку не хотів повірити власним очам. Не міг змиритися з думкою, що після стількох років пошуків, випробувань, експериментів, все це може закінчитися так раптово, навіть брутально, перервавши той ланцюг неспокою і безконечного шукання.

– Професоре! – окликнув хтось уже за плечима, та він тільки підняв руку на знак, що прийняв привітання і, навіть не оглянувшись, поспішив далі.

Та на перехресті таки мусив спинитися – світлофор. І нетерпляче чекаючи зеленого світла, озирнувся навколо себе. Тільки тепер помітив, що вирази облич навколишніх були спокійними, люди розмовляли про буденні справи, про діла чи покупки, ніхто навіть не звертав на нього уваги. Спочатку відчув себе якось ніяково, – так поводяться тільки вперше закохані, коли відчувають чари першого поцілунку... А йому вже за сорок... Вже й скроні зацвіли, лисина пішла, а він...

Але пелена самолюбства заступала поступово погляд:

Та що ж вони розуміють, що знають? – заспокоював самого себе. Відчув вагу портфеля і обережно, ніби боявся когось перелякати, глипнув на нього. Ніяковість почуттів тепер замінювалась гордою радістю. І вже із задоволенням у погляді подивився навкруг. Та не було на кого дивитися, бо світлофор знову почервонів, люди перейшли, а він так і залишився, дивлячись на свій портфель. Тепер уже інші юрмилися навколо, теж спокійні, зайняті власними справами, байдужі до того, хто поруч чи попереду...

«Та нехай їм!» – подумав і по-молодечому перейшов вулицю, поколихуючи портфелем. Спинився був коло продавчині квітів, – це перші весняні, але ту оточили спритніші за нього, молодь, і йому здалося, що не годиться стовбичити і торгуватися за кілька стеблин нарцисів. Тому відмовився від наміру. І, взагалі, його вістка про те, що добився свого, буде кращим букетом, ніж тих кілька квітів, які вже до завтра зів'януть і доведеться їх викинути.

Пішов собі далі, та вже повільніше, і щоб відігнати від себе всілякі думки, почав насвистувати якусь далеку, ще

з дитинства знайому мелодію. Нема чого попішати. Все вже пройшло... Пора відпочинку настала... От сім'я зрадіє, відсвяткує, і він сяде ввечері біля сина і слідкуватиме, як той виконує домашні завдання.

Підійшов спокійно до шестиповерхового будинку, зазирнув при вході у поштову скриньку, та, не знайшовши там нічого, пішов сходами, – ліфт давно вже не працює. Та й не багато йому – другий поверх. Але хоч і небагато, та піднімаючись, почав відчувати втому не тільки цих кількох років, відколи зайнявся цією роботою, а ніби втому всього життя. Переклав портфель у праву руку, а лівою почав підтягатися до блиску виструганим долами поруччям. Прохолода цементних з мармуровою накладкою сходів немов освіжила трохи гарячі скроні, але водночас ніби посилювала втому, яка тепер спускалася в ноги, в підкоління. Підійшов до дверей квартири, вийняв з кишені в'язку ключів і відчинив. Повіяло домашнім запахом. Дотепер, мабуть, ніколи не задумувався над тим, що в кожному домі є свій запах. Зайди до іншого дому чи кімнати, то зразу відчуєш, як у ніздрях щось защемить, залоскоче, а відкрий двері своєї хати, то нічого незвичайного не відчуєш.

І тепер він на повні груди вдихнув той запах, яким живився вже понад п'ятнадцять років. Хоч і переходили вони жити з одного місця на інше, хоч і змінювали квартири, та запах залишався таким же, яким він його знав ще з перших днів подружжя. Ніби смакуючи той запах і тишу, яка повністю панувала навкруги, скинув легкий весняний плащ, повісив піджак, зняв галстук і розстебнув комір. Роззувся і тільки у шкарпетках, навшпиньки, підійшов

до «дитячої», – так вони називали відведену для сина кімнату, і став прислухатися: читає чи, може, спить? Не почувши ніякого руху чи подиху, бо в наших квартирах і подих крізь двері можна почути, злегка відхилив двері і повільно просунув голову.

Очі зайцем оббігли кімнату і спинений перед цим подих почав поволі покидати легені. Тепер погляд сповільнив свою швидкість, задумливо зупинявся на кожному предметі, на кожній речі, злегка переходив з одного предмета на інший, неначе боявся, щоб не сполохати того. Закінчивши огляд, відчинив ширше двері і ступив у кімнату. Все було на своєму місці: ліжко акуратно застелене, стіл в порядку, крісла на своїх місцях, двері шафи зачинені, рибки в акваріумі байдуже сновигали поміж засипаними піском тоненькими зарослями... Все в порядку.

І цей порядок чомусь його занепокоїв. Син, звичайно, в цей час був вдома, готував уроки, читав або відпочивав, по квартирі линула притихла музика з магнітофона, на столі лежали розкриті порозкидані книжки та зошити, на спинках крісел висіли сорочка чи штани, одним словом – було видно, що там хтось є, хтось живе. Такий вигляд кімнати був настільки йому звичним, що кожної миті міг сказати, де і що знаходиться. Тому часто і не заглядав туди, а просто йшов до своєї кімнати, розкладав власні книжки та папери, приготував все до роботи і тільки після того заходив до сина, обмінювався кількома словами про шкільні діла, про різні новини, обідав, віддихаючи, переглядав свіжі газети чи професійні журнали, а потім брався до своєї справ, до своїх розрахунків, схем та всього, що могло йому допомогти у розв'язанні питань, які затримували його

від одержання бажаних результатів. Та сьогодні не було, що розкласти на столі, не було чого приготувляти, тому й вирішив навідатися до сина таки по своєму приїзді... А тут все на своєму місці, чистенько і гладенько складене, неначе чекають якихось високопоставлених гостей...

Очі зіщулились і погляд вже колов стрілковим вістрям всі закутки, кімнату, щоб вловити хоч якийсь натяк на відповідь своїм запитанням.

Залишив двері відчиненими і підійшов до інших. Це була їхня кімната, і тут, звичайно, працювала дружина. Крім спальних диванів, тут була її бібліотека, її речі, і, взагалі, тут вони ділилися своїми думками, тут будували майбутнє і пригадували минуле, тут народжувались і вмирали любовні пориви...

Тепер уже не затримався перед дверима, а відчинив спокійно, хоч думка неспокою все глибше закрадалась до душі. Побачив такий же порядок і чистоту, як і в першій. Тільки раз обвів поглядом кімнату, залишив і ці двері відчиненими і пішов на кухню.

Порожньо і тихо. Все на своєму місці, ніби зроду-віку там виросло і закам'яніло. Час від часу регулярно бринів джмелем холодильник та вітер грався із занавіскою у відкритім вікні...

Поспішив до третьої, кімнати «для гостей», – як назвали вони її. Те саме: чистота і порядок. Все на своєму місці, але тепер чомусь здавалося все це мертвим, ніби в монастирі...

– Що це може означати? – запитався, здвигнувши плечима. Порядок і чистота в квартирі були для них звичною справою, і вони старанно привчали до цього й

сина, хоч той більше надіявся на материнські руки, ніж на власні зусилля. Та тепер все виглядало, ніби в якомусь музеї. – Продовжились заняття в школі?.. Вийшов у двір погуляти?.. Пішов з дружиною до лікарні, де вона працювала хірургом?.. Але про це міг знати і він... І чому все це в такому строго аптекарському порядку складене? Дивився навкруги якимось розгублено і почав відчувати, ніби зі стелі став навівати на нього вітерець самотності і порожнечі. Рипнули двері на кухні і він здригнувся, прислухався, та потім заспокоївся: у ванній вікно відкрите... Протяг. Причинив двері кухні, взяв портфель і за звичкою пішов до своєї кімнати.

Тут все було, як залишив вранці: стіл застелений книжками, паперами, журналами, попільниця переповнена недокурками, в розкладальному фотелі, – скільки він там ночей не переспав! – недбало лежить домашній халат, друкарська машинка блимає на нього втомлено кількома десятками кругленьких очей, і пахне якимось сирістю, ніби пліснявою.

Поставив портфель на край стола і широко відчинив вікно. Весняний вітер колихнув фіранкою і почав перебирати на столі папери. Підійшов до столу і став їх збирати. Назбиравши цілу купу, без розбору, хотів поставити на друкарську машинку, коли побачив, що в неї всунутий аркуш. Але не друкований, а рукописний. Нагнувся, щоб розглянути. Впізнав почерк – її. Лишив папери і вийняв дрібно списаний аркуш.

Пробіг очима перший рядок, а потім навскіс пройшовся по всій сторінці й опутився в крісло. Відсунув решту паперів, що ще валялися перед ним, і з дитячою цікавістю

почав читати. В них ще такого не траплялося, щоб писали одне одному. Навіть до одруження не дуже листувалися, бо не було часу. Хіба коли він від'їжджав за професійними завданнями в інші місцевості, чи за кордон, тоді писав, але і то так – коротко, по-діловому. Зате відповіді на свої листи ніколи не чекав і не вимагав, бо довго в одному місці не затримувався. Тому-то тепер з такою цікавістю взявся за читання. Навіть почерк здавався йому цікавим, настільки був непризвичаєним до нього.

Пробігши поспіхом написане, стулив на мить очі, відкинув голову, труснув нею і взявся читати заново.

«Владе, – писала вона, – багато не пояснюватиму. Коротко – забирайся! Іди, куди хочеш, до кого хочеш, з ким хочеш, тільки разом з нами не будь! Не витерпимо! Жодних тобі обов'язків або боргів не накладаю: бери, що бажаєш, лишай, що хочеш, але відходь! Досить було з мене дотепер, більше не можу. Проаналізуй наше життя і, якщо знайдеш його нормальним, то продовжуй сам жити таким життям, але не поряд з нами. Я ні в чому тебе не звинувачую, не засуджую, але прошу і вимагаю – відходь!.. Не пробуй мене шукати, не пробуй мені роз'яснювати, переконувати, бо нічого і ніколи не доб'єшся. Ти ж людина розумна, грамотна, вчена, тож не важко тобі все зрозуміти. Якщо ти дотепер нічого не помічав за мною, то тим краще, але більше таїти я не можу... і не має значення для нас обох. Сина я відправила до моїх батьків, і вернеться він тільки тоді, коли знатиме, що ти покинув квартиру. Так що не затримуй його довго від школи, бо скоро кінець шкільного року. Можеш зустрічатися з ним в його школі, на вулиці, в парку, чи будь-де, тільки вдома

в нас – ні! Якщо хочеш просити офіційного розлучення, то я згідна – проси. Мабуть, це єдина можливість нам зустрітися... Бажаю успіхів! Діана».

Поклав аркуш перед собою на стіл, підпер голову долонями і перечитував його вже в котрий раз, спинаючись на тому чи на іншому слові чи реченні, намагаючись з усіх зусиль зрозуміти й усвідомити все, що відбувається...

Нарешті підвівся, глянув порожніми очима навкруги, спинив погляд на портфелі і жбурнув ним у куток, засипавши паперами всю кімнату. Підняв друкарську машинку і прицілився нею у вікно, та, хитнувшись на ногах, безсило опустив її на стіл і поплентався в'яло до дверей.

Зайшов до кімнати-приймальні і простягнувся на дивані, стуливши втомлені повіки і підклавши долоні під потилицю. Відчував, як втома опановує поступово всім його тілом, як на мозок-розум напливає легенька сіра вуаль і починає обмотувати його все тугіше й тугіше, і той перетворюється на твердий клубок, в якому жодна крихітка мислі не в силі більше рухатися. Здавалося, ніби зі стелі сипляться на нього безконечно краплі часу і відносять його кудись у невідоме і далеке. Дивувався, чому не вистачає в нього сили розлютитися, сердитися, кричати, сваритися, трошити все навколо, рвати, нищити. Хотів відшукати хоч би тінь тієї стежки, яка би вивела його з цього запаморочення, з цього лабіринту і дала можливість знайти хоч приблизну відповідь на безліч запитань, що народжувались одне з іншого і то тонули в глибині часу і подій, то впливали на саму поверхню і розбризкували дивні і тоненькі хвилі почуттів, що губилися поза подіями

і часом. Та не знаходив сили піднятися з дивана, все тіло нило і наливалося невидимим тягарем, який приковував його до дивана, до непорушшя. І змучений та знесилений віддав себе цьому стану...

II

– Ну як, робітнику? Хоч на медяник заробив?

– Може й більше, – відповідав поспішно хлопець і жадібно поспішив вулицею вгору, додому.

Яке то щастя – повертатися додому! Забуваєш тоді всі прикросці, всі неприємності, які пов'язані з твоїм домом, і немов на крилах летиш додому! Та ще в такий вік, як у Олекси Падюка, – чотирнадцятий тільки минув! Підтягає шлеї заплічного мішка, бо такі врізалися в плечі, і напівбосим мережить ногами вулицю. Поважно, по-дорослому оглядає хати та подвір'я, ніби там могли статися хтозна-які зміни за чотири тижні, скільки він пробув на роботі. Але хай сусіди бачать і знають, що він не той уже Лесик, який паперові човники пускав у струмочку після злив, а справжній мужчина, який знає, що то значить робота. Ой, як добре знає...

– Ну кажи, як там було? – допитується мати і нахиляє хлопцеву русяву голівку над цебром, у якому в гарячій воді розпустила золи, і тепер шкребоче нігтями у нестриженім волоссі, поійойкуючи та дивуючись, скільки там бруду назбиралося. Хлопець тільки форкає, мов лоша, носом і ротом, опирається і хоче підняти голову з пари, яка вже й дихати не дає.

– Та не крутись, хлопче, бо твоя голова, як толока, тільки кози бракує, – приборкує непосиду. – А як вмиєшся добре і висушишся, побіжиш до Рибка, аби тя постриг, бо завтра свято. Понесеш троє яєць, то й добре буде.

Олекса хотів був запротестувати, що він уже не дитина, аби носитись та платити яйцями, що він був на роботі і заробив грошей, та мати вилила на голову цілий горщик теплої води, аби ополоскати, і хлопець відчув у роті нудний смак золи та їдкого шорсткого мила. Доки відкашлювався та відпльовувався, мати накинула йому на голову жорсткий рушник і так натерла шию, що, здавалося, не рушник то був, а горстка чорничого галуззя...

По вечері зібрався розповісти дідові, як провів він ці чотири тижні, та після кількох речень повіки важко осіли, і хлопець поринув у глибокий сон. Мати накрила обережно веретою і пішла молитися, а дід вийшов на вулицю.

Сусідів Микола, парубок, який теж працював разом з Олексою, саме вертався з села і наспівував якусь вечірню пісню (бо, щоб ви знали, в той час наші легіні знали співати вечірні, нічні і ранкові пісні).

– То як робилося, парубче? – почав дід, вийнявши з рота люльку, і присів на поріг хвіртки.

Той спинився, глянув на дідову невисоку постать і, задоволений, що має з ким побалакати, присів поблизу на моріжок.

– Як завжди, вуйку.

– А Федюк, мабуть, знову вас обмахарив...

– Е-е, та він в цьому майстер, – махнув рукою... – А на таких, як ваш Олексик, то він мав добрий зарібок!..

– А чому? – вдавав дід, що не розуміє, хоч добре знав, як уміє Федюк шахрувати.

– Та ось так: записував його як дорослого робітника, а платив йому як дитині – половину.

– Так, так, знає він, як це робити... А хлопець як там був, не голодував, не мерз?

– Як хлопець... Ганяли ним – хто куди!.. Прийде було увечері, а гомілки геть подряпані дикою ожереддю... А собака-Федюк, який цілий день вантажив на нього дровеняки, аби переносив від складу до складу і заставляв тягати за собою відра з парафіном та промашувати жолоби, ні тоді не давав йому спокою, а посилав за свіжим боркутом... Добре, що хоч Ниця була там і заступалася за хлопця. Вона йому й обід варила і доглядала, разом з ним ходила до магазину по харчі, так що вдвох вони якось розбиралися... Та і на харчах обманював його Федюк. Візьме хлопець кіло солонини, а він запише два, візьме два хліби на тиждень, а він запише три...

– Так, так, – потакує дід і сердито копається мізинцем у люльці.

...А Олекса, що почав був свою розповідь звечора, продовжував її тепер уві сні: – Вуйку Федюк, – благає, – запишіть і мене! – А скільки тобі? – Та скоро шістнадцять, – прибавляє. – Не бреші! Котрий клас закінчив? – Восьмий, у дев'ятий тепер. – Ну, видиш, що не шістнадцять, а лиш п'ятнадцять!? Та й що я там робитиму з такими панчуками, як ти? Ні богові свічка, ні чортові огарок, – додав для загального глуму оточуючих, які пхалися, аби записатись на роботу до Федюка, який повезе їх на далекі лісорубні ділянки. – Та я робитиму все, що ви накажете, – майже зі

сльозами в очах просить Олекса. – Знаєте, і вдома трудно, і в школу треба потім... – Ага, ага, – в школу!.. Одних панів збулися, а тепер другі ростуть, – аж виспіває Федюк. – Добре, запишу. Але щоб через два-три дні не розревівся, що хочеш додому, до мами! Бо то світ далекий!.. – Ні-і, – запевняє, хоч при згадці про маму біля серця щемить, що аж...

Довга, з вибоїнами лісова дорога крадькома вибирається все вище і вище. Поруч неї булькоче бистра гірська річка. По обидві сторони, немов верблюжий караван, виступають гірські хребти. Гурт лісорубів залишив позаду вузькоколійку і тепер марширує дорогою, роздаваючи м'яку грязь і оббризкуючи один одного жовтуватою калюжею. Олекса тримається дорослих, весь час підкидаючи заспинний мішок, який часто спадає аж під сідницю і б'є по стегнах. Ниця попереду жартує з парубками. Вона буде їхньою кухаркою-кайманкою. Бо вдома і слухати не хотіли, щоб хлопець пішов на таку роботу самий. Та коли дізналися, що Ниця, а вона його двоюрідна сестра, буде з ним, то погодилися. Та Олекса, щоб доказати своє мужчинство, вирішив не триматись її спідниці, а діяти самостійно. Тому й замішався між дорослих, які вже не раз бували у світі на таких роботах. І, взагалі, йому до душі така компанія: любив прислухатися до їхніх розмов, розповідей, які в його душі набирали таких розмірів, що й опришки позаздрили б.

Зрідка траплялося побачити хатину, викопану під лісовою смугою.

– Ну і живуть же люди! – дивувався Олекса, який знав світ більше з прочитаних книжок, ніж з власного досвіду.

– А ти думав, що всюди так, як у нас? – озвався вуйко Петро. – Еге, ще скільки доведеться тобі видіти та пережити!..

– А ось тут живе інженер, – пояснює Федюк і показує на просторий двір, обведений високим дощаним парканом, за яким видно велику хату, хліви та оборogi. Федюк переходить неширокий місток, що над річкою, і прямує до воріт, за якими знявся такий собачий гавкіт, що хоч вуха затакай. Та Федюк, видно, не вперше тут. Відхилив хвіртку і заговорив до дівчини, що саме переходила подвір'я:

– Пан інженер вдома?

Олекса і сам не знає, як і чому, але перейшов місток і підійшов до хвіртки. Дівчина не зрозуміла, що в неї питають, через собачий гавкіт, – і наблизилась до хвіртки. І тоді Олекса побачив її обличчя. «Боже, яка красуня!» – мало не скрикнув. А вона й справді була гарна. «Майже ровесниця», подумав він, оглянувши стрункі ніжки і тонкий стан. Зате обличчя в неї – сама краса! – аж впивався хлопець. В жодній книжці ще не зустрічав такої... Федюк повторив запитання.

– Ні, немає!.. Пішов до лотоки, – викрикувала вона, щоб перекрити собак.

Та на хлопця ні оком не повела. Якось боляче стало. «Та таки не здамся», – вирішив він.

– Пішли, хлопче! – наказав коротко Федюк і взявся причинювати хвіртку. Та Олекса вже стояв на порозі.

– А водички кухоль дасте, панночко? – насмілився він.

Федюк здвигнув плечима і пішов до містка.

– Та вода он там протікає, – відказала гордо дівчина і показала на річку.

– Е-е, та звідти пити не годиться... не здорово, – відповів він.

Дівчина глянула на нього пильніше. Якусь мить завагалася, а потім трохи сердито чи незадоволено таки вимовила:

– Зачекай!..

Принесла від колодязя кухоль води і подала. Олекса, хоч і простягнув руку по кухоль, та очей з неї не зводив.

– Ти хочеш пити, чи прийшов наврочити? – пригадала вона йому.

Він узяв кухоль, трохи почервонів і майже на силу спорожнив його.

– Красно дякую! – простягнув кухоль. – А хто кого наврочив, то ще не знати, – і підморгнув.

– Тю на тебе! – повернулася.

– Бувай здорова, красуне! – причинив за собою хвіртку і поспішив наздоганяти своїх.

Та скільки потім ночей не давала йому спати? Навіть вдень, будучи наодинці, марив, не те що ніччю! Вляжеться було в колибі на чатині, простягне ноги до вогню, накриється прихопленим з дому грубим вовняним сардаком і, слідкуючи, як іскри вогнища піднімаються до курильника і губляться у бездонній ночі, починає мріяти-снити. Колиба переростає в палац, а вона в королеву...

III

Світанок ще не відкрив своє віконце над Вудицею, звідки, звичайно, починався день, зорі ще поблискували на безкрайому небі, а Яремчук вже обходив свою залізничну станцію, постукував молотком по рейках, спустив бар'єр, а потім пішов до будинку, – на три кімнати всього, – поставив ліхтарик біля віконця і почав продавати пасажирам квитки.

Ацихназбиралося багатенько. Щей півні не відспівали, як треба, а стежками, які мов струмочки стікали з берегів, вже починали сновигати людські постаті. Спішили до станції і, щоб не спізнитись, закривали ще звечора курей, щоб вранці не проспав півень, і на перший голос того одягалися нашвидку, брали приготовлену ще звечора трайстру і, почекавши на сусіда, з яким домовилися, що підуть разом, направлялися до станції, гублячи у ранковій тиші слова та вирази про те, що було, чи про те, що буде.

Яремчук за стільки років праці на цій станції знав добре своїх односельчан. Тільки поглядав через окуляри на того, хто просив квиток, і вже знав, хто він та за чим їде. А в ці післявоєнні часи змінилися люди. Набагато змінилися. Про Василя Смереку ні чути не чули, хіба лиш стільки, що живе десь там, на березі, а сьогодні, бач, чути, що ніби зібрав він навколо себе людей, стрічається з ними щотижня і планують якісь там діла. Цікаво, що вони там планують, – думав Яремчук...

Лишав відкрите віконечко до залу очікувань і прислухався до людських розмов. Літо вже кудись промайнуло, осінь на порозі, то надворі вже й не настоїшся, – люди шукають притулку. Посідають на лавки, поставлять біля себе трайстри або кошики з курми, а коли хтось присяде і треба посунутись, то візьмуть на коліна, і заведуть між собою балаканину, що лиш сиди та слухай. І доводиться слухати, бо вух не позакладаєш. І чого тільки тут не наслухаєшся!.. Приходять люди з різних кінців села, кожен хоче вивідати найновіші новини і похвалитися перед іншими, – що і він не хто-небудь. Так і дізнаєшся про всіляку всячину. Так йому й порадив той учора – прислухайтесь до людських розмов, визнавайте їхні турботи. Неначе і тепер стоїть перед ним, Яремчуком.

Учора була неділя. Поїзд, який приходить сюди лише два рази на день – вранці і ввечері, доїжджає до сусіднього селища. Там прив'язує кілька вагонів, навантажених буковими колодами, і повертається до міста. Сюди інші поїзди не проходять. Тут нема ні перехрещень, ні чекання. Повертаючись, поїзд забирає всіх пасажирів і, попихуючи своєю трубою, торохкотить дорогою вдолину, до міста. Там, мабуть, кінець світу, – так думають діти, що, пороззявлявши роти, дивляться крізь запарені вікна, як тікають одна за другою осики і навіть сам світ колишеться і погойдується. Та діти – як діти, невгамовні:

– Ма', ади як наша нива побігла до села!.. А вдома лише бабка зосталася...

Та вчора Яремчук, піднімаючи бар'єр, помітив, як по-міському вдягнутий мужчина залишився біля будинку станції, все обходив її, оглядав з усіх сторін, по-

глядав і в його бік, та ніяк не відходив. Серце в Яремчука застукало сильніше, зморшки згустилися на чолі і підозрілість закипіла в голові: хто такий і чого хоче? За свою службу не боявся, відколи тут працює, ніхто ніколи йому зауважень не робив... Пасажири приходили, відходили, розходилися по домівках, дехто питався чиясь адресу, та на кінець залишався він сам із своїми думками, з дружиною та двома дочками, які наповнювали пристанційне подвір'я дитячою грою та галасом... Та цей все крутився навколо будинку, міняв з руки в руку невеличку сумку, припалював цигарку за цигаркою і нетерпляче поглядав в його бік. А він не поспішав. Крутив повільно ручку перехідного колеса і стежив, як бар'єр піднімав у висоту свою біло-змочену морду, неначе хотів вловити відгук паровозного свистка, що відлунювався поміж берегами.

Та закінчивши службову операцію, Яремчук був змушений повертатися до будинку станції. Хотів удавати байдужого, який не помічає нікого і нічого, крім службової повинності, та незнайомий зустрів його привітанням:

– Доброго ранку!

– Нехай таким буде, – відповів, приглядаючись пильніше до незнайомого.

– Ви тут, мабуть, сам собі старший, – не то запитав, не то зробив висновок чужинець.

– Мабуть, так, – погодився він.

– А я у вас хочу щось розпитати, – підійшов той. – Не нагніваєтесь?

– Та чому мені гніватися? Це в мої службові повинності входить, – розвів руками. – Чим можу – пораджу...

– Не такі вже й важливі справи у мене, це лише так, проходом... Хто у вас тут головує тепер?.. Значить, керує...

– Та в нас так: кого обирає громада, той і головує...

– Добре, але тепер, після війни... не ті вже часи... Розумієте, що хочу запитати...

– Я вас розумію, – хитає головою Яремчук, думаючи над чимось. – Але ви хто такі будете, коли не сердитесь?

– Так ким я можу бути? – дав готову відповідь, ніби чекав на це запитання. – Такий самий, як і ви, – і показав долоні.

Вони були мозолисті, в пористу шкіру в'їлися темні порошини, яких збудешся лише разом з шкірою. Яремчук чував, що останнім часом селами ходять всілякі люди, розпитують про те чи інше, розмовляють з людьми, зустрічаються з ними... Цей, мабуть, з таких...

І проти цих його остерігали там, у дирекції, пригадує він, і чомусь оглядається, ніби боїться, щоб не спіймали на гарячому.

– Ти бережи залізницю і свою службу, – казав директор. – Не мішайся в політику! І без тебе їх вистачає...

– Та яка там політика?! – почав виправдовуватись. – Хіба що про ціни погломонимо з людьми...

– Так, так, – перервав його директор, – з цього саме і починається: від ціни переходиться про долю завтрашнього дня, про майбутнє наше, чи наших дітей, а це вже політика... Розумієш? – втлумачував він Яремчукові. – І про тебе я вже дещо чував...

– Про мене? – аж підскочив зі стільця Яремчук. – Та я що там?.. Яка там політика?.. Піднімаю і опускаю бар'єр,

аби аварій не було, піднімаю жовтий прапорець і свищу механікові, що пасажирів вже посідали... А ви говорите про політику, – ніби вже докоряв він самому директорові.

– А про мельника забув? – згадав ніби ненароком, сідаючи.

– І про це вже знає, – прикусив Яремчук губу. – Та хто вже встиг так швидко донести?.. От тобі й люди!.. А цей, відколи після війни зайняв місце бувшого директора, знає все і про всіх. Той, було, задовольнявся кількома парами курчат, строго наказував берегти залізницю, дослівно слухатися його, а потім забував про твою долю. Та цей, бач, не таким вдався... Вже знає і про мельника...

– Та з мельником було інше... І там не я...

– Хоч би мовчав! – наказав уже тихо директор. – Хіба не ти підмовив і влаштував, щоб у кіш всипали замість кукурудзи мішок білого піску?.. І потім пішли жорна на ніщо!..

– Та коли він таку мірку запросив!? – заїкнувся залізничник, здавши собі справу, що проговорився.

– От, бачиш! – докоряв уже директор. – І лишив село без млина, людей без хліба...

– Та що в них там є молоти? – хотів сам себе заспокоїти. – Назбирає кілька качанів, облущить, замішає з рештками жита або пшениці і піде до млина... А той третину хоче забрати від нього – такий, мовляв, світ настав... То хай бачить світу!..

– А ти його бачив? Говорю про світ.

– Та де бачити?.. Крім нашої Верхнянки та навколишніх сіл, нікуди не бував... Правда, повів був раз мене батько у сусіднє село сватати багачку, та коли-м побачив

красуню, – гарну як темна ніч, то сказав батькові при поверненні: «Скоріш приймуся викорчовувати всю тернину та доброю, ніж ліпити день до дня з такою парою!» Тато більше ні слова не вимовив, а я в світ більше не ходив... – заспокоївся Яремчук... – А ви тепер говорите...

– Я знаю, що говорю, – відрізав директор. – Ви, товаришу, займайтесь своєю роботою, пильнуйте залізницю і станцію, а коли дещо треба буде, то ми навідаємось до вас. Все!.. – простягнув руку на знак закінчення бесіди. – Приглядайтесь і прислухайтеся краще до людей! – сказав уже на прощання.

Яремчук ходив цілими тижнями пригнічений думками та роздумами, та так і не міг вловити ідею відповіді на всі ті запитання, які народилися після першої зустрічі з новим директором. – А тепер он, і цей появився. Може, підісланий... Та руки в нього таки робочі! – робить висновок.

– Коли так, може присядемо десь, або зайдемо в будинок? – глянув запитуюче на гостя. – А він ще й молодший за мене, – подумав про себе. – Та що він хоче знати?..

– Краще в хату зайти, – відповів той...

– Зайдемо і туди, але ви пробачте, що там не все таки так впорядковано, як у вас – у міщан, – виправдовувався, ступаючи попереду.

– Та хіба в усіх міщан все впорядковано? – відповів запитанням. – Буває і там різного...

«Значить, не якийсь там тобі пан», – подумав Яремчук, а таки зі своїх: знає, бач, як живуть убогі люди. Це майже додало йому охоти до розмови, бо вже не глядів підозріло на приїжджого, а старався зрозуміти його наміри і приготуватися з відповідями.

– То як закінчилося з мельником? – почув він позад себе, коли ввійшли в кімнату.

Яремчука ніби обпарило, – повільно повернув обличчя і строго вколів поглядом чужинця, – і цей уже знає, і цей чіпляється?!

– Не гнівайтесь, мені наш директор розповідав, – заспокоював уже той.

Таки з наших, – догадується Яремчук.

– То сідайте! – чи то просить, чи то наказує гостеві. – І про що будемо говорити?..

– Та я ж казав... Хто тут верховодить? Який настрої у селян?.. За ким вони?..

Яремчук розповів що і як: війна лише недавно відгриміла, люди, парубки, хто вижив, вернулися з фронту, розділили панські маєтки, городи та сади порозчленували, і тепер кожен старається для себе – хто скільки може! Деякі взялися будувати нові хати – понатанали того дерева, аж земля ночами стогне під підводами, коли розвозять по домівках і прикривають гарбузинням та квасолінням, аби лісничі не розгледіли. А лісничим що?! Зайдуть у подвір'я, помітять громаддя прикритих стовбурів та приготовлені «лаби» для розпилювання і кинуть господареві на здогад:

– Гей високо повиростали у вас гарбузи!.. А квасолі таки дубами не підпирають...

Господар розуміє натяк і тягне за рукав:

– А жінка таку медянівку приготувала!... Ще з камфором! – уточнив. – То зайдіть на хвилинку! – І тягне силою до хати, щоб не встиг той роздивитись що і як... А потім уже піде. Спорожнять кілька пляшок, – та гос-

подар більше гостя частує, – закусять яєчнею чи солониною, а потім, понад вечір, господар запряже волів, всадить між полудрабками на вереті сіна лісничого і повезе через усе село додому – дивіться, мовляв, хто та з ким гуляв!.. Після такого показу ні близько до хати не підходитиме лісничий, – стидно людей... Гей, гей, такі часи настали!.. А інші почали маржину скуповувати!.. Овечок понакуповували, телят поназбирали, – вся толока повна... Таке-то життя пішло. А в політику не мішаються. Лише ці, що з фронту вернулися. Вони зустрічаються вечорами біля Лейбиного дому, щось договорюються та радяться, а при кінці того тижня задумали гулянку справити. Таки там, у запущеній безвіконній Лейбиній хаті. Самі почистили, позабивали вперехресть дошками вікна, попринесли напиктів, зварили казан овечого і телячого м'яса, найняли музикантів і, порозставлявши навколо довгих дощаних столів, пішли запрошувати на гуляння всіх жителів села. І люди з цікавістю в очах та неспокоєм у серці прийшли на те гуляння. Та що за гуляння то було! – ніхто й гроша не просив, всім дали їсти та пити, хоч пальцем в горло пхай, та потім почались рахунки... І за дитячі невдяки лічилися зуби та ребра!.. Та все в тих, у сільських хазяїв... Мельника аж через два дні знайшли втопленого в річці... А сини його теж на фронті були і давали гуляння... Стривожилося село! Люди ходять мовчки і недовірко поглядають на першого сусіда. Куди їм до політики?! Всі лягають звечора і підкладають підпорами двері... А ви тут ще про мельника згадуєте, прости йому, Господи...

Яремчук розповідав все це, ніби переглядав сторінки якоїсь книжки і вичитував звідти всі ці події. Навіть

не дивився на гостя, ніби говорив самому собі. А той вислуховував все спокійно, немов знав про все це здавна і його не вражало зовсім те, що володіло Яремчуком.

– Значить, політично люди незорієнтовані, – зробив ніби для себе висновок.

– Майже так, – погодився залізничник. – Обрали собі тут голову, теж хазяйського роду, аби мали на кого винуватити, коли справи підуть не так...

– Розумію, – відповів, роздумуючи про щось своє. – А з цими, фронтовиками, де можна би зустрітись?

Яремчук звів плечима, – хтозна!

– Декоких можна зараз таки знайти, а другі порозходились по своїх справах...

– А як ставляться люди до виборів, що наближаються? – перевів той розмову.

– До виборів? – перепитав Яремчук. – Та хто їх знає!.. І взагалі, мені порадив наш директор, щоб я в політику не мішався. То і не мішаюся – кожен робить, як знає, на свою відповідальність... От і вчора, прийшли якісь з міста, навіть машину привезли, – ніби поїзд не ходить, понабивали там людей і відвезли до міста, – мітинг якийсь був там чи що. Голосуйте, кажуть, за національно-селянську, інші – за ліберальну, інші – за сонце, інші...

– А ви за яку голосували?

– Я ж вам казав – в політику не мішаюся...

– А коли прийдеться? Тоді за кого?

Помовчав, відшуковуючи відповідь, поглянув запитуюче на гостя, а потім хитрувато: – Та за сонце... Люблю його!.. Щоранку зустрічаю, пораючись біля рейок чи на подвір'ї, щовечора відправляю його на відпочинок. Та й що би ми

без сонця робили? Воно і гріє і світить... Без сонця не було би й тіні, – ніби роздумував для самого себе.

– Та воно так... – помовчав і гість. І раптом: – А про комуністів ви чули?

Яремчук стрепенувся: до чого хоче добратися незнайомий? Що висліджує? Сказати, що не чув, не повірить, бо чутка про них вже віддавна ходить селом, признатися, що чув, – скажуть ще, що політикою займається, і тоді – прощавай, залізнична служба, довби сапою запеклі сонцем береги і обдувай набряклі долоні...

– Та чути чув, але їх тут більшовиками називають, – вирішив нарешті признатися.

– А вони теж за сонце голосують.

– Видно, вони – теж люди порядні... Та я казав – в політику не мішаюся. Так мені казав новий наш директор.

– Але сьогодні без політики не проживеш!.. Ви не бачите, що всі ведуть якусь там політику? І фронтовики, і хазяїни, і...

– Та куди нам до політики? Ледве день за днем тручаємо, не те, щоб політикою займатися!.. Неграмотні ми для такого діла... – махнув рукою.

– Людина грамоти навчається, то...

– І яка би з того користь? – запитав він. – Нагодує, одягне, чи поробить за мене?.. Нині думається так: війна пройшла-проминула, живи собі поміж людьми та заробляй на насущний і не сунь носа, де твоє не горить, бо світ міняється сам по собі!

– Хіба? А коли завтра вишлють сюди нового залізничника, а тобі накажуть покинути станцію та забратися в свої дебрі? То теж буде само по собі?

Під Яремчуком неначе стілець загорівся – аж підскочив. Він зроду-віку про таке не думав, ані не уявляв.

– Як то, вишлють когось іншого? – не розумів він. – А я, чи то ми? Та тут, відколи ще прокладали цю залізницю, мій дід працював, а потім мій батько і тепер я... То хто би посмів таке зробити? – аж потом вкрилося зіщулене чоло.

– Про це вас і не запитають. Видадуть наказ – і все... Комуś болить чужа шкіра?

– Якась нечиста сила сюди його занесла, – гарячився Яремчук і вже шкодував, що до хати запросив цього зухвальця, який вже і на його службу зазіхає і хтозна-кого має на думці сюди привести.

– Щоб мене звідси викурити, потрібна причина, – оборонявся. – А я свої службові завдання виконую із совістю, то й нема до чого причепитися! І в нас є свої права!

– А хто дав вам ці права, і хто їх обороняє?

– Як хто? Ми!.. Ми самі...

– А ви хто?

– Ми – робочі люди! Працюємо чесно, совісно і так живемо з дня на день...

– А про завтрашній день, коли думаєте? Чи хто думає?

– Та ми всі... Але...

– Ось бачите? А ці, комуністи, хочуть, щоб завтрашній день був спокійніший за сьогоднішній, щоб нам жилося краще, і щоб наші діти знали, що завтра сонце встане теж таке спокійне, а з гір повіє спокоєм і затишшям... Пробачте, я розговорився, – ніби виправдовувався гість. – А тепер покажіть, де тут найближче можна зустріти хоч одного фронтовика? А нашу розмову про комуністів можете й

забути, або можете задуматись над нею. Я сюди ще не раз навідаюсь, – сказав уже на прощання, спрямовуючись до недалекого подвір'я, де, як сказав йому Яремчук, проживає один з фронтовиків.

IV

Не знає, скільки так пролежав, не знає, чи насправді заснув, чи тільки марив з опущеними повіками, але, відчувши прохолоду, що опанувала його тілом, здригнувся і спустив ноги з дивана. Мутним поглядом оглянув кімнату і якось моторошно стало, коли пригадав, що у всій квартирі він сам-один. І хоч густа сітка думок, яка скувала його мозок раніше, трохи ослабла, і він міг зв'язати кілька ідей, тепер вона знову почала напружуватися й давити.

– Чому? Чому? Чому? – годинниковим цоканням повторювалось в голові питання. – Чому вона зробила це саме тепер? Чому тепер, коли він уже добився свого, коли всі труднощі вже позаду, коли настав час відпочинку, якого він за останні роки не знав майже зовсім? Чому тепер, коли син підріс, ходить до школи і починає розуміти життя? Як він осудить пізніше цей вчинок? Як поставиться до них? Чому вона не зробила цього раніше? Ще тоді, коли дитини не було, коли кожен з них міг собі розпочати життя майже з самого початку? Чому? Чому? Чому? – аж п'яніє голова від цих «чому»...

Ходить немов не свій, по кімнатах, торкається речей, які з рідних і звичайних перетворюються в чужі, холодні,

незвичайні, кладе їх на місце і проходить далі. Розглядає на стінах портрети та фотографії, на яких запечатані незабутні хвилини їхнього життя, але відображення їх відпливають тепер так далеко, що, здається, ніби хмари полонинського туману пролягають між ними...

Увіходить на кухню і пригадує, що він сьогодні майже нічого не їв, крім склянки кислого молока, яку щодня йому приносила асистентка. Відкрив шафу, та замість їжі, налив собі повну склянку коньяку. Випив одним духом і відчув, як холодна рідина стікає в шлунок і зціпляє його, зморожує. Налив ще, та вже не одним подихом спорожняє її, а короткими ковтками, з перервами, під час яких прислухався, як у судинах починає набирати швидкості кров і починає пробиватися до поверхні шкіри теплота.

У голові ніби трохи полегшало, побічні думки кудись зникають, залишаються тільки головні: він повинен покинути квартиру, чому вона зробила це саме тепер? І куди тепер піти?

Повернувся до гостинної, запалив цигарку і знову простягнувся на дивані. Тепер уже не відчував ніякого холоду, та й котельня почала давати тепло. Почав шукати відповіді на ці питання.

Покинути квартиру! А скільки він боровся за неї?! Пригадується перша комірчина, яку найняв, коли прийшов працювати до інституту... Чуже місто, і він чужий у ньому. Ні знайомих, ні рідних, ні близьких. Набитий більше книжками та зошитами, ніж іншими речами, чемодан тягне додолу млиновим колесом. На вокзалі, як на вокзалі: метушня, сміх і ридання, зустрічі і розлуки,

поцілунки і докори, – хто має діло з молодим юнаком, який, тягаючи за собою пудовий чемодан, прочитує, приглядаючись, всі написи та оголошення?

В інституті сказали:

– Поки що підшукайте собі самі квартиру, а потім побачимо... Новачків цього року буде немало! Ось і товариш, – показала секретарка, що стояла осторонь, – теж у такому ж становищі... Та ви познайомтесь, обидва працювати будете тут, – запропонувала вона і взялася до іншої роботи.

Юнаки з цікавістю оглянули один одного і пішли собі назустріч.

– Влад Божинець, – назвав він себе і простяг руку.

– Антон Костур, – відповів той і потиснув долоню.

Залишивши чемодани в секретаріаті, пішли містом у пошуках квартири. Почали з вокзалу, де, як звичайно, завжди можна було знайти безліч різних адрес та оголошень про прийом на квартиру. Записали собі з десяток, орієнтуючись, щоб ті були поблизу інституту, і пішли по домах. Та скільки адрес зібрали, стільки розчарувань: або вимагали платню, на яку вони не могли погодитись, або кімнати були в такому стані, де й ніч переспати страшно, не те що працювати; або приймали тільки одного, або тільки трьох, або тільки дівчат, або тільки учнів, або... або... або... Довелося знову бігти на вокзал, і тоді списали все, що там знайшли. Ледве увечері змогли домовитись із однією старенькою жінкою про кімнатку, що знаходилась в напівпідвалі. Того ж таки вечора перенесли свої чемодани і влаштувалися. Гей, яка то була ніч! Безконечні розмови, спогади, мрії...

Апотім пішли інші кімнати та кімнатки. Одні обширніші, привітні, чистенькі, інші в закутках, пахли пліснявою і блощицями, штукатурка з стелі засипала очі, коли нагорі хтось гунав ногами... З Антоном не розлучалися. Ба, ще до них прилип і Тиміш Щербань, теж їхнього віку, з історичного. Ось так і переходили вони з одного місця на інше, коли того вимагала ситуація. А ситуація вимагала досить часто: місто систематизувалося, старі будівлі зносилися і на їх місці з'являлися нові височенні будинки. І даремно вони заходили до своїх шефів і вимагали квартири, бо завжди була та сама відповідь:

– Почекайте! Спочатку сімейних влаштуємо, а потім вже вас.

Одного вечора, коли всі три зібралися в кімнатці, майже передміського будиночка, Антон, не то соромлячись наперед за те, що скаже, не то із співчуття до тих інших, заявив:

– Братки, більше не можу! Не витримую... Це вже четверта квартира. Скоро нас і з міста висунуть, доведеться щодня курсувати туди й назад. А скільки на транспорт витрачаємо! Ви тільки підрахуйте: два леї з половиною туди, а два леї з половиною назад, вже п'ять леїв, – пачка добрячих цигарок. А ще там їжа, а ще там одежина якась, а ще там книжки та журнали, – от і збагатись!.. Ні тобі з чим в ресторан піти, ні на екскурсію, ні вечір гарний провести, – ніби в монахи записався!.. Ех!..

– І що ти надумав?

– Одружуся і все! І так уже немолодий...

Влад з Тимішем презирнулися, якусь мить стояли роззявивши рота – не чекали від Антона такого рішення, –

а потім зайшлися сміхом, аж блаженські шибки забриніли в рамах. Сміялися кілька хвилин, поглядаючи один на одного, сміявся і Антон, та цей сміх його не обеззброїв, а навпаки, надав більше сили в своїм рішенні.

– От якої дурної розсміялися, – почав докоряти товаришам. – Що тут смішного? Прийшла чоловікові пора женитися, то й жениться...

– Та хто тебе в чоловіки візьме? – питав Тиміш крізь сміх.

Правда в тому, що Антон був трохи присадкуватий, повний тілом і якийсь неповороткий. До жінок ставився стримано, офіційно, тому і дотепер не зміг прикувати до себе погляди жінок, викликати в них бажання потоваришувати з ним.

Антон знав, що про нього думають і говорять колеги та друзі, тому не нагнівався на Тиміша за таке питання.

– Знаю, що ви думаєте, та на що натякаєте... Але знайдеться хтось і для мене... В наших краях старі таку поговорку мають: Бог нікого не створив самотнім, для кожного пару підібрав. От пошукаю і я свою пару... А потім, бачите, неодруженим і квартири не виділяють!..

– Ага, ось куди він стріляє! – підвів палець Тиміш. – Йому квартири треба, а не жінки!

– Ти здурів, Тиміше, – почав сердитися Антон. – Хіба ти мене за такого знаєш? За стільки років дружби?

– Але ти сам...

– Що я сам?

– Ну, перестаньте! – втрутився Влад. – Ніби якісь хлопчики взялися...

– Давайте, сядемо за наш «круглий стіл» і обговоримо Антонове рішення! – продовжував Влад і сам перший всівся на старовинне крісло, що ледве трималося на своїх розхитаних ніжках.

– Значить, ти надумав женитися, – звернувся до Антона.

– Не тільки надумав, а й вирішив. Ви тільки подумайте: за три роки ми змінили чотири квартири. І жодна не була підходяща! А курси є курсами, семінари – семінарами, студенти – студентами. Підготовляємось де? В бібліотеці, разом з студентами, бо «вдома» – ні тобі місця, ні тобі світла, ні тобі тиші...

– Тихо буде з жінкою, – почав був Тиміш, та строгий погляд Влада заставив його замовчати.

– Буде, як порозуміємось! – відповів спокійно Антон. Видно, думка вже давно переслідує його і встигла вже перерости в рішення, якого не зламаєш.

– Так, правда твоя, – погодився Влад. – В перші роки така самопожертва здавалося нам чистим патріотизмом, відданості праці і служіння науці, та ось роки минають, часу стає все менше на розшуки різних кімнат та квартир, а підготовлятися і працювати треба все більше і складніше. З яким трудом нам вдається схопити якусь там наукову роботу, чи реферат в таких умовах...

– Тільки шефи не хочуть цього зрозуміти, – додав уже серйозно Тиміш.

– А шефам що? Ти їм студентів підготов, проведи громадсько-політичну роботу, внеси свій науковий вклад у працю кафедри, а далі – твоє діло... Та ще й з квартирами складне діло. Інститут розширяється, приходять все нові

кадри, з сім'ями, з дітьми, то і певно, що відведуть йому квартиру. А ти тиняйся, як кочовик, з плісняви в плісняву, від мишей до павуків... Надоїло...

Замовкли всі. Кожен думав про свою долю... Певно, за ці три роки вони так зблизилися, що часто в сім'ї не знайдеш такої дружби, як між ними. Вільний час, якого залишалося все менше і менше, проводили втрьох. Влад, який працював на технічному, знаходив щоразу спільні розмови з Антоном, що працював на фізичному. Вони так захоплювалися своїми розмовами, що Тимішеві важко вдавалося відірвати їх на кілька годин, щоб потягати за собою по музеях, де він знаходився в своїй стихії і пояснював їм з таким запалом різні експонати, ніби перед ним була ціла аудиторія студентів, а не два дорослих мужчини.

Говорили і про життєві та буденні справи, ходили до студентського будинку, де організувалися різні програми, бували на спектаклях театру та опери, одним словом – здружилися настільки, що коли в інституті з'являвся тільки один або два, то раптом запитували, що сталося з третім. Тиміш приходив з ними до воріт, а потім прямував до свого факультету, щоб після обіду повернутися і взяти їх з собою.

Тому вони ніколи й не думали і не говорили про розпад їхньої «трійці», кожен боявся і оберігався завести про це пряму розмову, хоч кожен у своїй душі тривожився моментом, коли такий розпад настане. І ось тепер настав. Першим, хто піде, буде Антон, якого вони вважали «наріжним каменем» своєї компанії, який байдуже ставився до жіночого роду і часто глузував над Тимішевим захопленням перед якоюсь «ще не виданою» жіно-

чою красою, або тихо посміхався, помічаючи, що Влад проводить жадібним поглядом якусь струнку, немов смєрічка, постать. І ось тепер...

– Ну, чого мовчите, ніби хоронити збираєтесь? – звернувся до задуманих друзів.

– Та он, дружину тобі підшукуємо, – відповів за обидвох Тиміш. – Щоб така собі: кругленька та миленька, як ягідка червоненька, як ягнятко лагідненька, як курочка розумненька...

І знову вибух реготу, та тепер доброго, здорового. Влад сміявся до сліз, уявляючи собі, як то може виглядати така істота, і в думці приміряв її до Антонового стану та ходи.

– Ну, це ти облиш, – відмовляє сміючись Антон. – І в самого є очі та смак.

– Гаразд, Антоне, – відповів Влад, – Бажаємо щастя та вдачі...

– І непорушної любові...

– І діток, хоч на садок...

– Може, і в куми запросиш...

– Та ви що, взялися мене таки вінчати? – відмахується той. – Це не завтра-післязавтра буде, а так, у майбутньому...

– Тільки гарну підшукай, щоб було кому заманити-переманити... Так, як наша Степанія: покинула старого Даренка з його пробірками в лабораторії та й пішла собі з асистентом з юридичного... От і довіряй!..

– А ви вже й лякати почали!.. Якщо знав когось взяти, знай і берегти! Це такий одвічний закон!

Допізна сиділи отак і балакали про всяку всячину, перечеислюючи різні сімейні випадки, жартували, смія-

лись. А потім полягали спати, та сон так і не брав – кожен думав про своє. Здавалось, що вони тільки тепер починають розуміти життя, хоч пережили не так вже й мало, що тільки тепер починають розбиратися в ньому, оцінювати чи розцінювати те чи інше явище, порівнювати різні способи життя. Дотепер все їм здавалося звичайним, все йшло так, як повинно було йти, вони повинні були займатися тільки своїми професійними справами, а тими іншими хтось інший мав керувати.

Та ось тепер все виглядає інакше. Буденні турботи, яким вони не приділяли ніякої уваги, яких обезцінювали і зневажали, набирали тепер незвичайного розміру, заставляли приглядатися пильніше до них, шукати їхньої розв'язки.

Раз від разу чути було глибоке зітхання, порипували подірявлені міллю диванчики, та ніхто не промовляв ні слова, нічим не озивався.

Ісправді, через кілька місяців Антонодружився і залишив їх удвох. Порожньо якось стало в кімнаті, вони щовечора крадьки поглядали на його ліжко – не повернувся? Та воно залишалося порожнім і надалі. І самі стали чомусь мовчазними. Тиміш, який дотепер розвеселяв своїми жартами всіх, примовк і став задумливим. Не приходив більше до їхнього інституту, повертався додому пізно, не наполягав відвідувати виставки чи музеї, замкнувся в собі. Про Антона згадували рідко, стрічалися з ним тільки так, випадково. Чули, що йому виділили квартиру, знали, що його дружина працює на політехнічному, і на цьому розмова закінчувалася.

Влад і собі більше просиджував у лабораторії і за порадою професора, взявся проводити якийсь експеримент.

І щоб не нудьгувати, копирсався в підручниках та журналах, робив виписки, розрахунки, схеми.

А коли одного вечора Тиміш заявив, що і він вирішив одружитися, Влад зовсім не здивувався, неначе віддавна очікував цього повідомлення. Сказав тільки:

– Значить, я прийшов першим, а піду останнім...

– Тільки не барись, старий, – застеріг Тиміш, – роки минають, не питаючи!

– Та пари не знаходжу, – пробував віджартуватись.

– Ну, то чекай, поки й з тебе вийде пара.

Пішов і Тиміш. Влад тільки ввечері навідувався додому, щоб відпочити. Та який там відпочинок? Всю ніч обертався в ліжку, палив цигарки, обдумував різні варіанти, шукаючи потрібної стежки в житті. Вдень неначе забував про турботи – захоплювала робота, та ночі не давали спокою. І свідомо зрозумів, що далі так не можна – знищиться раніше, ніж здійсняться його мрії.

V

Неділя. Сонце ледве пронизує своє проміння поміж стовбурами дерев, роса густо насила на листву, аж нагинає її, а птахи ніби й собі святкують: розспівалися назустріч сонцю і пурхають поміж стовбурів, обтрушуючи з пір'їнок сріблясті намистини.

Олекса стоїть перед круглянкою-колибою і обтрушує від роси штани, які змочилися аж по коліна. Оглядає господарським оком все навкруги: з усім упорався? Заглядає досередини: все на своєму місці. Робітники ретельно по-

звивали свої речі і вклали їх у головах, накривши, хто чим мав. Олекса перечеислює – шістнадцять горбиків. Та його з Нициним найвищий, накритий забрудненою шорсткою вереткою. Але ні! Найвищий – то Федюків. Новий місткий рюкзак щільно набитий харчами та іншими речами. Там і ковбаса, і варена солонина, і куски свіжого овечого сиру, і яйця... Чого там тільки немає?

Олекса тільки слину проковтує, коли пригадує Федюків сніданок або обід. Той ніколи не їв з ними. Вранці, коли інші готують собі сніданок або лагодять знаряддя, він ходить по ділянці і встановлює норму роботи на той день. Коли сніданок закінчується, повертається до колиби і ділить робітників на групи, уточнюючи кожній, де і що має зробити. Олекса залишається останнім – що накаже, те й робитиме.

– А ти, – каже йому, – бери відро з парафіном і, починаючи звідти, з гори, масти жолоби! Бери сірник, – і кидає коробку. – Та не розпалюй вогню таки там, скраю, а трохи нижче, щоб не треба стільки вогнів розкладати! Ти і так швидкий на ноги, так що добіжиш, поки парафін не застине. Та май гадку, аби-с ліс не підпалив!

І Олекса бере трохи неповне відро із застиглим парафіном, виходить до зворини, куди пролягають жолоби, і піднімається вздовж них аж геть високо, під самі скелі. Відро нелегке і тягнути його через пні та колоди – не така вже й забава. А тут ще кущі лісової чорниці, які розпустили свої віти, немов гадюки, в яких плутаються хлоп'ячі ноги. А коли спотикається і паде, то висуває лівий лікоть, щоб впасти на нього, щоб очей не подряпати. Підніметься, гляне з ненавистю на галузиння, віддихне двічі-тричі і потягне

відро далі. Коли вже видно кінець жолобів, ставить відро на землю і шукає очима вчорашнє вогнище. Знайшов. Ставить відро поблизу і спішить назбирати сухого листу та хмизу, щоб було чим підпалити. Пальці перебирають зрошену вологу листву і шукають сухої, яка шелестить і легко треться в долонях. Назбирав цілу купу і спішить до відра. Підпалює, роздмухує, аж поки голубувате полум'я не вислизне на поверхню. Тоді вже можна і очі протерти від сліз... Тримає відро над полум'ям і слідкує, коли парафін добре нагріється. Тоді бігцем до кінця жолобів і починає мастити чучелом та оббризкувати колоди парафіном, щоб легше ковзали вдолину. І так цілісінький день марширує вздовж жолобів і підмашує їх. Буває, що довжина таких жолобів перевищує й кілометр. От тоді й насититься біганини вгору і вниз. Та деколи буває й передишка.

Після першого рейду піднімався нагору. Вогнище ледве диміло, і він спішив підкласти хмизу. За метр до нього – жолоби, по яких біжать колоди. А ці, збігаючи по схилу, набирають такої швидкості, що трудно й прослідити за ними. Та коли трапиться якась тоненька і гладенька, то вона летить, ледь торкаючись обочин жолоба. На вигинах або на продовженій рівнині розставлені «сторожі», завдання яких забезпечити нормальний спуск колод. Вони слідкують за кожною і, якщо приходить якась «лінива» колода, він хапає її гострим дзьобом «цоканки» і, або кидає її далі жолобом, або витягає в сторону, аби звільнити слідуючим дорогу. Та коли згори подають густо, а колоди трапляються великі і «ліниві» (необтесані), то «сторожі» не встигають контролювати свою ділянку. І тоді слідом за «лінивою» надбігає «швидка», яка, вдарившись у

попередню, або штовхає її далі, або випирскує з жолоба. І тоді бережись! Бо бувають і нещасні випадки.

Минулого тижня такий випадок стався і з Михайлом Жабкою. Поставив його Федюк сторожем на кривулi, під самим схилом гори. А той, бідолаха, не вгледів, як одна «лінива» застрягла в жолобі вище нього, бо слідкував за другою, чи дійде до слідуючого сторожа. А коли повернув голову, було вже пізно: прямо на нього летіла гладенька колода, яка, вдарившись у попередню, не могла її зрушити, і вислизнувши поверх неї, тепер летіла прямо на нього. Добре, що хоч трохи відхилився, і вона потрапила в праве плече, бо інакше прошила би йому груди. Таки тоді відіслали Михайла до лікарні, і він більше не повернувся до них.

Зате навідався інженер. Покликав вбік Федюка і довго тому щось втокмачував, мабуть, сварив, бо повернувся Федюк весь червоний, мов рак. Розмовляв інженер і з ними, робітниками, пояснював, що і як треба робити, як треба стерегтись бо, мовляв, «ліс необачних не любить, не терпить».

Олекса дивився на нього із захопленням, бо знав, що то батько тієї гарної дівчини, в якій він попросив води...

І от учора, коли він саме підходив до верхнього вогнища, щоб підкласти хмизу, долинуло з долини: ...бо-оо-ов! -бо-оо-ов!

– Знову десь загатило, – мовив вуйко Петро, спускаючись до вогнища. – А в тебе як тут, горить? – показав на вогонь.

– Швидко він горітиме в мене, – похвалився Олекса і підкинув сухого листя та хмизу. Дим спочатку погустішав, а потім розійшовся, і кучеряві язики полум'я полізли вгору.

Вуйко Петро прикляк біля вогню, взяв недогорену хворостинку і припалив цигарку, сідаючи недалеко на пеньок.

– Сідай, Олексю!

Олекса присів поруч, на листі, обнявши руками коліна. Вуйко Петро вийняв з кишені цигарку і простягнув йому.

– Візьми, ти ж мужчина!

Олекса глянув якось здивовано на нього і похитав головою:

– Ні, не курю я, вуйку.

– Хіба? Та інші, такі, як ти, го-го як попихкують...

– Інші – може, та я – ні!.. Не люблю...

– Це тобі мати наказала, чи в школі вас так учать?

– Мама не наказала, але й не радила. Тільки раз сказала: «Чуєш, як дід кашляє? Це від куріння!.. І, мабуть, скоро помре». Більше мені ніколи не говорила про цигарки та про куріння... А в школі теж учать, щоб не курити. Шкодить здоров'ю...

– І чого вас там ще навчають, у школі?

– Різних наук, вуйку... І як пшениця росте, квасоля, картопля... дерева як ростуть... гори та ріки як виникли... як жили люди в давнину, як боролися, та хто з ким воював... з чого складається людське тіло і як працює...

– І все це ти можеш пам'ятати?

– Та чому й ні! Раз ходиш до школи, то треба вчитися! Інакше, дарма час тратиш.

– А сюди чому прийшов? Тут не так легко, як у школі...

– Ні, там не дуже легко. Он ви питаєте, чи можу я все те запам'ятати. А щоб запам'ятати, треба писати, читати, перечитувати, запам'ятовувати... А сюди прийшов грошей заробити...

– Ха!.. Такий малий, а вже й про гроші думаєш та журишся!.. Рано, хлопче, такими клопотами голову туманити!.. Та ви не такі вже й бідні, щоб для тебе одного грошей не знайшлося.

– Може, й так, але відколи помер батько, мама сама не встигає за всім приглянути, а дід добре, що ще живе побіля хати, та за волами може поплентатись. То кому грошей заробляти? – ніби сам до себе говорив Олекса.

– І нащо тобі ті гроші?

– А одягатися за що? Пішов я учитись до міста, а там такі одягнені, такі прибрані, що аж! А я собі в постільцях та в сукманчику... Стидно й на вулицю вийти.

– Так ти, бачу, в панський рід вдався!

– Якби вдався в панський рід, то не був би тут! – відрізав хлопець.

– І це правда, – погодився той. – Значить, ти роботу любиш, то й буде з тебе добрий роботяга. Лише нелегка ця робота! Не докучила ще?

– Витерплю!

«Хорошим росте хлопець», – думає вуйко Петро. – Бач, хоч і сам у родичів, та зате роботи не цурається. І це неабияка тобі робота, а мужчинська. Ось, бідняга, як обдер собі гомілки, та порвав штаненята, – оглядав хлопця. Стало йому чогось жаль його і прикро, що до сьогодні ніколи з ним так не поговорив. – Треба буде нагадати Ниці, щоб доглядала краще за ним».

Хлопець підвівся, щоб підкласти хмизу, і присунув ближче до вогню відро, аби парафін не застиг. В цей час з долини почулося:

– Дава-а-ай!.. – Даваайайай!..

– Ну, пішли, – ніби сам собі наказав вуйко Петро і подався вгору, до стосів колод.

Олекса дивився йому вслід і ніби радів у душі за цю розмову, дякував йому за неї. А то інші все дитиною його вважають. Правда, він ще не бував на таких роботах, допомагав тільки вдома в господарстві, та зате чув і вірив, що тут не легко. Тому й хотілося самому переконатись. От і буде що розповідати товаришам, коли повернеться до школи...

Так. Це було вчора, і Олекса пригадує все це, заглядаючи в діжку, чи досить води, підкладає поліно на вогонь, протушує чатину, аби провітрилась, обходить колибу з усіх сторін – чи все в порядку.

Сьогодні неділя. Олекса стоїть перед колибою і біжить поглядом вздовж стежки, яка спускається в долину, туди, де магазин. Туди пішли всі ще зранку і залишили його самого берегти колибу. Хоч сьогодні черга берегти її була не його, а Данила Мокрого, та той ще в середу домовився з Олексою, аби підмінив його, бо, мовляв, у нього є невідкладна справа сьогодні в долині. Олекса погодився, хоч і знав, яка то термінова справа: дівчата. Та й самому не бажалося йти туди. Був тієї неділі й надивився.

Там, удолині, біля магазину в неділю збираються робітники з усіх ділянок. З села привозять горілку та вино, різні продукти. І само по собі організовується таке гуляння. Приходять дівчата з села, музики, п'ють, танцюють, гуляють, грають в карти. А потім починають сварки та бійки. Це вже напідвечір, коли весь запас випивки кінчається і розгарячені голови думають кулаками. Тоді зграями всі розбігаються по своїх стежках і піднімаються

до своєї колиби. Ідуть галасуючи, сварячись та сперечаючись, співаючи, – що кому на язиці. Бачив таке видовище тієї неділі, тому й не кортіло знову туди. Хоч би його й просили, все одно не пішов би.

Краще йому тут! І водить очима по верхів'ях дерев, проводить поглядом політ яструбів, випереджаючи їх думками, вслухається в шелест листви і пташиний спів, словом, почувається повним господарем цих височінь. Шкода тільки, що через верхів'я дерев не видно Кам'яниці, полонини, де випасається кілька овечих отар. Звідти долинає лише дзенькіт дзвіночків та тужлива пісня трембіти або флюяри. І ці звуки, переплітаючись з шелестом листви та запахом ялини, навівають на тебе не сум, а підносять тебе кудись високо-високо, де дихає небесна благодать і час спиняє свою течію, даючи душі можливість насолоджуватися до самозабуття красою цього краю, його чарівністю.

У ці хвилини Олекса забуває і про Федюка, і про обдряпані гомілки або долоні. Він віддав себе цій казковій красі, яка наповнює його душу і почуття якоюсь величною благодаттю.

Народжується бажання мати когось біля себе, з ким би поділився власними враженнями, приголубив би когось своїми почуттями... І в уяві появляється образ дівчини-красуні, з рук якої випив кухоль холодної води. Наче ще й досі відчуває в роті, на піднебінні, смак тієї води.

Олекса виносить з колиби брудну веретину і розстеляє її на папороті. Потім лягає лицем догори, примружує очі, бо сонце вже піднялося над верхами буків і тепер зазирає промінням за крапельками роси, які, поблискуючи сріблом, хочуть відблиском засліпити саме сонце.

«Дурненькі, – думає про них Олекса, – вам лише з годину залишилося жити і ви пробуєте перемогти вічну силу сонця! Та хто ж дав вам блиск, як не воно? Радійте з того, що хоч на мить воно дарувало вам частину свого блиску і віддайтесь його теплу, яке піднесе вас, малюсіньких туди, у височінь, звідки ви зможете побачити весь світ і будете почуватись недосяжними людській руці, силі чи волі! А то прийде вітер, ворухне стеблиною і розсипле вас по землі. І пройде звір-хижак та розтопче вас, або якийсь прохожий обітре об вас бруд своїх черевиків! Ніж такий кінець, то краще хоч на мить запозичити в сонця його блиску, випаровуватись в нім, а потім згоріти!

Олекса намагається пригадати, які були у дівчини очі, та так і не запам'ятав. Може тому, що хотів глянути крізь них, а не побачити їх колір!

Ради неї пішов тієї неділі до магазину, та даремно вдивлявся він уздовж дороги, не прийшла. Мабуть, не для неї такі гуляння.

Десь недалеко почувся голос дзвіночків. Справді, десь недалеко, у зворику, лунали дзвіночки. Олекса вніс верітку до колиби, поклав на вогонь дров, оглянув, чи все в порядку і подався в сторону мідних звуків. Він знав, що там є кілька кущів ожини з дозрілими ягодами, а трохи вище, на галявині, доспівали чорниці. Він навмисне обходив їх, щоб доспіли добре.

Прокрадався непомітно, виглядаючи з-за кущів і підстерігаючи того, хто посмів опанувати його хазяйством. Підійшов до краю зворини і став приглядатись. З двадцятини ягнят щипали пучки зеленої насиченої трави. – А де їх чабан? – питався Олекса. – А ось де він! – помітив по-

стать у білому під ожиновим кущем. По постаті зрозумів, що то теж підліток, а не доросла людина. Так що може дозволити собі наблизитись до нього і хоч трохи полачувати чорницями.

Навмисне голосно кашлянув і шумно почав спускати-ся вдолину. Постать не рухалася, і Олекса підійшов до куща. Та коли опустив і собі голову під кущ, то трохи не скрикнув з подиву: під кущем була дівчина. Олекса на мить розгубився і не знав, що йому робити, як повестися. Дивився на неї широкими очима, та голосу не міг видати.

– Ти що? Дівчат іще не видів? – озвалася вона першою.

– Таких, як ти – ні, не видів, – вимовив нарешті. – Та як ти сюди потрапила?

– Хіба я вперше тут? – здивувалася.

– Значить, ти визбирала ожини з кущів, що в тому другому зворіку?

– Ага...

– Хитро!.. Я цілий тиждень обходив їх, лишав, щоб доізріли, а ти мені лишила самі зеленяки...

– То ходи і їж! Хіба я тебе тримаю?

– Та таки їстиму! – І ставши біля дівчини, почав рвати соковиті ожини.

Сік прослизував поміж пальці і незабаром долоні набрали темно-фіалкового кольору, та на це ніхто не звертав уваги. А коли обібрали всі доспілі плоди і вийшли з-під куща та глянули одне на одного, то так голосно розсміялися, що аж Кам'яниця відповіла луною. Забруднені були не тільки долоні, а і все обличчя.

– Ходи помиємось, – сказала дівчина, – он там криничка є.

– Знаю й криничку.

Пішли вгору звориком. Довго відмивали фіалкові плями, та з долонь вони так і не вийшли.

– А лице чисте? – питає вона, стругаючи пальцями обличчя.

– Ага... А в мене?

– Так.

– А долоні, то пусте, – заспокоює він, обтираючи руки об штани.

Вийшли на верх і пішли до ягнят. Олекса нишком розглядав незнайомку: обличчя кругле, чорнобриве, очі – немов ті ожини, тільки поблискують, короткі коси, пов'язані тільки половиною бувшої колись хустки, сорочка з шорсткого домотканого полотна, немов Ницина верітка, а спідничка, як і його штани, подерта, подряпана, а сама вона взута в постільці, на плечах старенька свита, мабуть, мамина.

– Ти часто сюди приходиш?

– Не дуже. А чого?

– Та так, не зустрічав тебе. А я вже два тижні тут.

– Знаю.

– Звідки?

– Бо бачила.

– Як? Коли?

Дівчина розсміялась.

– Чого смієшся?

– Та я тут живу...

– Де, тут?

- А он там, – і показала рукою на Кам'яницю.
- Там же пастухи...
- Я теж пастушка... Не бачиш? – показує на ягнята.
- Як тебе звати?
- Докія. А тебе?
- Олекса. Скільки тобі років? Здвигнула плечима.
- Мама казала – чотирнадцять.
- А в школу ходила?
- Один рік...
- А потім?
- З ягнятами, з худобою, з чим було треба.
- А батьки де?
- В селі... Тут таки, на краю...
- Братів маєш? Сестер?
- Десятеро нас...

Стояли поруч. Олекса був вищий за неї. Коли запитував, то намагався дивитися їй в обличчя, але вона опускала голову і носиком постільця ворушила суху гілку.

- А тут де спиш? – кивнув в бік полонини.
- В колибі.
- З пастухами?
- Ага... Та і з Федором.
- А Федір хто?
- Мій старший брат. Він – ватаг.

Стояли мовчки. Олекса вперто дивився на неї, а вона тільки раз від разу підводила на нього очі і якось винувало (або, може, невинувато) посміхалася. Він бачив її округлені товстенькі губи, з яких так і не відмився чорничий сік, бачив, як груди, до яких хтось приліпив двоє круглих яблук, якось схвильовано піднімаються і спускаються,

ловив у погляді її очей таємні іскорки і відчував, як у ньому народжується ще досі невідоме почуття...

– Шкода, – озвався він нарешті.

– Чого шкода? – підвела очі.

– Що в школу не ходила... не ходиш... Здвигнула плечима:

– І навіщо мені школи? Числити до триста знаю, написати своє ім'я вмію, а далі чого? А ти ходиш до школи?

– Ходжу.

– В котрий клас?

– Тепер піду у восьмий.

– Ого, ти паном хочеш бути!

– Яким там паном... Сьогодні панів немає... Просто так, люблю вчитися...

– І я любила, та коли тато не пустив... – і трохи оддула нижню губу. – А ти звідки?

– З Верхнянки.

– А то далеко?

– Та ні... З вісімдесят кілометрів...

– Ой-ой-ой!.. Та то десь там, за горами, – показала вона на Кам'яницю.

– Ні, то туди, – і показав у протилежний бік. – І не так далеко. Сядеш вранці на цей маленький поїзд, а потім пересядеш на інший, великий, і ввечері вже там.

– Я ще ніколи не їхала поїздом... І тільки два рази його бачила, коли ще до школи ходила, – призналася вона з жалем в голосі. – А в місті ти був?

– Так, я там вчуся...

– У місті? І як там?

– Звичайно... Тільки будинки високі, вулиці встелені камінням або асфальтом, і прямі, багато людей, машин різних, магазинів, кіно...

Повернулася плечем до нього, і він тепер дивився на неї збоку. Вона то прикушувала нижню губу, то трохи віддувала її, а він мовчав, не знаючи, що робити, був якийсь розгублений. Та раптом вона повернулася до нього і підійшла впритул, торкнувшись своїми грудьми його грудей і дивлячись глибоко в його очі. Він відчув, як у нього спирається подих, як тілом у дикому танці закружеляла кров, як її очі прикували його погляд, і він весь починає тремтіти. Вона взяла його за руки, підвелася трохи навшпиньки і тим ще більше притулилася до нього...

– А цілуватися вмієш? – і простягла напіввідкриті губи.

Олекса майже втратив свідомість. І тепер не пам'ятає, як то було: обняв її спочатку тремтячими руками, а потім припав ротом до її губ, чи навпаки. Знає тільки, що так стояли пов'язані, поки вистачило в грудях повітря, а коли почали задихатися, то ледве відірвалися губи і розв'язалися руки. Він весь ще тремтів.

Це був перший його поцілунок! Він ще ніколи не цілував дівчат. Хоч і прочитав стільки книжок, в яких персонажі цілуються, хоч і бачив, як цілуються в кіно або закохані на лавках в парку, та сам ніколи такого ще не пробував.

І тепер стояв немов сп'янілий перед Докією, обличчя якої зашарілося вогнем, а на його чолі появилися росинки поту. Вдихнув глибоко струмінь синього запашного

повітря, посміхнувся до неї і міцно притиснув до грудей. Відчував, як на рівні грудей стукотять якісь сильні молоти, та чий кому належить – не міг розпізнати...

З Кам'яниці долинув звук трембіти і Олексі здавалося, що це відгук його першого поцілунку.

– Це мене звуть, – сказала вона, звільняючись з його рук.

– А хто тебе навчив цілуватися, Докіє?

– Ти! – відповіла, всміхнувшись, і побігла до ягнят.

Олекса стояв немов укопаний і ще довго не міг відірвати очей від прогалявини, куди зникла Докія зі своїми ягнятами, махнувши йому на прощання рукою.

Підніс був до рота руку, та побоявся доторкнутися власних губ, щоб не сполохати чарівну насолоду першого поцілунку. Післав довгий погляд услід за дівчиною, випередив її десь думками, а потім повернувся і, не дивлячись, куди та на що ступає, поплентався, немов спантеличений, до колиби...

VI

Яремчук опускав бар'єр, дивувався тому ранковому телефонів і питався: – Чого це від нього вимагають? Раз директор сказав, щоб він в політику не мішався, а той другий говорив про комуністів, то кого і як розуміти? Так і самому легко в якесь лихо потрапити... А тоді й справді когось іншого пришлють сюди...

Ранок був мокрий: грудневий вітер спустився звідкись з півночі по схилах Вудлиці і тепер ліпив до стін та

дахів перемішані з краплями дощу легенькі сніжинки, а потім пробирався попід стріхи і співав драницями на покрівлях.

Крім вітру та хляпавиці, навколо нікого не було. Поїзд тільки-но вирушав «вгору» і мине з півтора години, поки він добереться до Закутка, де залишить з десяток пасажирів, – це ті, що працюють в місті в нічній зміні, – причепить кілька вагонів з деревиною і, посвистуючи, побіжить знову вдолину, лякаючи в приколіїних кущах птахів і звірят.

«В такий час краще лежати в ліжку під веретою, ніж обтирати обличчя від навислих краплинок води», – думав Яремчук, оглядаючи з-під козирка навколишні береги, де ще не встигли засвітитись перші віконця. Бо так його навчав ще покійний батько: – Коли встанеш, то оглянй насамперед береги, – вчив його, коли об'їжджали дільниці ранками, – і тоді зрозумієш, як і куди повернеться день, який намір у людей. Бо тут береговики – найкращий показник становища. Коли в кого весілля, то там всю ніч вогник горить: намололи каші, нарізали кусочками солонини, застелили горшкове дно чебрецем і звивають собі голубців та приспівують:

«Ой до нас, гості, до нас.
Бо у нас нині гаразд...»

А коли смертний випадок, то пробігають попід спущеним бар'єром, задихаючись, або прокашлюються поміж кущами та городиною і вимовляють, ніби благають, до випадкового зустрічного:

– До попа, висповідатися хоче...

– Хай Бог йому прощає, – відмовляють ті і програмують позавтрашній день, щоб не прогавити поминки.

– Бо там тобі що? – розмірковував собі кожного разу, набравшись уже досвіду, недорослий Тимофій.

Промовиш кілька «отченахів» і «богородиць», а потім пий та їж, притискаючи коліно до сусідки-вдови і обтираючи в її спідницю масні долоні. А очима так і нишпорив за найкращим куском баранини у каструлі: він же вчора дорізав стару й хрому овечку. А решту і так беззубі баби проковтнуть...

Яремчукові стає якось млосно на душі від таких думок і, обтерши вологе обличчя, дивиться у бік Тернякової хати. Вона не так уже й далеко, та все ж таки доведеться втратити з півгодини, поки добереться туди і встигне повернутися, коли надійде поїзд. І це тільки завдяки тому телефоніві...

Було коло третьої години ранку, коли на станції задзеленчав телефон. Яремчукові здавалося, що він чує його крізь сон, що це тільки сниться, тому повертає сонну голову з одного боку в інший. Та коли трубка вже аж тряслася від гулкового дзвону, підхоплюється, перескакує через дружину, яка спить, ніби сон-зілля напилася і, обмацуючи одвірки, знаходить клямку дверей та спішить до апарата.

– Алло, тут станція Верхнянка, Яремчук...

– Доброго ранку! – чує він і впізнає голос Прибережного.

– Пробач, що розбудив, але сночі не було часу спинитися у тебе, і не було необхідності... Але тепер...

– Ну, та що ви... тільки кажіть... я зараз... Слухав і похитував головою, ніби той другий міг бачити, наскільки

він зрозумів сказане і погоджується з ним. Підкрутив задимлений ліхтарик, який ніколи не згасав, і жовте мутне світло розпливлося по невеличкому столику, на краю якого стояли в стосах квитки.

– Діло таке. Піди і розбуди Терняка! Скажи, що Прибережний кличе його до себе... Знає він... Я сночі таки діждався його і поговорив... Не встановили день зустрічі, але він знає, про що йде мова... Хай приходить цим, ранковим!.. Коли відправиш, то подзвони! Бувай!..

Та-ак, Яремчук пам'ятає вчорашній день. Тільки встиг по обіді обійти своє невеличке господарство, як із Солянки подзвонили, що колією піднімається двомісна дрезина.

Мабуть, шефи, подумав він і почав чистити свій поношений темно-синій мундир. Оглянув кепку, але та була настільки поношена, що з козирка виглядав тільки пожовклий грубий картон. Подумки прикидував час, коли дрезина може дійти сюди і, примруживши ліве око, розраховував, що хвилин через п'ятнадцять вона надійде. Причепурившись сяк-так, взяв жовтий прапорець, молоток і пішов до дверей. Дівчата були в школі, тільки дружина поралася біля плити. На ходу так і кинув він їй:

– Будуть гості, Марічко!

Вона підвела синьо-зеленкуваті очі, і зажурливо-трижовкий погляд впав потім на киплячий горщик, ніби вимовляв: що покласти туди?

Він зрозумів її натяк, та, не в змозі чимось допомогти, тільки проковтнув клубок слини і вийшов. Пішов, постукуючи молотком об рейки, в напрямі Солянки. «Зустріну

по дорозі, – думав він. – Нехай бачать, що даремно часу не трачу, що роботи є тут весь час».

І тільки вийшов за поворот, звідки дві лінії чорних рейок бігли навпрямець аж до кінця села і там збігалися в одну лінію, коли побачив темну пляму дрезини. Молоток ретельно припадав до рейок, і металевий звук понісся гучно вздовж них назустріч прибуваючим. Яремчук вдавав заклопотаного, щоб не подумали, що він навмисне взявся за роботу, щоб показати їм своє піклування і працьовитість, хоч, нагинаючись, дивився попід ліву руку, чи далеко ще дрезина.

– Здоров, Яремчуче! – почув він незабаром.

– Би-сте жили, пане Прибережний, – випрямився Яремчук.

– Який же я пан? – сердився той. – Сам, бачу, спанчився! Он там, в кінці села, де місток, вода змила грінку і підмулила колію... Бери швидко помічника і біжи туди!.. Вода прибуває, бач! – і показав на низькі хмари, що вовтузилися між собою, готуючись спорожнити свій водоемкий багаж, – а замулена прогалина під містком неспроможна прийняти всю воду... Щось занедбана твоя діляниця! – докоряв, злізаючи з дрезини і підходячи до нього. Його напарник, мабуть міський залізничник, уважно оглядав колію і насипи.

– Терняка бачив? – запитав, підійшовши впритул.

– Сьогодні – ні... Вчора...

– Дрезину залишимо на станції, – сказав уже голосно, повертаючись до неї, – а коли впораєшся з містком, то чекай нас вдома! Або, може, й не зустрінемося сьогодні, – додав, роздумуючи щось. – Побачимо... То за місток май гадку!

І таки не зустрілись того вечора, бо вода справді підмулила колію, і він з помічником аж допізна розширяли русло гірського потоку, щоб забезпечити стік води, та підкріпляли насип новою рінню.

Коли повернулися на станцію, дрезина стояла на обхідній лінії, але дружина сказала, що Побережний і його товариш повернулися до міста принагідним грузовиком. А вночі – телефон...

– І чому влип такою Терняк Прибережному? – питався Яремчук. – Чим він відрізнявся від інших добровольців? Може тим, що, залишившись круглим сиротою, все своє дитинство провів у наймах та на різних роботах, пізнаючи отак ціну життя... Тому, видно, і не пиячив, і не розгулювався понад міру, а оберігав і все латав убогу хатину, яка йому дісталася від батьків, та ретельно обробляв невеличку нивку в царині. З одруженням не спішив, хоч і вродливий з себе був, і не одна дівчина проводжала заздрісними очима струнку юнацьку постать, таємно ховаючи в глибині душі надію...

Спочатку, помітивши, що дівчата приглядаються до нього і перешіптуються, думав підібрати якусь хазяйську «одиначку» та стати їй собі видним господарем, бо роботи не боявся, а кмітливості – хоч відбавляй.

І так вгледів Анну Рущакову, хоч і не красуню, але миловидну русявочку. І не «одиначка» була, бо троє старших братів верховодили усім селом. Та Тернякові вона сподобалася за свою лагідність, працьовитість і скромність: не гордилася, не хвалилася ні вбранням, ні родом. Почав заводити з нею розмови, на гулянках чи весіллях брав до танцю, шукав її на вечорницях, проводжав додому...

Аж поки сім'я не помітила, що то вже не дитячі жарти або молодечі витівки, а серйозні справи.

– Голодранець, сякий-такий, – говорили вони Анні, – не знайшла когось кращого та багацького? Ні рідні ніякої, і сам собі як тичка!..

Анна відмовчувалась і шукала собі роботи на подвір'ї або в городі. Найбільше злилися брати. Правда, старший брат Яків, – одружений вже, з своїм господарством, – не дуже втручався у такі розмови. І для цього мав свої причини: хіба йому не нав'язали на шию ярмо, – як він називав кривоносу Христину, – тільки тому, що її поле межувало з їхнім, була «одиначка», і він, пішовши зятем до старого Крикуна, мав стати по його смерті найзаможнішим господарем? Яків не в силі був противитись своїм батькам, та швидко знайшов вихід: часто ночами прокрадався до Катерининої хати, що за берегом. А Катерина – молодиця, на все село красуня. Недавно мужа поховала – буком роздавило його на лісорубці, тож і зосталася вдовою... А для Якова більшого й не треба!.. Тому і не втручається в Аннину долю – вистачає своєї. Зате ті інші два – Терентій та Матей – не давали дівчині спокою своїми причепами. Аж поки не втрутився старий Рушак.

– Слухайте сюди, – сказав якось увечері. – Терняк – хлопець порядний і роботяга з нього добрий. А тут косо-виця наближається. Давайте наймемо Терняка косарем, побачимо, як з роботою справиться. І нам стане в допомо-зі – гуртом швидше впораємось, і він буде щасливий, та й заробить дещо.

Анна зраділа, аж зацвіла від щастя: знала, що Терняк може позмагатися з найміцнішим у селі парубком, хоч

йому тільки дев'ятнадцять сповнилось. Два тижні ходив Терняк з Рушачковою сім'єю на сінокоси і таки не зрадив Анниних сподівань: заздрили Рушачки його працездатності. Останнього дня за вечерею старий Рушак відрахував Тернякові купу грошей та ще й похвалив за добру роботу. Терентій і Матей аж почервоніли від злості: вони теж здорово попрацювали, та їм ніхто не дав ні гроша! Терняк засунув гроші за широкий шкіряний ремінь і став прощатися, поглядаючи нишком у бік Анни – випроводить?

– Проведи, Анно, парубка! – сказав старий, ніби не помітивши його погляду.

Мовчки перейшли подвір'я, вийшли за ворота і присіли на дощаній лавці. Він гладив шорсткими пальцями її теплу руку, думаючи над чимось своїм. Анна схилила голову на його плече, і він ніби відчув, як гарячі виски наповнюють його груди якимось дивним теплом. Говорили пошепки, ніби боялися потривожити чарівність тихого вечора та безкрайній політ почуттів і мрій... Так і не помітили, як повз них пройшли Аннині брати і потонули в темряві та тіні...

Ранком, недалеко від Тернякової хати, кілька жінок, що вийшли сапати, зняли такий гвалт, що майже все село збіглося туди. Навіть староста та жандарми настигли, бо недалеко ж!

– Гей, що там? – кричали через терновий живопліт.

– Ади!.. ади!.. – там хтось мертвий... – і показували на густий кущ бузини, закриваючи очі, і відверталися, щоб через кілька хвилин повернутися і знову заголосити.

Власті і кілька мужчин знайшли прохід і наблизилися. Якийсь мужчина наблизився до лежачого і повернув обличчям догори.

– Терняк! – вимовили ті, що були ближче до нього, з явною тривогою і страхом. Слово разючим променем пронеслося понад присутніми, і всі, непомітно для себе повторяли: – Терняк... Терняк...

Жінки та дівчата стали голосити, а жандарми наказали першій сусідці принести якесь простирадло, щоб забрати тіло. Нарешті прибігла захекана Явтуха, сусідка, і, відвернувши погляд, подала подіравлене рядно.

Поки витягали з-під куща тіло, поклали його на простирадлі, присутні позбивалися гуртками і почалися обговорювати: хто? коли? за що? чому?

– Та він ніколи не образив когось, не скривдив...

– Така сирітська доля!

– Не встиг ні полегшити...

– Бідолаха... а гарний який був!

Прибув і санітар. Припав вухом до скривавленої сорочки, прислухається...

– Живе! – кричить жандармам.

Проясніли обличчя, обтирають сльози, налягають грудьми на спини тих, що попереду, опираються каблуками передні, щоб не впасти на побите Тернякове тіло... Кілька мужчин підхопили простирадло і понесли до його хати. Слідом – жандарми, санітар та власті. Ніхто не бачив ні широкого шкіряного ремня, ні зеленого капелюха, ані осмаленого сонцем кожуха, з яким Терняк ніколи не розлучався. Санітар, поклавши Терняка в його таки хаті, випровадив усіх цікавих.

– Коли очунає, повідомлю, – сказав жандармам. Та ті й не тривожились.

І Терняк таки вижив! Санітар Божинець, хоч і не був з їхнього села, не відходив від нього ні на годину. Сидів

біля нього дні і ночі, варив чай, приготував мазь, змащував рани, – аж для подорожника місце знайшов, – і коли Терняк почав дихати врівноважено, схилив голову на край різьбленого стола, щоб відпочити.

Приходили жандарми й питали: хто і чому?

Приходили сусіди або друзі й питали: хто і чому?

Приходили власті села й питали: хто і за що?

Терняк мовчав, відмовчувався, оминаючи відповіді, брав кволими руками горщик з яблучним чи грушевим варом і виціджував його аж до дна. Божинець відчував, як його брав на мушку Терняків погляд. Але то був погляд не його очей, а погляд розуму і серця, душі. І погляд то запалювався, то губився в лабіринтах спогадів і переживань, коли Божинець розповідав йому про його «воскресіння». А сам Терняк більше розпитував, ніж говорив: які новини в селі? що говорять про нього?

Божинець дивився на нього і сам собі дивувався: чи його лікування допомагало, чи молодість і бажання жити Терняка перемагали? Мабуть, одне з другим. Та Божинець не відходив від нього. Приходили за ним: там Завушник упав із дуба, поламав собі ребра, там Малаїха не могла привести на світ немовля, там Кричунівського син не встерігся і віл рогом око виколов, там Харлампій хотів повіситись, бо програв у карти половину городу, та не витримала гілка груші на городі, і той лише зашморкнувся... І Божинець бігцем кидався то в сей куток села, то в другий, допомагав, старався, але увечері вертався до Терняка і там знаходив собі спокій. – Знаєш, – казав Тернякові, – я теж сирота... Дядько виростив, а майно, що лишилося від батьків, витратив на школу. Все, що залишилося, – це моя служба, а з

неї не розбагатієш... Хотів був женитися, та куди жінку повести, коли своєї хати немає?

З часом Терняк почав одужувати, та лишився мовчазним, на люди виходив рідко, а на гуляння зовсім перестав ходити. Село ще якийсь час говорило про нього і навіть до нього доходили чутки, нібито руки Рущакових синів були забруднені його кров'ю, та він ні не підтверджував їх, ні не заперечував, просто відмовчувався. Тільки деколи ночами, крізь сон, відчував ніби чужий гарячий подих та задихані уривки фраз: «Оце за Анну!.. А це за зарібок!». Тоді прокидався, весь у холодному поті, палив сірник і перевіряв, чи добре зачинені двері.

Село жило своїм життям, тягнучи за собою буденні справи, як людина тягне за собою свою долю; одні народжувались, інші помирали, одні плакали, інші веселились. Аж поки наблизився фронт, і мужчин почали відсилати на війну. Терняк довідався від Божинця, що і його завели до списку. Та коли жандарми прийшли до його хати, двері були зачинені, важка колодка висіла на добре прикріпленому ланцюгу. Дарма жандарми навідувались ночами до хати, вартували і допитувались, Терняк пропав з села. Дехто говорив, що пішов у полонину вівчарити. Жандарми відправились туди, та даремно обходили полонину, Терняка ніхто там не бачив. Інші припускали, нібито Терняк пішов партизанити в боршанські ліси, але ніхто нічого певного не знав про нього. Тільки коли останні хортисти і німці покинули село, і там появились радянські бійці, в село прийшов і Терняк. А через кілька тижнів з першою групою добровольців відправився на фронт. Повернувся наприкінці сорок п'ятого, на грудях

висіло кілька медалей та орденів, шкутильгав на ліву ногу, а коли купався у річці, можна було бачити кілька рубців на грудях та на спині. Однак не жалівся нікому. Тримався гурту фронтовиків, брав участь у розділі панського маєтку, обробляв власне невеличке господарство, і люди з пошаною ставилися до його стриманості, до його врівноваженості та працелюбності. А коли обирали сільське керівництво, то і Терняка обрали в сільські радники, хоч він не ганявся за різними функціями. Та село довіряло йому, і він сумлінно ставився до своїх обов'язків, старанно виконував завдання, які йому доручали...

Все це Яремчук пригадував собі тепер, вдивляючись крізь ранкову млу в бік Тернякової хати, куди мав піти за наказом Прибережного, щоб той прибув ранковим поїздом до міста. Опустив бар'єр раніше, ніж звичайно, і пішов у бік Тернякової хати, дивуючись, чому це так раптово Прибережний викликає його до себе. Він знав, що Прибережний зустрічався вже кілька разів з Терняком, та про що вони говорили, які справи обговорювали, не знав, не питав і не цікавився, хоч додумувався, що вони якусь там політику ведуть. Мабуть, про недалекі вибори говорили, бо вже все село почало гуртуватися навколо своїх ватажків, які обіцяли, що коли будуть обрані, то партії, до яких вони належать, наведуть такі чи інші порядки, видадуть нові закони, одним словом – змінять життя. Вбогі селяни та фронтовики говорили про земельну реформу. Багаті та хазяїни трималися осторонь і вечорами збиралися в Рущаковій хаті. Сільська варта мала наказ оберігати спокій, сповіщати і боронити село

від бандитських наскоків, які почастишали останнім часом. Вартові ходили по двоє-троє нічними вулицями, окраїнами села, і коли нападали бандити, били у великий дзвін на тривогу, а селяни перевіряли замки, підпираючи кілками двері, завішували ряднами вікна і припирали сокири та вила біля одвірків. Десь лунали постріли, падали стайні, кувікали свині, верещали поросята, лунали лайки, прокльони, голосіння, гуділи два-три грузовики, а потім все стихало, крім прокльонів та голосіння. Люди потайки виходили на подвір'я і прислухалися, в котрім кутку побували «нічні гості», як вони називали бандитів, і з тривоگو в серці думали, що котроїсь ночі настане і їхня черга.

Яремчук знав все це дуже добре, говорив навіть Прибережному про тривогу, яка панує над селом, і той казав, що після виборів становище зміниться, що повсюди запанує знову спокій. Яремчук висловив навіть своє нерозуміння: чому бандити грабували у бідняків та середняків, а до багатів не чіплялися? Прибережний підозріло посміхнувся і казав, що бандитські нальоти без відома багатів не обходяться, та всьому прийде кінець.

Оминаючи калюжі подертими черевиками, Яремчук наближався до Тернякової хати. Котрийсь із Тернякових сусідів ходив уже по подвір'ю, мабуть, маржину годував, і, побачивши Яремчука, запитав, котра може бути година. Яремчуквийняв з кишені годинник на ланцюжку, клацнув металевую кришкою, відповів і пішов собі далі.

Хвіртка до Тернякового подвір'я була незакритою, і Яремчук підійшов до дверей. Помахав незадоволено головою, мовляв, не годиться в таку ранкову годину бу-

дити людей, та робить це не з власної волі, а за наказом, і постукав кулаком у двері. Прислухався, щоб почути, коли той почне вовтузитись по хаті, черкати сірниками, щоб запалити лампу. Та за дверима було тихо. Постукав ще раз, уже сильніше. Не відповідав ніхто. Підійшов до вікна і побачив за шибками темно-синю ряднину, якою завішував вечорами Терняк вікно, аби не пробивалося світло. Спочатку постукав у дерев'яне перехрестя, а потім вже в саму шибку. Не відповідав ніхто.

Хіба немає його вдома? – питався Яремчук. Та раз говорив сночі з Прибережним, значить, ночував вдома, – відповідав сам собі. Постукав ще кілька разів, почекав, та даремно. Вернувся до дверей. Світанок бив уже в стіни та покрівлі крізь струї дощу та хляповицю. Поклав руку на клямку і спробував замок. Двері рипнули і відхилилися. Яремчук злякався і відступив: не сподівався знайти двері незамкненими, а ще й самі відкрилися. З сіней повіяло звичайним хатнім теплом, донісся запах квашеної капусти. Яремчук всунув голову, хоч знав, що Терняк спить в кімнаті, бо там тепліше. Глянув на двері, що вели до кімнати, і помітив, що й ті не були щільно причинені. Гучно кашлянув, ніби оголосив свою присутність.

– Гей, Терняче, – гукнув, вступаючи до сіней. Спинився перед напіввідкритими дверима до кімнати і рукою відштовхнув їх до стіни. Жмут ранкового світла впав снопом до кімнати крізь розчахнуті двері і освітив ліжко.

Ну і твердо спить, подумав, побачивши, що ліжко не порожнє. Вовняна черга накривала Терняка тільки до пояса. Ліва рука звисала до підлоги, і голова теж якось дивно схилилась через покрайницю. Яремчук хотів був

ще раз окликнути сплячого, та помітив, що з рота Терняка потік тоненький струмочок крові, яка стікала краплями на дощану підлогу, а на грудях, проти серця, виднілася темна пляма. Сорочка була розстебнута і ліва її пола, під ребрами, яка тулилась до ліжка, була вся в крові.

Тепер Яремчук справді перелякався. Не знав миттю, що робити і позадкував до дверей, не відриваючи погляду від Тернякового обличчя, яке, крім болючої гримаси, здавалось спокійним, ніби той справді спав. Опинившись за сінешніми дверима, Яремчук обережно причинив їх і поспішив на вулицю. Розвиднілося вже добре, і люди снували вулицею, зайняті своїми клопотами. Побачивши Яремчука, який поспішав до станції, якийсь зустрічний гукнув жартома:

– У котрої молодиці ночував-єсь, Яремчуче?

Яремчук тільки кинув тому зляканий погляд і прискорив ходу. – Що робити? – питався, – що тепер робити?.. Куди йти?.. До кого?.. Люди, мабуть, бачили, що він вийшов з Тернякового подвір'я, знали, що він бував там... Піти до сільської ради і сповістити там? Піти до вартових? Що сказати Прибережному? Думки вихором знялися в голові, Яремчук не знав, що робити, і це ще більше лякало його.

А коли подумають, що то його робота, і скажуть, що він сповістив, щоб відвести від себе підозріння? Чого він там шукав у таку ранкову пору? Хто підтвердить, що він був за наказом Прибережного? Хто повірить в той нічний телефон? Тільки сам Прибережний міг це зробити, та хто повірить Прибережному, людині незнайомій у селі? Міг би підтвердити і сам Терняк, якщо він ще живий... А коли той помер?

Краплі холодного поту залили зморшки на чолі, і Яремчук почав задихатись. Ноги самі несли його в бік станції, не оминали калюжу чи болото. Скоро має бути поїзд, і він повинен його зустріти. І не помітив, як дійшов до станції, увійшов не обтерши грязь з черевиків. Дівчата приготовлялись до школи, а дружина крутилась біля плити, готуючи сніданок. Пішов прямо до кімнати, щільно причинив за собою двері і пильно обвів навкруги поглядом, ніби боявся, що там хтось на нього чекає і зараз кинеться в його бік. Та кімната була порожня, ліхтарик кволо блимав біля віконечка, через яке він видавав пасажирам квитки і за яким було чути чийсь голоси.

Яремчук у розпачі сів на краєчку стільця і водив заплуджено поглядом навкруги, шукаючи якоїсь опори. Побачив телефон і рука механічно простяглася до трубки. Та швидко відтягнув руку назад, ніби той міг його обпекти. Запустив холодні бряклі пальці в скуйовджене волосся і почав нігтями шкребти до болю шкіру. Нарешті таки підняв трубку і почав нервово крутити ручкою. Раз, двічі, тричі... Раз, двічі, тричі... – сигнал іншим станціям, що хоче говорити з містом, аби ті не піднімали трубки. – З паном Прибережним, – вимовив тремтячим голосом, коли почув у трубці хрипле «алло».

– Доброго ранку, – почув у відповідь. – Чи у вас там не вітаються... Хто його кличе?

– Яремчук, з Верхнянки...

– Щось тобі, мабуть, погано спалося, – почув він знову, – бо говориш ніби з другого світу... Почекай, хай подивлюсь, чи прибув...

Яремчук сильно притискав трубку до вуха – рука геть тремтіла.

При думці, що Прибережний міг ще не появитися на роботі, почав тремтіти весь.

– Доброго ранку, Яремчуче, – почув знайомий голос і так глибоко віддихнув, що на холодній трубці появились краплі роси. – Не проспав? – питався той.

– Ні, не проспав.

– А за Терняком ходив?

– Ходив...

– І що? Прийде?

– Ні... Він, мабуть, мертвий...

– Що?.. Що ти говориш? – кричав той. – Ти, може, ще не пробудився як треба... Та ми ж сночі...

– Знаю, знаю, – говорив поспішно Яремчук. – Та я тільки що від нього...

– Говори ясно, що там сталося! – наказував Прибережний.

Яремчук, задихаючись, напівшепотом розповів тому, як знайшов Терняка. Наприкінці сказав, що не знає, як йому тепер вчинити.

– Негайно сповісти сільську раду, вартових, – наказував той хвилюючись.

– А коли подумують, що то я?!

– Не мели дурниць, – кричить. – Таки тепер відправляйся до сільської ради і сповісти, що сталося. Хай починають розшуки! Я теж сьогодні навідаюсь до вас. Може, прихоплю когось з собою...

– Але ж поїзд...

– Що – поїзд? Хай зустрічає дружина! Спіши!..

Яремчук вийшов похитуючись, ніби п'яний. Сказав дружині, щоб зустрічала поїзд і видала квитки пасажирам, бо він має поспішне діло в сільській раді. І пішов туди, навіть не поснідавши.

В сільській раді знайшов тільки писаря та кількох вартових, які повернулися з нічного чергування. Писар був міщанином, прийшов до їхнього села після війни. Це був уже немолодий чоловік високого росту, стрункий, ніби офіцер, чий строгий і суворий погляд підозріло дивився на кожного, хто звертався до нього, тому люди його побоювалися і старалися не мати з ним діла.

– В чому справа? – запитав, коли Яремчук негolosно вклонився і зняв поношений кашкет.

Вартові теж з цікавістю дивилися на нього, запитуючи, що це могло привести залізничника так рано до сільської ради. Яремчук ходив до сільської ради тільки тоді, коли платив податки, або коли викликали власті, тому його присутність та ще в таку пору викликала зацікавлення. Може, пограбували станцію, думали вони.

Яремчук наблизився до писаря і, дивлячись тому прямо у вічі, почав тремтячим голосом розповідати те, що бачив у Терняковій хаті. Хоч він і розповідав притихлим голосом, та в кімнаті була така тиша, що чути було не тільки кожне його слово, а навіть подих та прискорене биття серця, здавалося, що можна було почути.

Писар похмуро слідкував за його розповіддю, і коли той закінчив, трохи помовчав, обдумуючи щось, а потім голосно, щоб почули всі, сказав:

– Ви, спочатку, поведете нас до Тернякової хати, побачимо, що там і як. Я зараз подзвоню до міста, викличу

слідчого, а потім повернемось сюди й чекатимемо на нього...

– Я не можу залишити станцію... Скоро має прибути поїзд...

– Нічого з станцією не може статися, – відповів той строго, – там і дружина ваша може впоратися... Я вас не можу тепер відпустити!

У Яремчука затремтіли ноги.

– Та я не...

– В цьому розбереться слідчий, – перебив його писар. А ви ж – перший свідок!

«Ну, в добру халепу встряв!» – лаяв себе Яремчук.

– Дружина стривожиться, коли побачить, що мене так довго немає...

– Ніщо їй не станеться! Ми передамо їй, – і кивнув у бік вартових.

Дав кілька розпоряджень присутнім, одного відіслав на станцію сповістити Яремчукову дружину, іншого залишив стерегти будинок сільської ради, а решту взяв з собою й попрямували до Тернякової хати.

«Хоч би Прибережний швидко прийшов, – думав собі Яремчук, ступаючи поруч писаря, – тільки він може допомогти в цій справі; він може поручатись і доказати його невинність... Та чи ці повірять Прибережному?»

Краплі холодного поту знову потекли поморщеним чолом, хоч Яремчук намагався стримувати своє хвилювання, та рука, якою витирав піт, не переставала тремтіти, і він боязко поглядав на писаря, чи той не помічає його неспокою.

Дощ ніби трохи перестав, та калюжі й каламутні баюри покривали всю вулицю. Яремчук вже не оминав їх, навіть

не відчував, як крізь подірявлені черевики просочувалася досередини вода і незабаром почала чвакати поміж пальцями...

VII

Влад повернувся до свого кабінету і розгублено дивився на розкидані папери, книжки. Коньяк таки піднявся в голову, анігілював відчуття голоду, і цигарка свобідно прогулювалась з одного кутка рота в другий. Так палив тільки тоді, коли крізь ночі, хвилюючись, слідкував у лабораторії за експериментами. Кинув погляд на залишений нею аркуш паперу, хоч знав майже напам'ять його зміст, не міг втриматись, щоб не пробігти по ньому ще раз очима.

Вийшов з кабінету і пішов кімнатами, закривши за спину руки, ніби на якійсь виставці. Пройшло вже годин зо дві, та він ще не знайшов жодної відповіді на запитання: чому? чому саме тепер? чому він не помітив зміну до сьогодні? які причини привели її до цього рішення? чому мука розшуків тепер замінювалась мукою сімейного переживання? де шукати виходу? і чи існує якийсь вихід з цього становища? чому в неї не вистачило стільки душевної сили, щоб сказати прямо у вічі все, що налягло на душу? чому довіряє паперу свої переживання, і не довіряє йому? Оглядав порожніми очима довкруги, силкувався спинитись на чомусь конкретному, та просто не знав, з чого починати: все це так його приголомшило, так обеззброїло, що хоч бе-

ри та викидай, як нікуди не потрібне... І хіба не вона заохочувала його взятися за якусь серйозну справу, яка б вивела його в люди, бо, мовляв, здібності є, та волі і бажання не вистачає!

– І волі є, і таланту, – відмовляв спокійно, – та як проб'єш оцей середньовічний мур університетських професорів? Хіба не помітила, що дивляться на нас, немов на зграю ягнят, не довіряють і не доручають нічого, крім формальностей?

– Але ти сам казав, що тобі запропонували...

– Знаю... І це зробив мій професор, найкращий з усіх!
– аж підняв палець вгору, на знак оклику.

– Тож тримайся своєї роботи! – підійшла до орамленого дзеркала, розчісуючи довгі до пояса коси. – Боюся, щоб я тебе не випередила, – милувалася своєю красою... – Мені теж запропонували роботу! дуже цікаву!.. в хірургії приходить... – додала ніби для себе.

Він тільки глянув на неї в дзеркалі, зрозумів, куди цілять її натяки, і вперше відчув приморозок на серці. Повернувся на кухню і припалив цигарку.

– Значить, так починається сімейне життя! – думав для себе...

– Філософій не розводи, – відгадала його думки. – Сам ти відкрив мені цю перспективу... Забув?..

– І ти тепер платиш! – не стримався.

– Е-ех, дурненький-зелененький... – підійшла і сіла йому на коліна. – Чому бурсучишся? – Поцілунки лягали пластами на щоки, та губ його оминали... – А знаєш? – спохопилася раптом. – Скоро в нас буде донечка...

– А коли син?

– Ні, ні!.. Не хочу!.. Він весь би в тебе вдався, – пішла від нього і знову оглянулася в дзеркалі... – А одного ведмедя вистачає!

– Так-так!.. Я – з лісу, а ти – з кущів, – повторив її улюблену приговірку.

– Кущі ближче до села, ніж ліс...

– Правда, а там хитра лиска зіб'є з пантелику, навіть, найкращого півника...

– Не тільки, бо і ведмідь лишився куцохвостим!..

Розсміялися. Мабуть, тому й любив її, колишню свою студентку, яка вміла захопити його своєю наївністю і відвертістю. Бо, інакше, як міг він, роз'яснити собі таке становище: увечері, після курсів на медичному, на вулиці, при людях, хтось бере його під руку.

– Ви не гніваєтесь, правда?

Дивиться праворуч – русява голівка саме до плеча, кирпатий носик ловить вітра в полі, а кольору очей так і не розгледів. Цікавим здалося йому те, що не запротестував, не викинув її руки з-під своєї... Навпаки, здавалося, наче він чекав такої миті, був приготований до неї, і тепер ступав собі спокійно, ніби байдуже, хоч стільки запитань крутилося в голові, та стримувався, щоб не привернути уваги прохожих.

– А звідки ти взялася, – почав він по-педагогічному.

– З четвертого, хірургія... Ви тільки що закінчили семінар про «Використання технологічних прийомів в хірургії», професора З. Правда, я нічого не зрозуміла, зате записала все... Вивчу!..

Пригадав семінар, схилені над зошитами голови, чийсь погляд, що дражнив...

– Але ти знаєш, що за таке ставлення тебе...

– Ти цього не зробиш! – і затулила пальцями йому рот.

– А коли зроблю?

– Значить – не любиш!

– А ти?

– Я люблю! – Піднялася навшпиньки, обпарила поцілунком і побігла.

Лишився Влад стовпом. Все було так раптово і несподівано, що він стиснув пальцями кінчик вуха. Хіба марить?

Марити не марить, і пішли потім вечори з затьмареними провулками та зрошеним запахом бузка і конвалій, що піднімав їх обгороджений городчик якоїсь бабусі, в якої Діана наймала квартиру, бо старий Яремчук поставив собі як головну мету забезпечити дочці найкращі умови, лиш щоб побачити її лікарем у Верхнянці. Правда, Влад не допитувався «хто і звідки», йому сподобалась дівчина і цього було досить, хоч десь в глибині серця хвиля тривоги була на сполох і заставляла задумуватись над прожитим.

А прожитого вистачало на трилогію: в першій – розповідь про дитинство (а чого там тільки не було!), в другій розкаже про свою науку, а в третій опише сучасне життя, а в сучаснім житті стільки трапляється!

Та видно – трилогія пишеться без нього... Ні, не правда! Не без нього!.. Він сам її пише, тільки не словами, а почуттями та переживаннями...

Приглядається до фотографій, а вони їх розставили по періодах свого життя. Ось тут вона сама. В гіпсовій

позолоченій рамі висить над його ліжком, – так, казала вона, розставляють портрети любих людей, і він не протестував, бо мало знався на тому. Над її ліжком висить його портрет. А так, як їхні ліжка поруч, значить, і портрети поруч. Та які то портрети!.. То перші фотографії, якими вони обмінялися. Ті знімки і тепер лежать на їхніх робочих столах.

Та це їх тоді мало тривожило. Бо ще був під впливом завітних конвалій, відцвілих персиків та насолоди вишневих губ... І тоді ще питався: чому люди, як він, починають любити навесні? Ось, Антон закохався пізньою осінню, мабуть, наситився плісняви та мишей, а Тиміш не витерпів перед спокусами березня і подався за ним... Тільки він чогось чекав. Чого саме? Часто ловив себе над такими думками, але відповідь, в яку вірив би і сам, не знаходив. Мабуть, така його доля!

Доля! Це слово може довести тебе до божевілля. Він стільки начитався, стільки наслухався і вже стільки набачився, що зараз на кожному завулку шукав свою долю, в кожному своїм поступку доглядався, щоб побачити її, як вона виглядає, куди поведе? Бо вона мусить до чогось привести! Це він знав ще відтоді, відколи почав розпізнавати навколишні предмети та щось тямити з розповідей навколишніх. Бо хіба лише раз приходила тітка Явдоха до їхньої хати з розбитою головою та синяками по всім тілі й просилася на переніч? – Така твоя доля! – казав тоді батько. – З п'яницею такий світ! – додавала мати. А він все це чув, бо легкий був у нього сон, двері тільки рипнуть, як він – гульк з-під ковдри. Або приходив вуйко Олекса і говорив пошепки про Лазара,

який, мовляв, носить в кишенях газети, дає їх селянам читати і сам читає ночами тайком якісь чарівні книжки. За це його заарештували і завтра будуть вішати... – Така його доля, – відповідав незрозуміло байдуже батько. – Най Бог боронить від злої долі! – додавала мати. А він не знав, що таке доля і висував голову: – Як то вішають? – питав. Батько кидав у його сторону різкий погляд, вуйко прикривав тремтячою рукою рота, а мати присідала біля нього і лагідно мовила: – Ти спи, хлопче, а то ще босоркані насняться тобі! Лягала поруч, притулившись до нього, вуйко виходив потихенько, а коли світло гасло, прикидаючись, що спить, все думав про долю і ніяк не міг її собі уявити. Бо, роздумував він, коли призначили Колачка головним лісничим, а Паляницю обрали головою села, то всі казали «така його доля»!.. А цього тепер будуть вішати, і теж – така його доля!.. Значить, висновковував він, є дві долі: доля добра і зла! бо знав, як плакав, коли батько «вішав» зарізаного барана чи свиню, заглядаючи в застигли очі круторогого чи білиці, ніби відчував душею, що вони дорікають йому за своє вкорочене життя. Тоді він намагався стулити повіки тих очей, так як це робили, коли покійна бабуся віддала останній віддих, але воно не вдавалося, і він біг до матері скаржитись.

– Така їх доля, синку, – відповідала мати. Навіть тепер він не може здати собі справи: кого відтоді почав стерегтись – долі, чи людей!.. Бо, питався, хто дає долю? Звідки вона? Чому в одних одна, а в других інша? Та на це не знаходив відповіді й пізніше.

А тим більше тепер, коли весна вибухнула безкрайньою райдугою квітів, коли пташине щебетання супрово-

дило сонячне проміння, щоб викликати на світ набубнявілі бруньки, коли запах бузка бореться з іншими за своє весняне право?

І почуття зробили свою роботу: перемогли. Вже не задумувався над роллю і походженням долі, а поринав душею в почуття, які так його захопили.

А почуття таки захопили, він все дивився на весну, відчуваючи певну стриманість від уявлень про долю, але безсило піддавався їй.

Не було тут допомоги ні від тих почуттів, які розширювали свої володіння після одруження його товаришів. Часто в думках чув, як бореться із заздрістю за їхнє щастя. Він же лишився сам-один. Знав, що вони його не відцурались, а пішли просто шляхом свого життя, бо – така їх доля!.. А він доки шукатиме своєї?.. Хоч тільки вночі навідувався до квартири, та помітив останнім часом, що хазяйка, яка шанобливо відкривала йому кожного разу, почала дивитись на нього з жалем та співчуванням.

Тоді заходив до кімнати, неохоче роздягався, поглядаючи з небажаною злістю на порожні ліжка, діставав вечірню газету і намагався загубитись в її строкатості. Та замість газетних слів починав читати власні думки, втуплював погляд у запавутинений куток стелі, і в уяві виринала дівоча постать, пригадувалось таке дивне ім'я: Діана, і він відсилав її кудись у прадавню історію, міфологію, але ім'я нагадувало про свою реальність, деś палали щоки і губи від поцілунків, в голові починало кружеляти, тоді він засинав сп'янілий, тримаючи в обіймах вечірню газету...

Та це траплялося тільки в ті вечори, коли вдень стрічався з Діанною. Але й тоді, коли минало кілька днів без побачення... Починав розуміти: така його доля! Та боровся і пручався від цієї думки і руками, і ногами, і розумом. Але де той розум? Тоді засинаєш з думкою, що ранок розжене вечірні хмари і тоді весь сон – саме тільки царство. Зате сон триває тільки до ранку! Тоді починається буденність, турботи і робота, поспішність і діловитість, і часто помітиш тільки в автобусі, що черевик спадає з ноги, бо розв'язались шнурки; що з кишені стирчать кілька студентських недочитаних рефератів, що в портфелі купа журналів та статей, з яких треба було зробити виписки... От і розберися з життям, Владе! – скаржитись сам собі і висідає обережно, аби хтось не наступив на розв'язаний шнурок, та спішить, щоб дещо з того всього встигнути доробити.

А коли починав роботу, то забував про все і про всіх. Настільки заглиблювався у свою працю, що хоч голкою коли – нікого не бачить і не чує. Там він знаходив своє щастя, і навколишність з її турботами та метушнею залишалась для нього такою далекою, що доводилось червоніти перед колегами чи студентами, коли ті звертали йому увагу на незав'язані шнурки черевиків.

Та це тривало тільки якусь мить, він дякував, вибачався, а потім знову заглиблювався у свою роботу. Може, саме тому професор З. зі спеціальної технології почав частіше слідкувати за його роботою, кілька разів перед і після семінарів розмовляв з ним особисто, цікавився його нахилами і майбутніми намірами, доручав йому в лабораторії цікаві дослідження...

Спочатку Влад почував себе якось ніяково перед своїми колегами, відчуваючи на собі їхні заздрісні погляди та підозрілі перешіптування, аж поки сам професор не висловився до нього перед усіма:

– Коли вам, товаришу Влад, доручаю якусь справу, то її розумійте і виконуйте, не боячись посторонніх поглядів та шепотів, ясно?

Зніжковів, мов першокласник, схилив голову і прикусив губу.

– А тепер – до роботи!, – і показав йому пальцем на двері.

Влад вийшов по-учнівськи, але вже в його ході можна було помітити сильнішу самовпевненість і віру в свої кроки.

Так, це було тоді, і він на якийсь час настільки заглибився в дослідні роботи, що таки справді забув про навколишній світ. Деколи вже сам професор відмахувався, як міг, від його настирливих запитань, а друзі та товариші вивели якось слова на папері, який поставили на його стіл: «Мікроб професора З.»

Влад не надав цьому ніякого значення. Вставив папір між свої й пішов залагоджувати свої справи. А з часом забув про нього. Так, як забув, здавалося, і про Діану. Він бачив себе вже наслідником відомого професора, почав скрито, навіть від своєї совісті, почуватись вищим від інших, не прислухався і не приглядався до нікого, жив тільки маренням про майбутні здійснення і захоплювався тільки щоденними заняттями.

І, може, продовжувалось би, коли б не такий випадок: повернувся вже поза північ, хазяйка поскрипувала пере-

сохлими дошками підлоги, скреготнула заіржавленим ключем у замку, уважно приглядаючись до майже воскового кольору обличчя, – таке ж там приглушене світло, – і провела його до кімнати, те, що ніколи доти не траплялось.

Влада щось зворушило в думці та почуттях, щось збентежило, але пішов, втомлений, прислухаючись до кроків старої і пригадуючи, що те шльопання хатніх капців подібне до нерегулярного всмоктування рідини до резервуару, над яким він працює. Там, мабуть, теж такий клапан не прилягає щільно до «підосви», і тому прилад захлинається... Та до таких роздумів чомусь його тепер не тягло, двері вже були перед носом. Відкрив їх, приготувавшись увімкнути світло, та в очі вдарило сильним світлом, – світилася на всю силу люстра, і Влада на мить осліпило. Стояв у дверях і намагався втямити, де знаходиться, такого в цій кімнатці ще ніколи не було: чистота і порядок навкруги, застелено, квіти на столі, якісь тарілки, – хоч весілля справляй, притихла музика...

Ще, може, стояв би довго та приглядався, але стара підштовхнула досередини і причинила за ним двері.

– Ну, що, подобається? – запитала.

– А це що тут? – розвів руками, чи то не розуміючи, чи то сердито.

– Що, що?.. – вимовила невдоволено старенька. – Ви краще прочитайте, – і показала на аркуш паперу, який лежав на столі біля квітів.

Скинув спочатку, не кваплячись, плащ і слідував крадькома за старенькою, ніби хотів побачити, чи не стежить вона за його думками. Бо там молотило: хто? хто?

коли? чому? за що? Та старенька, ніби навмисно, стояла і чекала, поки він доторкнеться написаного аркуша.

Пробіг очима, постояв мить із закритими очима, ніби колисався буйним явором при відкритому вітрі. Та це тривало тільки мить.

– А тарілки для кого ж?

– Чекала на вас аж до опівночі... підігрівала вечерю... зараз її принесу... бо вона не могла більше чекати...

– Хто це «вона»? – запитав, лютуючи на себе, бо знав, хто «вона» за підписаним аркушем, але не міг стримати ні придушеного в глибині душі болю, ні терпіння старенької, що стояла монахиною біля дверей, очікуючи рішення його величності.

– А там, мабуть, пише, – відповіла сумлінно, вказавши головою на аркуш.

Хитра бабка, подумав про себе, заспокоючись.

– Що ж, повечеряємо, – погодився, сідаючи за стіл, і зім'яв аркуш в долоні.

– А, може, ви з моїм Йосипом повечеряєте, бо я... – приклала до шлунка руки.

– Ні, ні, – запротестував, – я хочу тільки з вами!.. якщо не гніваєтесь, – додав як пробачення.

– Коли так, хай буде, – примирилася. – Я зараз...

Дізнався від неї Влад про все: як прийшла Діана на його квартиру, і що розпитувала про нього, як відправилася знову в місто за покупками, як старенька готувала вечерю, а Діана поралася в його кімнаті, а тоді, приготувавши все для зустрічі, сиділи очікуючи його аж до опівночі...

– Вирвала потім аркуш паперу з вашого зошита, щось написала на ньому і сказала: «Я більше, тітко, чекати не

можу! Піду! Коли прийде, розкажіть!» Це були останні її слова... Та вона вродлива й хазяйновита дівчина! – додала вже від себе.

Хіба він міг стулити до ранку очі? Хіба поспав хоч годину? Знову крутився мозок в голові і виринали перед очима різні постаті та фізіономії, знову співав десь між стелею цвіркун, ніби тоді, в дитинстві, на сінокосах, сон відганяли думки і спогади впереміш з розбурханими почуттями, аж поки будильник не віддзвонив свою повинність...

VIII

– То ти таке, хлопче, робиш? – накинулася на нього Ниця, яка поралася біля вогнища, куди поставила сухого гілля та листя і все дмухала, щоб не погас вогонь. – І чого це тебе дідько заставив, аби-с лишився отут? Ще й мене обдузив, що все, мовляв, буде гаразд, коли повернуся!.. От і гаразд!.. гаразд...

Олекса стояв при вході в колибу і намагався розглянути крізь притьмарок, що виробляє там Ниця, дивуючись і запитуючись чому-то Ниця так швидко повернулася, коли, звичайно, вертаються з долини лише під вечір, та й то напідпитку, веселі чи сварливі, але охочі до всього на світі. Поцілунки замінювалися поличниками, обійми – кулаками, сміх мішався з плачем і ревом, випивка з одурінням...

– Ти вкрав від мене кусок солонини...

– А ти муки скільки пригорщ узяв?

– Де ся дів мій мармелад?

Так виглядали їхні недільні вечори, коли вони верталися з «долини», аж поки не заходив до колиби Федюк. Тоді люди заспокоювались, бо він міг будь-котрого з них відправити завтра додому, і тоді пропали робота й надії, що на зароблені гроші можна буде щось справити вдома.

Олекса дивився на все це і дивувався, запитуючись, чому то стільки різниці може бути між життям описаної в книжках людини і справжньої. Дивувався з цих людей, які в буденні робочі дні поводитися справно, робили своє діло, трудилися і давали раду з усіма справами, знаходили вихід з найскрутніших становищ, та от, коли понапивалися, забували про себе, про роботу, і тоді, мабуть, говорила душа, висловлювались ті почуття, котрі кожен намагався в тверезому стані приховати якнайглибше у своїй душі, з думкою, що прийде час, коли він їх зможе «видати в світ».

Дивував його і сусідський Микола, що все біля Ниці крутився, дивував і вуйко Петро, який з поважного і все-розуміючого мужчини ставав роз'ятреним і невблаганним у розмовах з Теофілом, коли мова йшла про межу – чи вона під, чи поза дубом, дивували всі, а їх – жменя людей, однакових при роботі, та таких різних душевною будовою, минулим і пережитим, майбутнім – передбаченим, та ще непрожитим.

Олекса стояв осторонь, дивився на кожну пару чи трійцю, що розходилася, намагався вловити найголовніше і чекав «спектаклю». Коли його помічали і наказували: – Ану, хлопче, принеси сокиру, хай покажу цьому, як із пня іскри летять! – він вдавав, що біжить до колиби за со-

кирюю, та біг поза колибу і ховався у папороті. Не любив бачити крові, синяків, не любив слухати йойкання і вайкання, не любив пробуджуватись серед ночі, коли хтось, постогнуючи, кликав Ницю:

– Ану, Ницю, намочи ряднину і прив'яжи лопух до ребер...

Перед ним, Олексою, появився новий світ, якого він не бачив у селі, хоч і там всяке траплялося, і в місті, та наскільки міг він пізнати місто?! не читав і в книжках, а цих уже немало перелистано, і тепер намагався округлити в своїй голові поняття про «світ», про «людину». «Якщо так триматимешся, філософом станеш!» – казав йому якимось професор фізики, який під час свого уроку заставив його вийняти з лавки розкриту книжку.

І цей світ не стільки дивував хлопця своєю різноликістю, скільки захолював і притягав його у свої невідомі і небувалі надра. Він дивився широко відкритими очима, настільки ж відкривав і своє серце для прийому, ставив поруч запитання і «нажитий» вже досвід, але, головне, – не губився в ньому, не закривався і не тікав від нього.

Дивлячись тепер на Ницю, винувато кліпав очима, не чекав на її появу в цю годину і не знав, на кого вона сердилась: на вогонь, що мав погаснути, на нього, що не дотримався обіцянки, чи на когось іншого...

– Ницю, а ти сама?

– Сама, як видиш, бо все життя була самою! А тут ще й ти...

– Пробач, за ожинами...

– Видно по сорочці.

– Микола не прийшов?

Руки рук прискорились, погляд – напівстрогий і напівпереживаючий, Олекса сліdkував за всім.

– Повівся кудись з одною «козою»!..

«Козою» називали тих дівчат, які, не знайшовши собі пари між сільськими хлопцями, шукали нагоди, щоб причепитись до якогось заробітчанина.

– Коли та... – хотів щось сказати Олекса.

– А я не «коза», і ти мені не мороч голову!.. – вже кричала на нього. – До дідька твого Миколу!..

Олексі було жаль Ниці: вона й так не гарна собою, – мабуть, ці роботи ще більше її «загострили», і тому була вилицювата, загоріле і задимлене обличчя ніби було одягнене у шорстку шкіру, прибрану чорною бородавкою біля лівого вуха. Під шорсткою сорочкою звисали немалі таки груди, які так добре нагрівали Олексу, коли Ниця вночі тулилася до нього.

Значить, тому гнівається Ниця, що Микола «повівся» і вона сама повернулася до колиби.

– Ану, не стовбич там, а принеси свіжої води, бо швидко люди вернуться – обід треба готувати.

– Слухай, Ницю, – питав, принісши води, – ти колись цілувала хлопців?

Ниця випрямилась і пильно глянула на Олексу.

– Ти що, впився ожинами?.. чи збожеволів... Що тобі в голову таке приходить?.. Як дізнається твоя мати!..

– А хіба ти їй скажеш? – перелякався трохи, – то я тільки так...

– Малий ти ще таке знати... Хоча, скільки тобі?

– П'ятнадцять минуло...

– Ну, підрости ще... є коли взнати, як то коли цілуєш...

– А я вже... – мало що не вихопилося в нього, та швидко затулив рукою рота.

Вийшов з колиби і довго дивився в бік Камениці, ніби чекав побачити постать Докії.

...Минули й останні два тижні. Та ті дні здавалися надто довгими, безконечними, надто важкими, і Олекса часто поглядав і благав сонце, щоб воно швидше котилося до заходу, не зважав ні на подряпини на гомілках, ні на викрики Федюка. Чекав суботи, коли робітники понатерхають плечі рюкзаками, позавивають рядном вістря сокир, Ниця вимете чисто колибу і викине сухе гілля сме-реки, і кожен, думаючи про заробіток, піде дорогою вниз, ділячи в думці гроші, щоб заткнути ними діри в господарстві і бутті.

Радів і Олекса, що зможе будь-кому відкрито сказати відтепер, що його майно, що то на його заробіток. Ішов між першими і спритно збігав на поворотах, не відчуваючи, як по стегнах б'є рюкзак. Вже якось гордо поглядав на подвір'я інженера, хотів, щоб його побачила та красуня, та тільки відійшов, як голова мимоволі повернула до Камениці, де між стовбурами дерев бачив пригнічену постать Докії. Бо такою виглядала вона при їхній останній зустрічі, хоч то була друга і остання їхня зустріч.

– А тобі що? – казала, припершись об стовбур. – Вернешся в своє село, а потім підеш до міста в школу, зустрінеш дівчат гарніших та розумніших, що... – і не докінчила, а лише відкопилила трохи напучнявілі губи та нахилила голову.

Це була її відповідь на його радість, що скоро поїде додому. А коли він сказав, що йому жаль її, то зустрів такий переповнений сумішшю люті, болю, бажання та зневаги погляд, що аж почервонів від стиду.

– Твого жалю он стільки! – і кинула кусок сухої гілляки в найближче ягня...

Мовчали і кожен думав свої думки, але крадькома він намагався відгадати те, що діялося в її голові. Тільки такі думки не в голові діються, а в серці!..

– А поцілуєш ще раз? – запитав благаюче.

Відмовила рухом голови, махнула рукою і, не дивлячись на нього, зі срібними росинками на віях, пішла, шурхаючи ногами в сухій листві, до ягнят.

– Іди собі! – були останні слова.

І не було в нього сили піти слідом за нею, чимось розвеселити, висушити вологість її очей і запалити в них іскорки, які його збентежили при першій зустрічі. І кляв потім у своїх думках ту безсилість, творив безліч варіантів того вчинку, який повинен був зробити, та не зробив.

І чому, чому не зробив, питався останніми двома днями, проходжуючись уздовж жолобів з відром парафіну і приховуючи в серці надію ще раз побачити її постать між силуетами дерев. Та так і не побачив...

Ступав тепер попереду гурту і не знав, котрим думкам та почуттям віддатися, бо всі линули до його голови, п'янили.

Тому, може, і зрадив, коли вуйко Петро пішов поряд з ним.

– Ну, як? Наситився роботи? Де краще, вдома чи в лісі?

– Не знаю...

– Та знаю я... Отак ми всі, з діда-прадіда, починали жити і живем... Та легше таки в школі. Не дерешся дебрями і не колупишся в колінах за камінчиками та тернями!.. Але для школи треба голову мати!.. Ади, мої повішеники до книжки не беруться!..

Не розумів Олекса, чому це вуйко Петро завів таку розмову: скаржитись самому собі, чи довіряє свої почуття і роздуми такому ж хлопцеві, як він. Знав він вуйкових синів, разом в початкову ходили, тільки ті з кожним роком відпадали, губилися десь по різних роботах.

Усю дорогу додому Олекса тішився думками, що скоро побачить матір і діда, пройдеться городом і насититься грушками, які вже, мабуть, доспіли, зустрінеться з товаришами та колегами, розповість про свою роботу, про лісорубів і їхнє життя, про Докію... Та ні, про Докію він не вимовить ні слова, – не повірять... або як і повірять, то висміють... Ні, ні! Пам'ять про дівчину він збереже тільки для себе! А от про інженерову красуню він розповість, описуючи її так, щоб позаздрили всі йому і захотіли побачити і порозмовляти з такою дівчиною.

...Останні дні серпня. Сонце уперто ллється на запилені польові дороги, загорає оголені спини та м'язисті руки, а роз'ятрена мушва дошкуляє волам, що на прив'язі у тіні верб нещадно оббивають хвостами власні ребра. Олекса з дідом прочесали нешироку ниву кукурудзи, на рубали снопи яловиці та нарвали бурякового листя і порозставляли їх вздовж межі, щоб потім позношувати все те до воза.

Після першої в'язки дід лишився під вербами і почав набивати люльку, і Олексі самому довелося складати все на

віз. Та це його не засмутило, бо дід обіцяв відпустити його потім, щоб скупався в річці, яка така тут недалеко протікала. А йому й не потрібно кращої плати, ніж розплинутись у легкій течії плеса, поборсатись у прибережній теплій воді. То і ходив собі поспішно вузенькими межами, брав зелені оберемки і носив до воза.

Коли знаходився вже на другому кінці ниви, почув чийсь голоси. Спинився, прислухається. Тільки причулося? Ні, навкруги така тиша, що можна розрізнити шелест кукурудзи від шелесту верб, джмелине дзижчання від бджолиного...

Голоси долинали з сусідньої ниви, а то Руцакова. Тільки не така вузенька, як їхня, а широка-широка, де Руцаки сіяли і кукурудзу, і пшеницю або жито, виділяли й для картоплі. Бо тут була найродючіша земля в селі. То Руцаки і прибрали собі тут добрі, великі ділянки.

Олексу в кукурудзі не можна було помітити, то він пробрався крадькома до голосів. Зайшов на Руцакову ниву і приглядається, прислухається, щоб часом не вийти на тих, що говорять. Нарешті побачив в кінці ниви, на стерні, під акацією, двох людей, що сиділи спиною до нього. Не міг розчути повністю їхньої бесіди, хоч і підійшов ще ближче. Лише кілька уривків зрозумів: туди, деś опівночі... дощаний склад... вогонь... охорони не буде... стримає, як і минулого разу... ніхто не знає і не знатиме... спокійно, але тільки після опівночі...

Хлопець легко розпізнав Руцакову постать, бо той мав спину широку, скособочений в плечах, через що горб сплив у праву сторону. Того іншого не пізнавав. Хоч і бачив смугляве циганське обличчя, в поношеній

сорочці і брилі, кістляві плечі, та кому все це належало, не міг здати собі справи. Мужчини продовжували щось говорити, та раз він не міг ні в чому там розібратись, то повернувся до своєї роботи.

Позносивши все до воза, пішов до річки і насолоджувався прохолодною водою, аж поки дід не прийшов до берега і не показав на сонце, що вже схилилось до заходу, мовляв, пора додому. Олекса не тішився цим, бо в робочі дні мало було купальників, ніхто не заважав, і він міг спокійно господарювати над усім плесом... Так і забув хлопець про підслухану розмову між Рущаком і незнайомим, бо інакше розповів би дідові, як робив кожного разу, коли щось йому здавалося таємничим. Та от тепер просто забув.

І лише коли проходили побіля току, де молотарка здійснювала оглушливий гул, що перемішувався з хмарами пилуки та діловитою біганиною й метушнею, Олекса пригадав слово «пшениця», яке вимовив був Рушак незнайомому. І коли проминули молотарку і стало чути тільки скрип коліс, хлопець розповів старому почуте. Той тільки попихкував люлькою і ніби прислухався байдуже, неуважно до Олексових слів.

Нарешті сказав тільки, щоб він нікому про це не говорив, щоб і сам забув, бо, мовляв, люди мають свої справи, клопоти, в які стороннім не треба і не можна втручатися. На цьому все було би закінчилося, хлопець мав забути, якби на підранок не бовкнув на тривогу великий дзвін, зовучи селян на пожежу...

Олекса вже не дитина, щоб не розбиратися в простих громадських справах, тому і зробив зв'язок між словами Рущака та пожежою на складі, куди селяни здавали для

держави зерно, і вже підозріло дивився на діда, ніби докоряв: дарма вважаєш маленьким!

Тому й не запитав нічого, щоб доказати, що і сам в дечому розбирається. Тим більше, що по селу рознесли різні чутки та поголоски, ніби Рущака та його синів арештували, коли ті підкралися до складу, після того як напоїли вартових, щоб викрасти звідти зерна, а потім підпалити. Може, тому, додумував собі Олекса, дід сночі допізна засидівся в селі, а коли запалав вогонь, не дуже поспішав туди, пішов лише так, для людського ока.

Наближався вересень, починалися шкільні заняття. Олекса ледве чекав дня, коли мати спорожнить великий дощаний чемодан, змайстрований дідом з ялових дощок, поставить туди кілька пар білизни, нові, тільки для свята штани, а другий кінець засипле грушками та яблуками, зверху поставить два бруси горішаника, не забуде рушник, хустину та капчури, і ввечері відправить на станцію, де, видаючи квитки, Яремчук буде пильно приглядатися крізь віконечко на кожного і дивуватися, що і син того чи дочка іншого подалися в міську школу, ніби сільської їм не вистачає, бо «хто таке чув, аби бідняки посиляли своїх дітей у високі школи». Люди не гнівались, бо знали, що він говорить не зі злості, а навпаки, почувалися гордими за те, що їм довелося відправити власних дітей до міста в школу.

– Хіба лише на війну, до війська та на роботу будемо відправляти? – огризалися матері.

Мати доручала Олексу якомусь старшокласникові, найчастіше тітчиному Юрію, строго наказувала не лишатися його, не курити, бо «там повно груш та яблук» –

показувала на чемодан, і слухатися старших. Олекса соромився і червонів: мати ще вважає його маленьким? Кивав головою – розумію! – та думками уже був далеко.

– Переночуєте в гуртожитку? – допитувалась. – Май гадку, бережи свої речі! – наказувала. І так, аж поки не з'явився поїзд, тоді всі кидалися до вагонів, розставляли на полицях свій багаж і кидалися до вікон, щоб ще раз поглянути на оточуючу поїзд юрбу, помахати на прощання рукою...

– І чого вони так радіють? – питалася якась старенька, яка випадково прийшла на станцію. – Дурні та зелені! Ади, мій Петрик написав недавно, що так би радо вернувся додому, та не пускають... А вони радіють!.. Дурні...

– Та вони, тітко, не дурні, а молоді! Не те, що ми з вами! Крила мають – дай їм світу!.. Та й кому летіти в світ, як не їм?! Хіба ми не такими були?

– Ой, наситяться вони того світу, – хитає стара головою.

– Одні погодуються, а другі – ні, не для всіх світ однаковий! – робив висновки безрукий доброволець.

Стара тільки махнула рукою і потупала понад ярком в протилежний бік села. Найшла з ким говорити, – думала собі.

А поїзд, ніби підштовхуваний молодістю та веселістю, плив собі спокійно по колії і посвистував на поворотах, сповіщаючи порозкидані хати і хвастаючись своїми пасажирами, а недалеко береги відповідали луною, неначе й собі подавали прощальний знак.

Вечірні сутінки вже давно залягли над долиною і горбатими хребтами, річка заснула в колиханні верб, а при-

колійні кущі й дерева, сердячись, ворушили листям і гіллям – чому це їм поїзд відпочити не дає?

Олекса сидів спокійно біля вікна і вдивлявся в темряву, не звертаючи уваги на гамір, сміх і співи, що завелися у вагоні. Слідкував за верхами горбів, за якими то виринали, то губилося зоряне небо, і сам не знав, чому так млосно на серці: від думок і спогадів, від розлуки з рідними, від жалю за селом і його людьми?

Юра підходив до нього, намагався завести розмову, але, переконавшись у марності щирих намірів, пішов до свого гурту. Бо ні він сам не любив, щоб йому докучали в такі хвилини. А Олекса і сам губився в своїх думках. Не знав, про що думає, про що мріє, що згадує, просто йому було так приємно зараз сидіти біля спущеного вікна і вдивлятися в темноту, та ні про що не думати. І полегкість на душі від бажання пірнути знову у вир нового життя, наповненого несподіванками, і якась тягота від спогадів про пережите...

...Почалися курси. Приїхали хлопці й дівчата з усіх куточків країни, розділилися по класах, розмовляли про ваканційні пригоди. Багато між ними було новачків. Ці трималися осторонь, заздрісно дивилися на старших і плекали в душі надію, що колись і вони такими будуть – високими, дорослими, яких ті менші слухаються і бояться. Олекса на новачків не звертав уваги, тримався поміж старшими, вже «своїми». Та одного разу, коли вся школа спустилася в подвір'я на вечірній звіт, він трохи що не скрикнув з подиву: недалеко побачив знайоме обличчя. Спочатку не повірив своїм очам, приглядався пильніше, щось пригадував, припускав, вагався, заспокоювався, впевнювався.

– Тільки вона повинна бути! – твердив сам собі. – Правда, тепер інакше одягнена, по-шкільному, і тому серед інших не так дуже вирізнялася. Але йому так запам'яталися риси її обличчя, що впізнав би і між сотнями дівчат. Так, певно, це вона, та інженерова красуня, з рук якої він брав кухоль холодної води.

І як вона тут опинилася? Та ще в меншому класі. А він думав, що вони ровесники...

Олекса вже не слухав і не бачив, що робилося навкруг, усе заслонило спогад про неї, і згадувалися найменші подробиці тих минулих днів.

Наступного дня шукав нагоди стрінутися з нею віч-на-віч. Жодні прохання колег, аби допоміг під час перерви списати домашні завдання з його зошитів, або повторити даний урок, не могли спинити його кроків по довгих коридорах. Знав уже і зал, і клас, та не хотів туди заходити, хотів, щоб їхня зустріч була «випадковою», бо не міг він задушити в собі те почуття приниження і зневаги, якими обдарувала вона його тоді, коли він, думаючи тільки про майбутній заробіток, не стримався і прилип серцем до неї. Правда, він не розумів її зневажливого погляду, бо його почуття були чисті, як сльоза, але в глибині душі щось ворухилося і непокоїло, і вона здавалася йому недосяжною...

Та це було тоді, кілька місяців тому, і тепер пора показати їй, хто він і що. Мішанина почуттів бурило серце і совість Олекси. Та перемагали почуття, і він ходив уздовж коридорів, шукаючи нагоди, щоб зустріти її саму.

– Ей, красуне, не пізнаєш? – перебіг їй дорогу.

Дівчина з подивом підвела на нього великі чорні очі.

– Води даш напитися? – допоміг згадати.

– А-а, то ти був! – усміхнулася.

Олексі здавалося, що вона теж зраділа їхній зустрічі, бо постояла з ним кілька хвилин, не втекла, а при наступних зустрічах усміхалася до нього. Мабуть, і вона почувалася самотньою у цьому різнобарвному колективі, тому його поява тішила. А Олекса і собі радів, сподівався, що в неділю таки купить і для неї квиток у кіно, і вони сидітимуть поруч, а під час сеансу доторкнеться її руки, відчує її тепло і навіть биття серця...

Та вийшло не так, як він собі уявляв і бажав. Не наважився сказати їй прямо, що купить і для неї квиток, думав, що це зробить черговий старшокласник, який складав список бажаючих піти на спектакль. Бо то так завелось: той, хто робив список і ходив по класах, повідомляв дівчат, за яких передплачували хлопці, що, мовляв, за тебе передплатив той-то, і тоді дівчина знала, що під час сеансу хлопець має право сісти біля неї. Це якщо вона погоджувалася. Бо бувало й так, що одній і тій же дівчині передплачували два або три хлопці. Тоді вона собі вибирала хлопця, а іншим повертала гроші.

Олекса не насмілювався сказати дівчині правду, не просив її особисто, тому і отримав назад гроші, а Клавдія, – так звали дівчину, – сиділа поруч з Микитою з одинадцятого. А куди йому до Микити!.. Ці з останнього класу дозволяють собі все, думав Олекса, і так зненавидів хлопця, що будь той його однокласником, то напевне набив би йому морду. А так, не доступиш...

І тоді зрозумів Олекса ще одну річ: дівчата не так завоюються. І ще: підбирай собі дівчину за власним носом і не сягай до неба, бо опинишся, де треба! Це була перша Олексова невдача в любові. Цьому допомогла і його вбогість: бо хоч і купила йому мати деякі речі, та не міг він рівнятися на тих, у кого завжди знайдеш грошей. Відчуваючи і переживаючи нерівність, Олекса почав заглиблюватися у власну душу, сторонитись інших і будувати власний уявний світ. Тут йому на поміч прийшли книжки. Читав, багато читав. Бібліотекарка, яка водночас була і викладачем літератури, взяла його в помічники, довіряла йому ключі від бібліотеки. І він у вільний час бігав туди, наводив порядок, потім закривав двері, брав будь-яку книжку і читав. Там і до уроків готувався – ніхто не заважав, не переривав. Тому на уроках завжди знав відповіді на всі запитання – і це викликало немало заздрості у колег. Тим більше в дівчат, які на перервах тягли його у всі сторони, аби допоміг закінчити завдання, або при відповіді аби підказав хоч словечко. Тоді для всіх він був найкращим, найрозумнішим, всі його любили і поважали. Але тільки тоді, в таких випадках! Іншим разом називали голодранцем, бідняком.

Та хоч і тимчасове задоволення приносило йому радість, він розумів, що його здібності до науки неабиякі, а коли його ображали, то закривався у бібліотеці і шукав відради у читанні, впевняючись у душі, що завтра знову благатимуть, щоб допоміг, та він навідріз відкаже, навіть клявся в цьому. Тільки клятва тривала недовго, і він знову опинявся в колі колег і пояснював уроки, диктував відповіді, давав списувати завдання.

Але залишався надалі відчуженим, все глибше відчував фальшивість стосунків, тримався чи тримали його осторонь. Клавдія його більше не цікавила, але кожного разу, коли стрічався з нею, розумів, що вона чимось притягує його, тривожить, що він готовий на перше її слово повинуватись і виконати будь-яке прохання. Тільки таких прохань не було, дівчина кидала йому на ходу, при зустрічах, кілька слів, запалюючи ще більше бажання і почуття, говорила і дружила із старшими хлопцями, а він далі закривався у бібліотеці і забігав думками на два роки вперед, коли буде в останньому класі, коли інших суперників не буде, – от тоді покаже він себе, та буде безжалісним до неї, і в його очах вона не побачить запалу, бо такий час повинен настати!.. Та поки що єдиною розвагою лишалися книжки, і він забував за себе, переживаючи долю різних героїв та персонажів, бачив себе в різних становищах, задумувався над різними словами і виразами, дивувався розуму незнайомих йому людей, вважаючи інколи себе господарем їхньої долі, ділив їх на добрих і злих, розправлявся з ворогами й підляками...

Додому ходив зрідка і то поки не випадали дощі, щоб можна було за дві-три години подолати пішки віддаль до Верхнянки. Додому ішов пішки, а вертався поїздом, привозив яблук та горіхів, напихаючи ними кишені, потім лишав у бібліотеці і під час перерви бігав туди, щоб перекусити.

Дотримувався материних вказівок, слухався і підкорявся їй у всьому.

Наступного року помер дід, і Олекса приходив частіше додому: радились з матір'ю, що та як робити, як і

господарство вести і школу продовжувати. Бачачи мамині турботи, вирішив був залишити школу, та мати не погоджувалась.

– До останньої краплі сил робитиму, тільки закінчи ту школу! – говорила вперто.

І він покірно повертався до міста, малюючи в уяві час, коли закінчить школу, стане учителем, повернеться в рідне село і допомагатиме матері у всьому.

Та не встиг їй допомогти: саме перед випускним іспитом мати померла. Без хвороби і боління закрила вдовині очі, не встигла навіть за ним послати, і Ниця, не чекаючи на поїзд, прийшла захекана і почервоніла та розповіла, як раптова, несподівана смерть узяла його маму, і щоб він відпросився та прийшов влаштувати похорон.

Спочатку не міг повірити її словам, не хотів їм вірити, аж поки сам не опинився перед складеними посеред кімнати столами, на яких лежало материне тіло. Сусіди та рідня з острахом чекали на його реагування, та він тільки наповнив очі сльозами, ковтнув кілька разів повітря і вийшов на город...

Порадився з дядьками та тітками, як і що робити, попросив, щоб пішли з ним до попа та на кладовище, домовитися з гробарями, а домашніми ділами хай займуться тітки...

Після похорону та поминок, коли сам увечері готував дещо для себе, бо вранці хотів вертатися до школи, почув чийсь стук у двері. Відкрив і розгубився, побачивши перед собою старого Рущака.

IX

– В якій годині ви були тут? – запитав Яремчука, коли ввійшли на Тернякове подвір'я.

– Вранці ще, десь після п'ятої...

Все було так, як лишив Яремчук. Ще його сліди були видні – не встиг розмити дощ.

– Покажіть, як ви зайшли!

Яремчук повторив, як стукав у двері, у вікно, відчиняв двері, ступав обережно і боязко. Двері до кімнати були відкриті, і Терняк лежав, спустивши ліву руку до підлоги, де чорніла кров'яна пляма.

– До кімнати заходив?

– Ні...

– А, власне, чому ти шукав його так рано?..

– По телефону просили, аби сказав йому іти до міста ще цим ранком...

– Хто просив?

– Не знаю, не рекомендувався... – збрехав уже.

– Та ж до вас, залізничників, тільки з міської станції або з депо можна говорити по телефону.

– А хто його зна!

Писар увійшов до кімнати, зняв занавіску з вікна, і сіре грудневе світло полізло слимаком по кімнаті, влаштувавшись на Терняковім обличчі і відбившись смутком у відкритих його очах. Яремчук з двома сторожами стояли біля порога і наче боялися поворухнутися, щоб не розбудити лежачого.

– Мертвий, – сказав писар, повертаючись на поріг.

– Іди за Божинцем! – наказав одному із сторожів.

Той вийшов навшпиньках.

– І таки не знаєш, хто дзвонив?

Тільки похитав головою, думаючи, що коли прийде Прибережний і зізнається, то він опиниться в брехачах, та ще підозрілих... Та ні тоді він не скаже, з ким говорив вранці по телефону. А свідків немає...

– То що будемо робити? Мені б на станцію...

– Почекай... Прийде Божинець, побачимо... Вийшли надвір, і Яремчук помітив, як пильне і досвідчене писареве око оглядало подвір'я, ворота і тин, чогось, напевно, вистежував.

Появився Божинець зі сторожем і, мабуть, знав, де і чому викликають, сторож же не мовчун врешті, тому після «доброго ранку» кинув запитуючий погляд на писаря: куди?

Той кивнув головою у бік відчинених дверей і пішов слідом. Яремчук – за ним. Божинець оглянув кімнату, ступаючого на сліди писаря Яремчука навіть не взяв до уваги, лише так побіжно, та, спинившись в кімнаті, куди він стільки разів заходив, не витримало його чоловіче серце:

– Таки тя вклали, Терняче!.. Не терплять, видно, бунтівників...

Підійшов до постелі, оглянув вже застиглий труп. Підняв спущену руку і поставив на груди, а долонею закрив повіки, щоб не дивились мертво на цей світ, який так мало йому дав, а так багато значив для нього.

– Прости, друже! – і повернув тіло спиною догори.

Показався проріз під лівою лопаткою і ціла калюжа застиглої крові. Знали, як прикрити вбивство.

– Оце все! – звернувся до присутніх.

– Хто б це міг бути? – до Яремчука.

– Не маю думки...

– А вранці хтось телефонував...

– Так, справді... – і думав своє Яремчук.

– Може, пригадаєш ім'я, – настоював писар. Тільки похитав головою.

– Не судилось йому віку дожити... Можна хоронити.

– А хто займеться похороном? – запитав один із сторожів.

– Мабуть, ви! – сухо відповів писар. – Або ви, – і показав на Яремчука. – Залишитесь тут, – сказав уже другому сторожеві, – і запам'ятайте обидва, хто прийде, коли прийде і за чим прийде! А ми можемо йти, щоб зустріти слідчого.

Яремчук відчув, як мерзли на ньому краплі поту, і дякував небесам, що не настиг ще Придорожний, що тепер він вільний і, нарешті, може повернутися додому.

– Похороном займаюся я, – озвався Божинець. – Все одно – друзями були, – оправдовувався.

Писар тільки кивнув головою і вийшов. Пішли й інші.

– Постарайся пригадати, хто телефонував! – нагадав Яремчукові на прощання.

– Бігме, не знаю! – присягав, радіючи, що нарешті таки піде додому.

– Значить, так сталося, – казав, думаючи про своє, Прибережний, що таки прибув дрезиною.

– І страшно було? – запитав ніби насмішкувато.

– Як не боятися такого діла? Але вашого імені не згадав...

– Дякую... Хоч це не має значення... Тож Божинець біля мертвого, писар підстерігає, сторожі слідять, а ти вже й заспокоївся!..

– Який то спокій!.. Чекав вас... Добре, що на волі...

– Слухай, Яремчуче!.. Я тобі довірився з першого дня...

Чим він мені довірився? – запитувався той, не довіряючи, може, тільки долонями та цікавістю про Терняка та інших добровольців. І ще тими словами про справедливість та рівноправність між людьми?! І ще почуттями симпатії та довірливості. Але відчував, що був чимось близький до цього чоловіка, і не знаходив у собі сили відмовити йому, слухався і повинувався подиячому його волі... Щось трапляється з ним, але що саме, і сам не знає... Правда, крім наказів та указів, ніхто йому й слова не сказав по-людяному дотепер, ніхто не копирсався в його думках і почуттях, ніхто не довіряв йому, крім розкладу поїзда, жодної довіри. Так чому ж не прислухатися до його слів, чому не допомогти йому?.. Мабуть, так треба, бо такий сьогодні світ...

– Підемо тепер на опривиди до Терняка, Божинця хочу бачити... А потім далі, – коли підеш зі мною...

– Слухайте, пане Прибережний, чого вам потрібно від мене? Хіба я в чомусь провинився? – благав Яремчук. – І в мене є совість, повірте!

– Тому вибір на тобі залишився! – відмовив суворо і піднявся.

– Так до чого хочете мене довести?

– До правди! – була коротка відповідь. – Підеш?

– То що мені з вами робити? І дотепер був чесний з вами!.. – додав ніби для себе, шукаючи кашкета.

У Терняка Яремчук лишився біля дверей, наперед пропустив Прибережного, а той тільки оглянув кімнату і наказав:

– Позви Божинця!

Кількох слів було досить, щоб обидва кивнули на знак згоди головами і подалися по своїх справах.

– Ідеш, Яремчуче?

– Іду...

Опинився аж у горішньому кінці села. А село то спало по одних хатинах, ніби й нічого не сталося, то гомоніло за темними фіранками, ніби придумувало, як мине завтрашній день.

Коли показалася хата Яворчука, тихого, покірного хлопця, – про нього ні говорили, ні писали, – Прибережний спинився і приклав палець до губ: мовчи!.. Оглянувшись, пішли до дверей, за котрими блимало світло. Кілька мужчин сиділо біля стола...

– Знаєте, що трапилося... Це наш новий товариш, – і так дивно прозвучало для Яремчука це слово... – Можна довірити!..

– А завтра слікую я?! За Терняком, – уточнив, незважаючи на погляди інших, Михайло.

– Ми нікого силою не тримаємо! Можеш іти! – була відповідь Прибережного, і Яремчук дивувався: звідки та відколи той так добре знає верхнянських людей, звідки зібрав сюди оцей гурт, між якими бачить не лише добровольців, а й звичайних селян...

– Вбивцю відшукаємо... ви ж фронтовики!.. розплатиться за все... Але перед нами інакше зараз ставиться питання: наближаються вибори. Сонце повинно перемогти, все село повинно бути за нами!.. А Яремчукові можна довіряти! – вимовив, спинившись на залізничниковій зніжковій постаті, що стовбичила коло дверей.

Та цей раптом настовбурчився:

– Пане Прибережний, я...

– Бачиш, Яремчуче, я тут не пан, а товариш!.. Оці і є ті люди, яких ти боявся... пізнаєш всіх, але коли зрадиш... Ні! Ти не можеш зрадити, я в цьому впевнений!.. Ти й сьогодні не зрадив... Я один йому довіряю!.. А ви?

– Раз перевірений, – почувся з напівтемряви, – то сідай!.. – запросили Яремчука. – А поки появиться Боженець, подумаймо, як би висунути його нашим кандидатом? – кинув запитання.

– Не тутешній він, люди... селяни...

– Але скількох вилічив!.. Жив між нами, допомагав...

Яремчук ще не зрозумів гаразд, про що йде мова, тому дивувався: все ж таки «партії» вирішують?.. А він їх обходив, боронився!.. Але про цих більшовиків, чи комуністів, – як їх там називають, почув тільки від Прибережного... І йому було строго наказано: в політику не втручайся!.. Та хіба можна так!.. Терняка збулися, тепер навік, Рущаки роблять, що роблять, голова дбає про своє, а писар – щоб зарплату дістав, а їм, – він хоч і залізничник, та все таки з селян, – куди податися? Хто відстоїть їхню долю?.. Думав поспіхом над цими питаннями і то радів цій нагоді, то смутився власним ваганням...

– А коли Яремчука?..

Той аж підхопився з лавиці і запротестував:

– Ні, ні!.. Я ж не знаю, що і як треба робити... У мене ж станція!.. сім'я!.. діти!..

Прибережний усміхнувся і запитливо глянув на присутніх.

– Не спіши, Яремчуче, – відповів. – До виборів ще три місяці, є час подумати!..

...Прибіг Божинець:

– Не дають місця Тернякові на кладовищі!..

– Хто не дає?

– Церковна власть..

Прибережний задумався. Та тільки на мить.

– Підемо, товариші!.. Беремо на себе всю відповідальність! Кому не охота, може залишитись, або іти додому!..

І першим вийшов з хати. Послідували всі, тільки Яремчук шкребався за вухом: на добро все це?.. Та не відстав.

– Божинцю, дай лопату! – і вологий ґрунт лягав слухняно на обочині. Стара обвисла яблуня кланялася вологим віттям, неначе вимовляла:

– Прийми його, сира земле!

Люди копали яму, і попід навислими хмарами линули улюблені Тернякові слова:

«...Через два-три роки,
через два-три роки
вернуся додому...»

Прибіг писар:

– Хто дав вам право? Що ви тут робите? Які у вас уповноваження?

Прибережний взяв його під лікоть:

– А ви ж ким йому доводиться, наслідником?

– Ні, я тут писар, нотар!.. відповідаю за...

– І за церкву?.. І за кладовище?.. Раз там і його «безбожника» не приймають, то де ж його поховати?.. Земля всюди є землею, і він заслужив свій гріб!.. Ось село його хоронить!.. І земля належить йому!.. Хай ті, хто зазіхає на неї, і зазіхнув на його життя, хай бачать його гріб і хай моляться за власні гріхи!..

Яремчук слідкував за всім цим із темряви, з-під яблуні, куди заховався, і радів, коли заздрів нотаря, що стрілою вибігав з подвір'я...

Ховали Терняка майже опівночі. Божинець бігав сюди і туди, розпоряджався, слідкував, щоб сусіди щось не «потягнули» з хати, і коли в кінці могили закопали хрест, запитав, показуючи при ліхтареві ключ:

– Кому дати?

– Яремчукові! – відповів Прибережний. – Його найшвидше і найлегше знайти в селі!.. А там все в порядку? – кивнув у сторону хати.

– В порядку! – і смутно глянув на могилу, видихнувши глибоко заховане зітхання...

Х

Влад ходив ще якийсь час розгублено по кімнатах, збирав зі стін спогади та переживання, шукав відповідь на свої запитання, та вечір наближався, і він став поспішати. Увійшов знову в свій кабінет, оглянув ще раз

порозкидані папери і весь безпорядок, і не знав, з чого почати: наводити порядок у своїх думках, чи в кабінеті?

Коньяк уже вийшов з голови, кімнати вже не віддалялися і не кружляли в казковому світі спогадів та вирішуваних почуттів, все ставало на своє місце і набирало реального змісту та значення.

Впорядкував папери, склав їх стосом на столі по сортах і видах робіт, почав впорядковувати диванчик, коли задзвонив телефон. Кинувся туди і після власного «да» чекав на відповідь, та ніхто не озивався, і швидко в трубці протягнувся, мов телефонний дріт, однотонний звук, який означав, що там ніхто не слухає.

«Ага, перевіряє, мабуть, чи пішов, – здогадувався. – Впізнала голос і поклала трубку. А коли не піду? – та руки механічно перебирали папери, речі і складали їх ретельно у невеликий чемоданчик.

Багато речей не взяв, тільки буденно необхідне. Решта все було складене так, як у ті початківські роки, коли не терпів, щоб якась річ не стояла на своєму місці. Але коли йти, то куди? Взяв чемоданчики: один з речами, а другий з завершеною роботою та іншими паперами, і поніс до вхідних дверей. Повернувся до гостинної, де стояв телефон, і покопирсався в блокноті з номерами. Переглядав записані імена, номери, пригадував фізіономії знайомих, становище кожного і питався, до кого б то звернутися.

Подумав спочатку про Тиміша, та швидко відмовився від задуму, бо в того мале дитя і не хочеться заважати. А ось і номер Антона. Та ні, туди не подзвонить: в того ж жінка – хоч на прив'язь поклади. Вона завжди сперечається з Антоном при гостях. Чи причини для цього

серйозні, чи якісь там дрібниці, вона завжди знайде, щоб докоряти йому цим та тим, аж поки гостям стане ніяково і ті нашвидку прощаються і йдуть. Мабуть, тому гості до них ходять тільки один раз!

А коли нікуди не йти? Нехай піде вона! Раз задумала піти від нього, то хай іде. Куди хоче, з ким хоче! Хоч він такого за нею не помічав. Та що він помічав за нею останнім часом? Поринув по вуха у свою роботу, і крім лабораторії для нього ніхто не існував. Мабуть, тому... Але ж вона спочатку наполягала, щоб узявся за якусь серйозну справу, щоб склав докторську роботу, щоб вибився нагору... А тепер!.. Тепер куди? Жаль тільки хлопця! Хоч і не часто-густо були вдвох, та все-таки доводилось бути разом, дитина дивилася на нього довірливо, і він відчував та переживав ту батьківську насолоду, яка дається тільки раз і назавжди. І як буде відтепер? Стрічатиметься з ним тільки так, крадькома?.. Спинився поглядом на фотографії. З подовгуватого обличчя дивилися на нього великі, навіть завеликі для того віку, темні очі. Тонкі губи, вузький рот і трохи висунута наперед борідка підкреслювали рішучий і завзятий характер хлопця. І таким був: якщо востребується в якесь бажання, то вже не відмовиш, не відговориш...

От за ким жаль!.. А вона, Діана?.. Може, він таки її не любив по-справжньому... Може, тоді надокучила самотність і запанувала ним боязнь, що залишиться самотнім на все життя... Може, тільки впився запахом весни і не подумав, що принесе їм літо та осінь... Може, ввірився в її одвертість з першого погляду і не шукав доказів та переконань в її вкоріненості... Може, й вона після тих

довгих вечорів, переконавшись у можливостях своїх почуттів та бажань, здала собі справу, що може будь-кого зачарувати і привернути до себе, то пізніше й розлюбила, і тільки безсильність відмовити йому, заставила її одружитися з ним?! А потім жаліла весь час, нарікала на себе, намагалася притаїти в собі власну відчуженість, тішилася дитиною і виспівувала над нею свою невдачу, аж поки таки не витерпіла і наважилася зробити те, що не в силі була зробити дотепер... А цьому допоміг і він з своїми роботами, своєю відсутністю з їхнього сімейного життя... Та вона теж займалася своєю роботою, а він їй ще допомагав!.. Вона підказала йому ідею зайнятися такими приладами, які б допомогли в хірургічній справі. І він зайнявся вивченням медицини, ніби справжній студент-медик. А коли професор помітив його зацікавленість, то теж захопився темою і порадив продовжувати, пообіцяв допомогти і таки допомагав у проектуванні, у здобутті необхідних матеріалів, у випробовуваннях. І так він поліз угору, так відзначився серед колег, підготовляв різні доповіді, брав участь у різних зборах та конференціях, бував за кордоном і тепер переписувався з відомими вченими та академіками... Захопився він так роботою, що забув і про неї, і про сім'ю, забув про все на світі...

Та ось до чого це призвело!.. І чи любив він за цей час?.. А часу пройшло немало – понад десять років!.. Спочатку, може, й любив; пригадуються прогулянки, екскурсії, виїзди в приміський ліс, де мовчанка перед чарівництвом природи та її зачарування передавалися між ними лише потиском долонь, де в її очах відбивалися стрункі стовбури беріз і тополь, а в русявім волоссі, здавалося, зацвіли

троянди, і липи пахли аж до сп'яніння, де, притулившись одне до одного, слухали, завмерши, безконечний концерт солов'їв, де...

Губляться думки у спогадах, серце то прискорює, то сповільнює свій пульс, і все, здається, біжить кудись у далечінь і губиться в часі...

Дивиться з подивом на відкриту книжечку в руці і з скорботою пригадує її роль: треба кудись подзвонити! Та куди? Кому? Як і що сказати?

Ні! Дзвонити нікому не буде!.. Навіщо? Аби було кому пояснювати, що та як?.. Хто міг би повірити, повірити йому і зрозуміти його? Яку причину висунути?.. Він не знаходить для себе пояснення, а для чужих!..

Вечір уже заслонив вікна, місто запалало вогнями. Влад не світив. Одягнув піджак, потім літній плащ, взяв портфель і чемоданчик та спустився на вулицю. Місто жило рухом машин та перехожих, гуртами галасливих студентів, веселими розмовами та сміхом, затіненими парками і скверами, де панували шепоти і поцілунки злитих ніби в одне молодіжних пар, де клятви висловлювались і розумілися з півслова, а очі горіли зірками, любов'ю та бажанням трепетало тіло... Все це було таке знайоме для Влада, та він ніколи над цим не задумувався, не прислухався і тепер все виглядало якось по-іншому, дивно, чимось роздражнювало його, і теплота та сімейність навколишнього світу перетворювались у прохолоду, яка протверезувала його і вперше в житті чомусь тривожила та непокоїла.

Майже механічно ноги понесли його в бік інституту, і він ступав, не запитуючись куди і за чим іде, що робитиме.

Лише коли опинився там, і сторож, який хоч і звук бачити його в інституті в такі години, тепер глянув запитуюче на чемоданчик і здвигнув плечима – якими дивними можуть бути ці вчені люди!

Опинившись у лабораторії, запалив світло, поставив багаж на крісло і, засвітивши настільну лампу та погасивши велике світло, простягся в шкіряному фотелі. Відпочивати там він уже звик віддавна, та коли іншим разом фотель здавався йому привітним і м'яким, тепер він здавався йому і вузьким, і коротким, і твердим. Блукав очима по напівзатемненій стелі, а думки літали десь далеко за мурами будинку.

Не пам'ятає, як і коли заснув, скільки проспав, бо проснувся лише, коли хтось клацав ключем у замку, намагаючись відчинити двері і не знаючи, що вони відчинені. Влад ніколи не замикався на ключ, коли працював у лабораторії. Туди вільно заходили колеги, асистенти, навіть студенти. Майже всі знали, що Влад багато просиджує там і рідко коли там двері були зачиненими.

Влад глянув на годинник – п'ята година.

– Хто в таку ранню пору ходить коло дверей? – запитався. – Прибиральниця?.. Так рано?..

Підвівся з фотеля і сів край стола – не хотілося, щоб хтось застав його сплячим. Промені настільної лампи не сягали дверей і ті лишалися в напівтемряві, та Влад міг бачити заходягого. І коли нарешті ті відкрилися тихо і якимось обережно та боязко, Влад побачив там Григорія, одного з лекторів. Той, не сподівавшись побачити професора у лабораторії, застиг на місці, не маючи сили ні просунутись вперед, ні відступити. Навіть слова вимовити не міг.

Влад і собі застиг у несподіванці:

Що може шукати Григорій в лабораторії в таку ранню годину? Тут здебільшого працював він сам, для інших була відведена окрема лабораторія.

Він знав, яку важливість приділяють його дослідам, тому не гнівався, коли декан застеріг його, щоб не залишав за собою на видному місці своїх розрахунків і схем, щоб все було закрите в надійному місці, а списані непотрібні папери були спалені. Про це знала і його асистентка, яка завжди останньою оглядала приміщення і залишала все в порядку, бо знала, що професор деколи забував різні рисунки чи рахунки на столі або всунені в якісь книжки та журнали. Тим більше, коли працював ночами, а вранці, змучений, ішов на кілька годин відпочивати.

А Григорій заходив туди дуже рідко, і то тільки в його присутності, у суто професійних справах. Влад ставився до нього по-звичайному, як до молодшого колеги, не був ні надто фамільярним, але ні надто холодним та офіційним. Ділився досвідом, давав поради, допомагав. Тому до нього часто зверталися, запитували, радилися, просилися навіть у помічники...

Та побачити когось у таку годину в лабораторії було для Влада такою ж несподіванкою, як і для самого Григорія, який тепер стояв непорушно на порозі, не знаючи, що робити, як поводитися.

– Ви тут... професоре... – спромігся врешті Григорій, ніби силою витискав слова з горла, де застрянули, як тернові голки. – А я хотів...

– Чого ж ви хотіли?

– Знаєте, у мене буде солідна асистенція, хочуть бачити...

– Що хочуть бачити?

– Я знав, що ви працюєте і ночами, – оминав відповідь, – тому прийшов, щоб застати вас ще тут, в інституті...

– Пробачте, товаришу Григорій, але ви кого шукали: мене чи лабораторію?

– Та я вас...

– А мій телефон відомий у всьому інституті. Чому не дзвонили додому?

– Не хотілося тривожити, турбувати... Там дружина, хлопець...

– А звідкіля вам відома моя сім'я?

– Ну, це вже відомо всім...

– Крім вас, товаришу Григорій!.. А ключ де взяли? – показав на руку Григорія.

– Я ще вчора просив асистентку, щоб дозволила до вас, та ніяк не міг добратися...

– І тоді підібрали або підробили ключ!.. Цікаво, що робить сторож...

– Він нічого не знає! – залементував той. – Я теж працював у нашому кабінеті. Та ось прийшлося перевірити деякі випробування, а апаратів немає!..

– Ви знаєте, що сюди вхід заборонений, лише при моїй присутності...

– Знаю... Пробачте!.. Постараюсь власними апаратами...

– На майбутнє будьте обережним!.. Я нікому вас не викажу... Вертайтеся до своєї роботи!..

Григорій причинив двері так же тихо і таємно, як і відчинив. Влад лишився біля стола. Думки переганяли

одна другу в просторі, і Владові знайти себе самого так і не вдалося. Весь час хтось інший ходив навколо, весь час до когось іншого звертався... Тепер пішов і зачинив на ключ двері. Знову ліг у фотель, відкинув думи та думки і швидко поринув у сон. А сон був глибокий, бо навіть не чув, коли прибиральниця прибрала приміщення, залишила відкритим вікно, крізь яке запливали запах квітів і весняна свіжість.

Продрюхавшись, випрямив плечі і зробив кілька рухів зарядки. Полоскав довго обличчя і тер на шиї вени, аби виглядав відпочилим, та мішечки під очима так і не спадали. Все ж таки радів, що не зустрівся поглядом з прибиральницею.

Повертівся ще якийсь час по лабораторії, відмахувався, як міг, від різних думок і спогадів, та потім таки не витерпів: сів за стіл і на чистому аркуші почав виводити слова...

– Прошу відпустити на відпочинок, – сказав деканові, підсуваючи заяву. – Робота ось тут, – і поставив на стіл портфель. – Все закінчено, перевірено, випробувано!..

Про Григорія не сказав і слова... Та й навіщо?.. Йому тепер відпочити б!..

Декан обережно взяв заяву, прочитав уважно і оглянув втомлене обличчя Влада. На вийняту з портфеля папку кинув тільки побічно оком.

– Та-ак, відпочинок визаслужили... Фотель у лабораторії теж відпочине... А де ви захотіли відпочивати?

– Будь-де!.. Не має значення!..

– Ви таки присядьте, професоре! – показав на крісло. – Ми ж домовились: ваша робота має неабияке значення для нас і для науки взагалі. І ви її успішно закінчили!..

Працювали немало і нелегко. Відпочинок вам належить-ся неабиякий!.. Та от, сьогодні подзвонили, а я тієї ж думки, щоб ви відпочили в Римі.

– Де? У Римі?.. Ви що?..

– Відпочиваючи, – говорив той спокійно, – ви візьмете участь у роботі з'їзду спеціалістів з медичних технологій. А таких небагато у світі!.. Наш вибір залишився на вас, тому і довіряємо!..

– Пробачте, але я думав про тихий куток гір, про синяву неба, що відбивається у пригорщах кам'яних скель, які сторожать озеро, про...

– Може, й вірші пишете, професоре!?

– Не пошкодило б!.. Взагалі – все життя, то поезія! Залежить, хто її пише і хто її читає!

– Ну, не перебільшуйте!

– Раз про це мова!..

– Мова не про це, хоч правди не сховати – зусиль ви доклали немало і добились успіху... Пожертвували всім, тому і вибір спинився на вас... Поки що відпочиньте!

– Де? – хотів був запитати, – де відпочити?.. Я ж цього відпочинку шукаю, і лише одна ніч муки пройшла!.. Піду до рідні, до сестер, бо батьків давно вже поховали, до братів піду, але хочу десь відпочити!

Але водночас відгукувалась свідомість: куди ти підеш? до кого? хто тебе прийме? де в тебе сестри чи брати?! самий ти, і нікуди тобі більше!

Взяв у долоні виски, ніби вони були винні, і сидів у кріслі розгублений, загублений...

– Добре!.. приймаю... – і вийшов немов чужими ногами.

XI

– Добрий вечір, парубче!.. Як живеться?.. – Та почувши в ніздрях запах васильку, м'яти та горілої свічки, зрозумів, що не в лад почав розмову і навіть присоромився. – Най буде прощена!.. Най Бог простить її гріхи і прийме в своє царство! – і побожно склав на грудях руки.

Олекса стояв біля стола і широко розплющеними очима дивився на Рущак. Несподіванка була немала: чого шукає Рушак в його хаті? Відколи став таким побожним? Що висліджує?

– Добрий вечір, вуйку... Сідайте, – показав на довгу лаву. – Я зараз лампу запалю, – і почав шукати сірників. А хата, то ще стародавня, з піччю та припічками, куди, за звичкою, ховали сірники, аби діти до них не досягали, то Олекса і нишпорив по закутках, щоб намацати коробку.

– Ні, ні, не треба! – затримав його старий кістлявою рукою. – Ми і так видимосся. Я якось так проходив сюди городами і подумав: дай, гадаю, загляну, як справляється хлопець в новому становищі. То і прийшов городом, так, поговорити. А словам світла не треба, а треба розуму. То можемо посидіти і так...

– Добре, ви сидіть, але ж мені треба готуватися, і в приємках не дуже-то видно...

– Приготовишся потім, – махнув той рукою.

– Ну, нехай, – погодився Олекса перед такою настирливістю і присів на ліжко.

Червневий вечір кидав крізь шибки суміжні з темрявою горстки дня, які вирисовували в чотирикутнику вікна пригорблену, але високу і кістляву постать Рущака, що сів саме перед вікном.

– То й кажіть, вуйку, – а в голосі невдоволеність. – Таки прямо кажіть!

– Та нащо пилюватися? – поволі й спокійно відповідає старий. – Вся ця молодь кудись біжить, кудись спішить, ніби завтра – кінець світу!.. То треба спокійно посидіти та пороздумувати, що і як, порадитись... От хоч би й ти! Подумав, як далі житимеш?.. Що станеться завтра?.. Світ, бач, неспокійний сьогодні, – може всяке трапитись...

Олекса, це вже вісімнадцятирічний юнак, начитаний і перечитаний, та вже і з своїм власним досвідом, сидів, спершись на лікті, і слухав Рущака. Слухав уважно, щоб вловити напрям, куди б'є старий.

– То і я кажу, – веде той, – ти школу тепер кінчатимеш, а потім пошлють тебе хтозна-куди, потім доведеться у війську служити, а потім знову кудись іти... Неспокійне і скитальне буде життя! І може всяке трапитись!.. Може статися якесь нещастя, припустім, потрапив під поїзд і відтяло руку або ногу, от і живи калікою, лікуйся, а за що? за які гроші?.. Бо сьогодні без гроша і кроку не зробиш!.. І звідки взяти тих грошей? Хто їх дає? За що?.. А ти ще молодий і молодість, – го-го! скільки хоче і скільки бажає!.. Я коли-то був молодим, то...

– А я вас просив, аби казали прямо: чого хочете? – перервав уже його Олекса, бо знав, що коли старий піде на згадки та пригадки, то й до півночі не закінчить. А йому після такої важкої днини, після стількох переживань, ще й вислуховувати Рущака доводиться...

– Та я подумав, що раз ти залишився самий, а тут у тебе ще якесь господарячко зісталось, та там та земелька, у царині, що біля моєї ниви, та й ще кілька клаптів розкиданих по хуторі, то як ти будеш доглядати за всім цим? Чийми очима? І чийми руками оброблятимеш?.. А перед тобою ще цілий світ! З ким підеш?

– Чого ж ви хочете? – вже аж кипить Олекса.

– Ну, видиш, знову пилуєшся... А куди?.. Що тобі присуджено, доженеш... Думаю, раз ти сам залишився, ні братів, ні сестер, ні близької тобі рідні, то я би тебе усиновив... Та ні, не усиновив, а так, взяв би під опіку: ти передаш мені на руки твоє господарство, а я тобі буду грошей постачати, буду доглядати за всім, буду обробляти все. Правда, будемо все записувати: скільки грошей тобі видав, скільки витратив на обробітки та догляд, скільки...

– Вуйку!.. – зіскочив Олекса з ліжка...

– Не перебивай, хлопче, а слухай!.. – і тільки тепер відчув Олекса в тому ніби лагідному та притихлому й повільному голосі приховану і пильно замасковану рішучість і бажання володіти всім і всіма. Значить, ось чим пояснюється і де стоїть та сила, яка вже стільки років тримає сім'ю Рушаків на поверхні, допомагає їй розширюватись і впливати на інших!.. І таки не викорінило з його душі це нове становище ті давні, буржуйські пережитки... Все ще хоче багатіти! Холодний, льодяний тон, яким говорив Рушак, пригадував Олексі тих людей, які заради власної користі здібні на всі можливі і неможливі вчинки, тільки щоб добитися своєї мети...

– То і пропоную тобі таку згоду... Але якщо ти не хочеш так, то можна й інакше зробити: в мене внучка.

Знаєш Терентієву Парасю, ні? Там тобі всього вистачає: і земельки є, і корівки, і волики, і коні, і вівці, і садок гарний недавно засадив, не то що в Якова, який поносив все до Катерини і тепер почав пиячити, аж страшно подивитися на нього... І чому б вона тобі не пара? Ти собі будеш паном, а вона буде господинею. Ти будеш приносити гроші, а вона кохатиме ягнят та поросят, буде полотно ткати, за дітьми доглядати... То й не видно буде, що вона без школи, бо коли могла ходити до школи та вчитися?

Темрява вже влягалася по кутках, попід стелею, по долівці, згущалася між ними, і Рушак не міг бачити погляду очей Олекси, який стояв перед постіллю і стискав кулаки та прикушував губи, аби не кинутися на старого та не задушити таки на лаві під вікном, і не викинути потім брудне тіло десь серед вулиці... Але стримувався, і сам не знав, що його стримує, звідки в нього стільки сили витерпіти таку зарозумілість і зухвальство, як може слухати все те, що йому плете оцей стариган...

– Ву...

– Знову перебиваєш, – так же холодно відмовляє, ніби дорікаючи. – Але можу і всиновити... Твій батько давно помер!.. Та і не сільський він був, і не наш, а пришелець – ні братів тут, ні сестер, одне лише ім'я лишив. А я можу тобі дати наше ім'я, моє...

Олекса не витримав. За два кроки опинився в дверях, широко відкрив їх, підбіг до Рушака, який, мабуть, тільки по рухах хлопця відгадував, що той робить, схопивши того за груди, підняв з лави і жбурнув ним до дверей, а там схопив за плечі і виправив стрімголов на подвір'я. Побіг і

собі слідом за ним, догнав десь біля хвіртки, схопив знову за груди і повернув обличчям до себе.

– Слухайте, Рушак! – і вогонь пашисть з рота Олекси. – Якщо ви ще раз зустрінетесь зі мною, то я не гарантую вам життя!.. За кого ви мене тут маєте?.. За слугу, чи прислугу?.. Сором би вам був!.. Все село знає, що ви підмовили підпалити склад, все село знає, що смерть Терняка не без ваших рук обійшлась, все село знає, що ви робили і робите зі своїми синами та дочками, чого ще до мене прийшли? За чим?.. Обдурити?.. Ви ще не нагодувалися багатством? Землі вам треба і господарства?.. Ще вас не навчили жити там, де ви були?.. І пам'ятайте: якщо станеться щось з моєю хатою і господарством, то вас першого буду звинувачувати!.. А на ваше ім'я – ось! – і краплі слини впали на Рушакове обличчя.

Підтягнув того до хвіртки і викинув на вулицю. Рушак, мабуть, не чекав на подібне, тому тільки відсапувався і лише на вулиці спромігся на кілька слів:

– Ну, пожди ти, молодчику!..

– Не забудьте, що я вам говорив! – відповів з-за хвіртки Олекса, закриваючи її засувом.

Сів потім перед порогом на широкій кам'яній плиті і задумався. З відкритих дверей віяло темрявою і самотністю, ще долинав запах мертвої і поминків, а в грудях не вгамовувався гнів талють на Рушак. Прохолода ночі висушувала краплі поту і освіжувала голову.

В дечому має правду і Рушак, думав собі. Він над цими проблемами ще зовсім не задумувався, і ніяк їх не роз'яснив. Як буде з хатою та господарством? Хоч і не багато вже залишилося до закінчення шкільного року, та

все ж таки – хто доглядатиме за всім цим? Сьогодні тітки після поминків порозходилися, а вуйко Петро допоміг тільки столи порозносити до сусідів, то й собі пішов косарів шукати. Тільки Ниця залишилася, щоб прибрати хату та навести порядок. Запитала перед відходом, чи допомогти йому в чомусь, та він, приголомшений почуттями та подіями, відмовив. І треба було Рущака, аби пригадав йому і про інші обов'язки та турботи. Бо, справді, нікому навіть курей погодувати, за коровою доглянути, поросяті винести, а це все, що йому залишилося. То потім доведеться і з сапою на город вийти, виполоти грядки, ну, одним словом, господаря або господарки потрібно... Коли б не кінець шкільного року, то, може, й випросився би на кілька днів, щоб впорядкувати все, та лишилося лише два тижні, треба здавати іспити... По-кинути школу і зайнятися господарством? Ні! Цього він не може зробити, бо цього йому не простила б мертва мати, яка жила тільки заради нього, плекаючи в собі надію і радість, що побачить колись свого сина вчителем... Мати, мати!..

Увійшов до хати і запалив світло. Жовте полум'я тремтіло і колихалося на хвилях легкого подиху повітря, що ніби ласкавило стіни. Відкрив двері у велику кімнату і здалося на мить, ніби бачить материну постать, яка вечорами заходила туди і, ставши перед образами, довго молилася... Та тепер звідти повіяло на нього тільки порожнечою...

Стояв серед хати і не знав, за що братися, що робити. Не закінчив навіть готування багажу: напівукладений чемоданчик лежав на лаві, біля нього кілька розкиданих речей. Оглянув ще раз кімнати і не хотілося вірити, що тепер він насправді самотній, один-однісенький, що ні з

ким словом обмінятися чи порадитися, що тепер самому доведеться брати всі рішення, що все залежить від цих рішень, чи добрі вони будуть, чи ні. Здавалося йому, ніби голова розширюється від стількох думок, а на душу лягає тривога і журба. Дивним здається і те, що ця тиша і спокій давлять його спину і плечі, ніби приковують до місця, в'яжуть руки та ноги...

Що робити, думає, як діяти, до кого звернутися? До Рушчака? Прийняти його пропозиції?.. Ні, ні, цього він не зробить, аж би все втратив, аж би все пропало, та він не піде до нього, недолюдка, в найми. Знову починає лютувати в серці, пригадуючи прозицію одружитися з Парасею. Як він може подумати про таке, щоб я одружився з тим ковбаном? Та не про одруження мені тепер думати! Испити чекають, а він про одруження!..

Складає решту речей в чемоданчик і сідає до столу. Вечеря, яку йому залишила Ниця, так і лежить на столі, навіть не глянув на неї. Чує у всьому тілі втому, та лягати чомусь не хочеться. Страшно? І забув про страх. Колись у дитинстві боявся і надвір вийти, коли в селі був мертвець, бо казали старі, що той ходить по селу сліди свої забирати. От тоді страшно і ляжливо було виходити вночі надвір. Та тепер... Неначе вчуваються материні кроки, тихий і по-радливий голос, і навіть тінь її привиджається, та страху не відчуває. Це, може, тому, що його мати була такою близькою і ласкавою. Може...

Крізь відчинені двері долинає гул грузовика, що гонить дорогою. Олекса пішов до дверей, став на порозі, сперся об одвірок і вдивлявся в нічну темряву. Небо заволокли хмари, то і зірок не видно. Десь на протилежній стороні

села залунала парубоцька пісня. Вона долинала до нього, та він її не чув, ніби відганяв її від себе, бо й так розтривожене серце, чому й вона душі суму додає?..

Йде від дверей, крутиться по хаті, місця собі не знаходить. Навколо лампи кружляють метелики, і тінь їхніх крилець виводить на стінах дивовижні танці. Дивиться на поличку, де лежить годинник. Старий мадярський будильник, куплений дідом, коли ще ходив на жнива. Годинників в ті часи було лише кілька в усьому селі, і він гордився, коли хтось із сусідів чи прохожих питає вулиці, щоб сказав, котра година. Дід навчив його розбиратись на циферблаті і він радо-гордо виходив на подвір'я і гукав тому, хто питає: така-то година і стільки-то хвилин. І тепер він, цей годинник, нагадує йому діда, він лишився для нього живою пам'яткою про нього. От і тепер відбиває собі спокійно секунди, ніби для нього самого час не протікає, а тільки для інших.

Ну й пізно зробилося, думає собі, от як швидко час минув, пора вже й лягати. Але завтра?.. Що зробить він завтра? Закриє двері і піде?.. А тут хто залишиться, хто догляне?.. Ні, саму хату залишити не може, та й господарство тут...

Олекса не гасить лампу, а тільки прикручує гніт, одягає піджак і закриває на ключ двері. Виходить на вулицю і знову оглядає подвір'я – чи все в порядку, – а потім прямує до тітки Василяни.

Коли спить, то розбуджу, – думає.

І справді, тітчина хата зустріла його темними вікнами та зачиненими дверима. Але на його стук і голос вона встала і засвітила.

– Ти що? Спати сам боїшся?

– Ні, не боюся, та справи неясні...

– Які справи?

– Мені ж завтра до школи йти, то з хатою і господарством як буде? Хто догляне?

– Ага, – догадується та й сідає біля Ниці на ліжко.

Ниця теж не спить.

– Вечеряв вже? – питає.

– Вечеряв, – відбрехується.

– То видиш, ми нині забули про це домовитися...

– А я думаю, Ниця не могла би там спати і доглядати?

– А-а, Ниця? – перепитує. – А я? Я буду сама? – вже лякається. – Вуйко твій, бач, пішов на роботу, і ми лише вдвох... І мені теж боязко самій спати... Вона там сама не спала би, не так, Ницьо?

– Ага, – відповідає та і обертається до стіни, боячись, щоб мати не погодилась. Хоч і пройшлася вона світом, спала по колибах, та лишитися самій ночувати в хаті, звідки тільки-що винесли мерця, таки страшно.

– Та знаєш що? Піди до вуйка Петра. Його сини вдома тепер, то й можуть там ночувати.

– Але боюся, аби не порозносили все звідти...

– Ну, так ти позанось дорожчі речі у велику кімнату і закрий у скрині. І двері там закрий, а вони будуть тільки в сінях. Днем навідається туди і Ниця, подивитися, як і що... Я би тобі радила завтра не йти до школи, не пропаде вона, не втече, а поговорити і з вуйком Петром, порадитися з ним, як то буде далі! Ти коли кінчаєш там?

– Тижнів через три, небагато вже...

– Небагато, але порадитися треба, бо вернешся, а там лише вітер свище.

Вернувся Олекса додому, зачинив на ключ двері і ліг, не роздягаючись, на ліжко і не гасячи світло, – самому ще не доводилося спати у порожній хаті. Та і сон не приходив. Водив очима по стелі, по стінах, по глиняних тарілках, прибраних у вишиті полоницею рушники, по закурених образах святих. А вже на світанку, коли поїзд, посвитуючи, будив село і йшов угору і втома таки ламала його до сну, почув у двері стукіт. Сон – ніби рукою зняло. Підійшов до дверей.

– Хто там?

– Не бійся, Божинець...

Олекса знав сільську власть. Божинця обрали головою народної ради, а Яремчук був секретарем партії. Тривога і неспокій відлинули з серця, і він відчинив двері.

– Прошу, заходьте!

– Доброго ранку!.. Ну, спалося добре, чи не дуже?

Та по втомленому обличчю юнака впізнав, що той спав мало, або й зовсім не заснув.

– Та не дуже...

– Ая он ішов вулицею, бачу, світло горить, то й повернув сюди.

Оглянув кімнату, речі, зазирнув і в другу, а потім сів на лаві біля стола.

– Ну, як справи в школі? – почав він бесіду.

Олекса розповів, як ідуть там справи, про недалекі іспити, про трудне становище, в якому опинився.

– Та-ак, справа нелегка, – погодився той. – Добре, що хоч небагато залишилося до кінця... А тут як влаштував справи?

– Поки що ніяк... Був тільки у тітки Василя, аби пустила Ницю, та і вони тільки вдвох дома. Думаю піти до вуйка Петра.

Божинець за стільки прожитих тут років знав і по імені, і по вигляду всіх жителів села.

Сказати йому про Руцака, чи не сказати? – вагався Олекса. А коли не повірить, або перебільшить і покарає того? А той, насправді, йому ніякого зла не зробив... Та нехай знає і Божинець про нього. І розповів йому про відвідини Руцака. Божинець уважно вислухав.

– І ти що йому відповів?

– Я його просто вигнав з хати та подвір'я.

– Добре зробив. Той і по смерті не погодується та не насититься багатства на землі... А ми тут хочемо товариство заснувати. Люди виділять, скільки кожен схоче, землі, і будемо сади засаджувати, овець розводити, а прибутки ділитимуть в залежності від праці та площі виділеної землі. Прийшов уже один спеціаліст для цього. Поки що живе у нас, у кімнаті для гостей, та скоро прийде і його дружина. От і шукаємо для нього квартиру. Ти не погодився би прийняти їх сюди в одну кімнату?

Олекса мовчав і думав. Йому сподобалось, що Божинець говорив до нього, як до дорослого, ніби радився з ним. А тут ось така пропозиція.

– Чи погодяться з цим родичі? А за господарством хто догляне? Тут і корова є, і кури, і поросятко там... – думав вголос Олекса.

– Ну, за господарством може доглянути і Ниця, або як домовитися... Що кажеш?

– Та я що?.. Аби хата не порожня!..

– Тоді відпочинь трохи, а потім приходи до сільської ради, там домовимося про все. Добре?

– Добре.

Відправив Божинця до вулиці, повернувся і перекусив дещо, а потім з полегшеною душею поринув у сон...

XII

Здавши собі справу, що тільки відпочинку не буде, якщо він не відшукає десь затишне самотнє місце, де його ніхто би не знав-пізнавав, і там по-справжньому відпочив хоча б кілька днів. Та де його знайти? Перебирав у голові всі можливості, зупинявся на одній, потім вагався і відмовлявся, хапався за другу, за третю, та зрозумів, що діючи та рішаючи в цей спосіб, доведеться ще одну ніч переночувати в інституті. А цього він ніяк не хотів, не було вже терпіння...

Взяв чемоданчик і направився на край міста, де колись бачив другокласний готель. Отримати одномісну кімнату було нелегкою справою і прийшлося просидіти в невеликому холі кілька годин. Побіля нього проходило безліч людей, молодих і старих, міщан чи селян, та він тепер не мав сили спостерігати за ними з тією цікавістю, як колись. Тепер втома ламала його і страшенно хотілося спати. Уявляв собі чисту кімнату, м'яке ліжко, білу подушку...

Не витримав і, підклавши під аркушик паперу банкноту, пішов до прийомної. Повертів аркушиком перед очима рецепціонера, мовляв: подивись, що під аркушом,

і запитав, чи не звільнилася якась кімната. А той – кмітливий, почав спочатку переглядати реєстр, а потім назвав номер «звільненої» кімнати...

Два дні не покидав готель, не йшов до міста. Спускався тільки, щоб купити свіжі газети та поїсти дещо, а потім знову повертався у свій номер.

Боже, скільки він не передумав за ті дні! А яка боротьба велася між двома Владами!.. Тримав газету перед очима, а думки тиснулися поміж буквами і рядками, боролися з ними і перемагали, бо тільки очі ворушилися послідовністю читання, а думки заглядали спогадами в минуле або кроїли дороги майбутнього. О, це самолюбство! Скільки воно жертв не наробило?! Скільки рицарів і воєвод не розпрощалися з життям через самолюбство?! Скільки жертв не заплатило суспільство за те чи інше самолюбство? Скільки лозунгів і закликів не ховали за собою того чи іншого самолюбця? І платили за це не лише власним життям, а часом і життям мільйонів підданих та підлеглих...

У такому світі думок блукав і Влад. Чому саме він повинен поступатися перед усіма? Чому саме він повинен повинуватися писаним і неписаним законам життя? Чому саме він повинен терпіти і переживати всі неправди і кривди? Чому йому виділена ця доля?.. Хіба не могла вона лягти на плечі, от скажімо, хоч би тому Бовтарюкові, який все життя нічого не робив, крім того, що плів інтриги між своїми службовцями, аби самому втриматися в ректорському кріслі? Аж поки люди не зрозуміли, що він за людина, і не сказали своє слово. А коли послали його на завод працювати між людьми

і там доводити свою професійність, то не минало дня, щоб не просив одного з бувших співпрацівників, щоб прийшов розібратися у виробничих процесах!.. Бо сам не в силі був... Або не могло все це трапитись тому Григорієві, який ночами вартував біля його дверей, щоб вивідати якісь технічні і наукові новини, а потім посмів сам прийти в його лабораторію, щоб дістати їх, або в крайньому випадку – викрасти від нього все те, заради чого він витратив стільки часу, втратив сім'ю і любов, лиш би добитися результату, якого так потрібно було для національної економіки, щоб не купувати апарати за границею.

Та ні! Він віддав самого себе тій праці, але лише самого себе, бо не думав, щоб сім'я потерпіла від цього. Та, видно, недостатньо думав. Тепер ось, живе в готелі, замість власної квартири, живе як і в ті перші роки праці, коли тільки прийшов сюди. Та тоді були хоч друзі, з якими ділив ті квартири та заповнював порожнечу часу. А тепер?.. Тепер самий, ось тут, у другокласному готелі, закрився і втік. Втік від кого?.. Від кого заховався?.. Від Діани?.. Від сина?.. Від людей?.. Від колег?.. Від усього світу?.. І чому ховається? Чим він провинив? Кому? Перед ким?.. Для цього працював стільки років і карався? Цього він чекав від життя? Лише стільки заслужив?

Мучать думки, та ще в такому стані самотності вони неначе п'явки висисають не ту гнилу, а життєдайну кров, висисають почуття і мрії, висисають віру і надійність в себе, висисають завтрашній день... Влад не знаходить для себе місця в кімнаті. Немолодий уже, та ходить уздовж і вшир прискореним кроком, поглядає крізь вікно на

приміські хати й будиночки, до яких приросли городці з подовгуватими грядками цибулі й моркви, зі сливами й вишнями, які вже почали відцвітати.

І що їм до мене? – думає, дивлячись на маленькі поста-ті людей, які снують тими городами та садками. – Вони знають свою долю, живуть своїм обмеженим життям, після годин роботи повертаються під свою покрівлю і поринають у те буденне клопітне життя, яке, крім турбот, приносить стільки надії та веселощів. Заздрить їм Влад. – Що вони знають про фізику, чи про медицину, чи про механіку? Нащо б вони їм здалися? Яка з них користь?.. Живуть же і без цих всіляких наук! Солодка наївність!.. Обмеження дає їм спокійність, тихий сон та відпочинок. А городці вночі навівають запах м'яти чи васильку, а вдень співають бджолиними крильцями і леліють барвистими метеликами...

Відпочивав Влад при цих умовах. Та досить відвернути погляд від вікна, як інші думки напливають і тривожать. Не позбувається Діани, сина, і тоді ставить на терези себе і їх. – Хлопець ні в чому не винен! – виключає його з гри. – А Діана?.. Вона в чому винна?.. Та-ак, вона винна! Хоча б тим, що ніколи його не попереджала про можливість такого закінчення їхнього життя. Ніколи не вимагала чогось від нього, не просила, а навпаки, заохочувала до роботи, підказувала ідеї і ростила в ньому бажання показати свої здібності, вміння і схильність до винаходів. Вона ж подала йому ідею зайнятися цими приладами для хірургії і вдосконалити їх, або видумати інші, кращі. І він взявся за роботу серйозно, приклав всі знання та зусилля, робота пожирала весь його вільний

час. Тому ніколи було приглядатись та прислуховуватись до сімейного пульсу життя, ніколи було виходити на прогульки чи гуляння, навіть для кіно не вистачало часу, або для театру. Сидів весь час між книжками та журналами, підготовляв всілякі роботи та доповіді, займався студентами та різними іспитами, сам здавав їх, щоб досягнути того чи іншого ступеня та звання. І все це робив для сім'ї, для всіх.

Він думав, як голова сім'ї, що саме так повинен робити, щоб забезпечити все і для всіх. І тільки тепер здає собі справу, що дуже мало, або й зовсім не приділяв уваги Діані, коли вона вечорами, повернувшись з лікарні, сідала змучена на диван, протирала кінчиками пальців виски, і щось говорила, готувала вечерю, пильнувала за сином, прибирала в кімнатах і лише потім лягала. Та перед сном брала до рук різні медичні книжки або трактати, переглядала журнали, і не дочекавшись, поки він вибереться зі свого кабінету, засинала, мабуть, з бажанням і думкою про любов...

Не бачив він тоді цього, не розумів і не думав про це, а сидів над рахунками, числив і креслив. І ось що накреслив!.. Хіба може він звинувачувати Діану? Що зробив він для неї, аби мати право вимагати від неї інакшого ставлення? Чому він не передбачив такого кінця і не запобіг йому?.. Значить, винен він?! Ні! Він теж не винен, бо за весь цей час не займався іншими справами, не гуляв і не прогулювався, а працював. І заглибившись у роботу, забував про все на світі, навіть про себе забував і вечеряв чи снідав тільки тоді, коли Діана приводила його до столу і заставляла їсти. А решта були цигарки і короткі

перекуси в лабораторії, чи десь на вулиці перед вікном якогось буфету...

І ось він витримав, нікому ніколи не жалівся, бо здавалося, що все це таким повинно бути. Та от вона... Вона не витримала і тепер, коли вже все закінчено, коли він готовий почати сімейне життя так, як уявляв собі в ті далекі роки, коли повернувся переможцем до неї і сина, то не тільки немає до кого повернутись, а навіть самому доводиться покидати свій дім і йти приблудою по світу.

– Чи варто було занедбувати сім'ю заради цієї роботи? – дивиться вороже на чемоданчик, де залишився останній примірник роботи. Ні, він її не занедбував, ні на хвилину не забував про неї, бо головною ціллю для нього була вона. Зарплата була зарплатою, і він віддавав її цілковито дружині, приносив для неї квіти, іграшки для сина. Бо думав приблизно так: раз він утвердиться, значить, забезпечиться, і то не тільки він, а вся сім'я. Але коли захоплювався роботою, то вона, та робота, була для нього і дружиною, і сином, і він не відривався від неї, аж поки не добивався бажаних результатів. Поринаючи у творіння, забував про буденність, про її вимоги, про моркву і петрушку для кухні, про черевики і штани, забував про відпочинок і про все і всіх на світі. Тоді оживали прилади, приладнювалися станки, крапотіло потом чоло над мініатюрними виробами, і знову бралися до рук рахунки та малюнки, аж поки наступний день не заглядав сонними очима крізь вікна лабораторії.

Так він розумів життя, так розумів свої завдання і старався ніколи не забути тих стародавніх навчань:

будь ти собою, навчав дідусь, бережи сім'ю, казала мати, роботу не обманюй, навчав батько, бережись фальшивих друзів, додавав дід, що пройшов дві війни, не скаржся першими невдачами, додавали родичі, хоч самі забули і про братерство, і про обіцянки... І тоді як не стати на власні ноги, як не задовольнити всіх? Куди ж податися? За ким? І що ж може покласти тебе у рамки власної вартості, як не твоя робота?

Ніч готується до відпочинку і застиляє свою постіль спокійним вечором, засвічує небесні свічки, розносить запах садів і парків. У Владовій кімнаті тиша, наче сюди й не долітають шум та гамір вулиці, а тільки дрімають на своїх вічних місцях закутки, в яких вічно стрічалися дві стіни, два мури, які зливалися з садом для зовнішніх прохожих, але по ту сторону ховалися лише самі закутки. Та чи можна б інакше збудувати щось, якби не були кутки і закутки?

Влад сів на ліжку і чи то оглядає свою кімнату, чи свої думки... Не можна щось збудувати, навіть природа такого прикладу не дала, де б не було світла і тьми, кута і закутка. А якщо збудувати колом? – допитується. – То і тоді єдиний світоч не зможе освітити рівномірно обидві сторони. – А якщо збудувати прямолінійно? – Ні, тоді все виглядало б відгородженим одне від другого глибокими пропастями або неперехідними мурами, і все так продовжувалося б на вічні віки: ніколи б лінії не стрінулися, а загубилися б десь у безконечному ланцюгу...

Відмахується Влад від цих думок, як від настирливих мух, піднімається з ліжка і знову підходить до вікна, за яким вирує життя, цвітуть квіти, завивають плід дерева.

Оглядається навкруги – все чисто і в порядку. Та чого він сюди прийшов: відпочити чи віддихнути? Хотів всього, та отримав що? Одержав відпочинок. Лише фізичний. А той другий?

Одягнув піджак і, завагавшись трохи перед виходом, таки відчинив двері. Спустився потиху, і рецепціонер глянув на нього запитливо:

– Відходите?

– Ні, – і демонстративно засунув ключ номера в кишеню.

Земля і люди прийняли його тим оживленим життям, яке в силі дати тільки весна зі своїми запахами трав і мрій для одних, чи милування перед насолодами спогадів про молодість для других.

Пішов тією знайомою вулицею, куди ходив стільки років, і тільки тепер, уперше, здавалося, розглянув її як треба, помітив все те, чого не помічав за пройдений час. Не знає – в голові, чи в серці, зародилась думка, чи зародилось бажання – пройти побіля своєї квартири. Не знає, кого хотів зустріти чи побачити: Діану чи сина?

Наближаючись до будинку, ноги прискорюють ходу, очі викидають іскри бажання, шукання, хотіння, та вік і раціональність накладають пута, він відчуває якусь знемогу в руках і стриманість в почуттях. Вдає з себе звичайного прохожого, чолозбирається зморшками, перед запальним поглядом появляються лінзи дидактичного аналізу, і він тільки запитливо дивиться на вікна своєї квартири. Та вікна темні... Будь вони освіченими, бігме, не витримав би і пішов би тією знайомою алеєю, тими ж сходами, тримаючись за ті ж поручні, відкрив би тихо

двері і пройшов би до свого кабінету. Та вікна були темні. Пройшовся до кінця вулиці і з кожним кроком, здавалося, неначе входить у землю. Знову вихор думок, непомічення прохожих і безліч запитань: повернулися? знають, що він тут? де були? чому? що сталося з ними?..

Боляче стає в такі моменти! І не знаєш, що болить. Відчуваєш такий біль, який давить і пригнічує, хочеш на чомусь зосередитись, та перед тобою постають зовсім інші постаті, в моменти пориву запалюєшся контрастними бажаннями: того би поцілував, а того побив би, от і вирує в тобі цілий вулкан почуттів.

З рогу вулиці повертає, знову запалює цигарку, дивиться неначе вороже на всіх прохожих, і бродять у ньому безконечні думки. Кидає знову погляд на вікна, та вони знову темнотою зустрічають його, того, хто, стоячи поруч з нею в ті далекі роки в тих вікнах, усміхався до прохожих і до сонця, радіючи, що, нарешті, є і в нього вікна до світу. А тепер темні вони...

Повернувся до них спиною і зі встромленим під ліву лопатку кинджалом пішов далі, пробуючи випрямити плечі під тягарем почуттів та протиставляючи боротьбі два види почуттів. Хотів нав'язати собі байдужість до всього, та відмовився під натиском думок про себе.

Відчував якусь порожнечу в собі. Думав, може якась гра. Та хто грається з такими справами? Думав – застереження від неї. Та він готовий був повернутися і попросити прощення за все... Та вона не повернулася. І, мабуть, не повернеться, поки знатиме його тут. Але звідки вона може це знати? Як вона може відчувати його присутність? Може, ворожка. Бо заворожила тоді його, сер-

йозного і вже немолодого, щоб тепер відплачувати йому стражданням.

Кров напливала у виски, гупала і розношувала нагріваючи. Зайшов у перший ресторан і попросив пляшку вина. З кожною випитою склянкою починав випрямляти плечі і стежити за власною долею з більшим співчуттям: за що така відплата? чим він провинився?

Не випив і півпляшки, як подався до готелю. В прийомній попросив розклад поїздів. Через півгодини мав швидкий до столиці. Тепер уже не вагався перед своїм рішенням: раз порожнеча в його серці, то нехай буде порожнеча і в місті, без нього! Не забув ні слова ректора, знає свої можливості, то чому ж падати в розпач, в паніку?

Рішуче піднявся у свій номер, зібрав свої не так дуже й розкидані речі і, оглянувши, немов на прощання, кімнату, вийшов. Не здивувало його й те, що рецепціонер роззявив рота, коли він сказав «тепер відходжу», не здивувало й те, що шофер таксі показав йому на сумку, яка відкрилася і звідти стирчали якісь папери, або кінчики рушника з чемодана. Він тепер вирішив твердо: піде!

Усівшись у вагоні, намагався замінити думки стукотом коліс, віддихав з полегшеною гіркотою, та почуття самолюбства надходили до розуму: він – неабихто!.. Проживе!.. Доведе!..

Щоб розвіяти думки, почав розглядати своїх попутників. Напроти сиділи дві жінки, мабуть, мати і дочка. Дочка сиділа біля вікна і задумано дивилася на зустрічні тополі, ліси, гори, долини і видолінки, по яких розсипалися, ніби іграшкові, хатки. Мати, спершись на поручень, підперла на зігнуті пальці засмагле під сонцем і овіяне вітрами

сумне, зажурене обличчя і зрідка глибоко зітхала, ніби хотіла видихнути весь тягар, що наліг на серце і душу. Зрідка звертається до дочки і щось пошепки говорить їй, похитуючи головою, наче докоряє. Та повертає до неї своє обличчя, і на чолі поглиблюються зморшки, ще більше звужуються брови. Відповідає теж притишено, розводячи долонями, а потім, здвигнувши плечима, повертається до вікна.

Видно, не лише в мене горе, вистачає його і для інших, думає Влад. Та хіба є людина без горя? Хіба воно когось обійшло, чи обходить? В одних одне, в інших інше, та, мабуть, жоден не без нього... Хіба, може, той, що біля дверей. Розкрив собі сумку і вже запустив зуби у курячу ніжку, хоч не минуло і чверті години, як вийшли з міста. Або, може, ті двоє, що стоять біля вікна в прохідному коридорі і переплели свої руки, обійнявшись за стани. Біля нього сидить мужчина і переглядає газету. Ніхто не розмовляє, кожен зайнятий своїми думками чи справами. Видно, крім матері і дочки, всі незнайомі між собою. Влад теж вибрав газету і почав читати. Тиша у вагоні, темрява за вікном наводять на сон, і пасажери починають позіхати. Той, що біля дверей, струсив з штанів крихти хліба, поцмулив з пляшки води і зручніше вмоستився у своєму кутку. Вмостилася в кутку і дівчина, прикривши обличчя занавіскою. Сусід теж відклав газету і відкинувся на спинку. З його боку, теж біля дверей, немолода вже жінка продовжує читати книжку. Влад майже не помічав її дотепер, та й зараз не дуже приглядається. Не подобається йому таким займатися. За стільки років, за стільки подорожей, довгих чи коротких, навчився бути

ввічливим, не звертати уваги на інших пасажирів, тим більше на жінок, та ще самотніх. Хіба тільки так, бігом, а не настирливо.

Влад хотів був посунутись теж у вільний біля нього куток, та вирішив ще почитати. Раптом на його коліна звалилось тіло матері. Стрепенувся і відкинув газету. Спочатку подумав, що та спросоння, та жінка продовжувала лежати якось незвичайно. Мабуть, сам злякався, бо майже викрикнув:

– Дівчино, мамі зле! Дайте води!

Дівчина висунула сонне обличчя, не розуміючи, що твориться.

– Води, кажу! – вигукнув, намагаючись підняти знепритомніле тіло жінки.

Дівчина з переляку ніяк не могла потрапити рукою в сітку, де була пляшка. Її випередила жінка, що читала. Бачила, де поставив свою пляшку той, що їв, і прибігла з нею. Влад припер жінку до спинки, а та друга бризкала їй водою в обличчя і натирала виски.

У купе прокинулися всі. Той, що наївся, бурмотав щось незадоволено, а потім взяв свою сумку, понишпорив рукою за пляшкою і, не знайшовши, відмовився і вийшов з купе. Слідом за ним, вибачившись, вийшов і його сусід: пробачте, мовляв, я хворію на серце і не можу такого терпіти.

Коли хвора розплющила очі, та друга витягла коробки з таблетками і дала випити. Дочка вже отямилася, зрозуміла, що сталося, і тепер хотіла чимось допомогти матері, але й сама не знала, що робити, тільки заважала тим двом.

– Поступися місцем для матері, – наказала дівчині жінка, – їй треба повітря!

Дівчина послухалася, хвору посадили біля вікна, і незабаром в купе увірвався струмінь прохолодного свіжого повітря. Забилася складками занавіска, немов крилами переляканий птах. Хвора дивилася на них вибачливими очима і намагалася вимовити якісь слова.

– Сидіть спокійно, – наказала незнайома і сіла напроти неї. Влад присів поруч.

– Я – лікар, – заспокоїла вона хвору. – З вами часто таке трапляється?

Жінка похитала головою.

– Ніколи вона не зомлівала, – підтвердила дочка.

Лікарка дала їй знову якісь таблетки. Коли хворій стало краще, лікарка запитала:

– Ви на щось хворієте?

– Так, деколи серце непокоїть... Але такого ще зі мною ніколи не було, – відповіла тихо жінка.

– І від чого б то сьогодні так раптом? Ви їли щось сьогодні?

– Їла трохи... Та он, дочка не склала вступних екзаменів...

– Зрозуміло, – відповіла лікарка і з докором подивилась на дівчину.

Та вся зашарілася і сором'язливо опустила очі. Мовчали. Якось було ніяково. Якби не струмінь повітря, що вривався з шумом у купе, то чути було б урівноважений подих хворої.

– Вимкніть, будь ласка, світло, – попросила лікарка Влада і кивнула в бік хворої, яку почав зморювати сон.

Влад вимкнув і вернувся біля неї, піднявши вікно, щоб повітря не било хворій в саме обличчя.

– Я дала їй снотворного, – пояснила.

– Зрозумів... І вона мала щастя з вами...

– І з вами теж... Не бачили, як ті чкурнули? Теж тобі мужчини!..

– Ну, не всі...

– Правда, перший виняток – це ви.

– Ніякий я не виняток. Просто так трапилося, і я повинен був щось робити. Спочатку й сам злякався, та потім зрозумів, у чому справа.

Говорили притишено, бо хвора вже спала спокійно.

– Так, трапляється й таке... І чого тільки не трапляється? – говорила ніби до себе вже.

– Але кожен випадок має свої причини, – відповів Влад, радіючи, що має з ким повести цікаву розмову.

– Та хіба тут причини нема?.. Вона ж біля неї.

Обоє глянули на дівчину.

Та сиділа непорушно, тримаючи в руках долоні матері. Вона не спала, і при слабкому світлі, що пробивалося з коридора, можна було побачити, як вона блимає очима.

Влад зітхнув. І таке теж трапляється... Не всім вдається...

– А ви звідкіля? – запитала лікарка дівчину.

Та назвала якусь місцевість, про яку вони ніколи не чули.

– А де вчилася, де закінчила?

Тепер дівчина назвала невелике містечко на крайній півночі, де вона закінчила середню школу.

– Зрозуміло, – сказала лікарка. – От, бачите? – звернулася вже до Влада.

– Що ви маєте на увазі?

– А те, що і в причини є причина.

Дівчина слухала їх шепіт, та, мабуть, нічого не розуміла і тільки дивилася на них з цікавістю.

– Розумію ваш натяк, – відповів Влад. – Але воля і бажання повинні перемогти всі перепони, і те, чого тобі не дали інші, здобувай сам.

– Легко і гарно говориться, та...

– А даром нічого сьогодні не дають!

– А коли і за роботу, і за труд не дають? – якось насмішкувато запитала лікарка. – Тоді що?

– Тоді добивайся, – спокійно відповів Влад.

– Не всі родяться героями, – заперечила лікарка.

– Саме тому. Героями не родяться, героями стають.

– Ну, якби всі стали героями, то...

– Не в кожного боротьба однакова, бо в кожного є свій фронт бойових дій.

Помовчали, і дівчина тепер ще з більшою цікавістю слідувала за їхньою розмовою.

– Пробачте, – почала лікарка, – ви ким будете? А то я тут такого можу наговорити...

– Професор.

– Якого класу?

– Вищого.

– З якої спеціальності?

– Фізика, механіка... – І тільки тепер спохопився: – Та коли ви почали такий допит, то краще я заповню бланк, – сказав іронічно.

– Ну, що ви! Вибачте!.. Я просто так, з цікавості. Хотіла тільки знати, з ким розмовляю... А потім, ви знаєте: жінки народжуються з цікавістю розпізнати цей світ.

– І як далеко веде ця цікавість?

– Залежить!

– Від кого і від чого!

– Знаєте, з вами цікаво подорожувати, – змінила вона розмову, – де висідаєте?

– Це для чого?

– Та так, щоб знати, як відповідати: коротко чи поширено, та ще з прикладами і додатками, – тепер іронія за нею. – То скажете? Куди їдете?

– Куди поїзд завезе.

– Пробачте, але ви хитрун.

– Це як розуміти, як похвалу чи осуд?

– Як вам подобається.

Влад мовчав. Мовчав і думав. Таке з ним ще ніколи не траплялося. І хіба мало він подорожував? Мало світу пройшов? Мало жінок зустрічав? Мало було випадків, коли доводилось розмовляти з однією чи більше жінками? Але таких розмов він не тямить ні за студентських часів. Добре, що вміє якось викручуватись.

– З чого ми почали розмову? – спитав.

– Причина спільна для нас і для хворої.

– Ага... А ви де висідаєте?

– Там, де й ви.

– То дорога довга. Давайте, краще познайомимось так, конкретно. Підготовка, здається, зроблена повністю.

– Влад Божинець, – простягнув руку.

– Валентина Козак.

Її долоня здалась йому бархатною і тендітною, тому він тільки ледь торкнувся її, боячись, щоб не пом'яти. Тепер вони сіли вже спокійніше, навіть заспокоєно зітхнули. І якщо дотепер питання та відповіді летіли зграями одне за другим, раптом запанувала тиша.

Чому? – питався Влад. Ось зустрілися двоє людей випадково, чужі, незнайомі, якийсь випадок заставив їх спілкуватись, розв'язав їхні язики, і вони починають таку розмову і в такому дусі, що постороннім здавалося б, ніби вони давні друзі і дозволяють собі говорити вільно, без різних отримань, видумувати дотепні слова та фрази, давати якісь правила чи загально вартісні висновки. А коли вже впізнались ось офіційно, то вже вони – не вони. Слова підбираються обережно, по-науковому, тема розмови підшукується, щоб вона була спільною, панує стриманість і увага за кожним виразом, вони спостерігають і вивчають одне одного, намагаються вгодити, стають ввічливими, хоч і досі були такими, і все вже проходить інакше. Вони стають людьми вченими, вишколеними, вихованими в найкращих манерах, серйозними і якимось недоступними. Скільки прекрасної барви і кольору було в попередній бесіді, яка то була прекрасна гра слів і речень, придуманих на лету! А тепер он, сидиш і думаєш: з чого б то розпочати нову розмову? Тут уже словами не пограєшся, відповіді не можуть бути загадковими, «заключними», не можеш поставити руба якесь питання, яке би привело співбесідника в скрутне становище. Тут усе повинно бути розраховане, висловлюватись повинен нарівні твого наукового престижу, повинен контролювати кожне слово, кожен рух, тут уже одягаєш

панцир писаних законів і рухаєшся стільки, скільки тобі дозволяє він. Певно, якщо ти не нахаба, не грубіян, не відсталий від загальної культури і цивілізації.

І Влад справді сидів зніяковілий, не знав, з чого розпочати розмову.

– Ну як, товаришу професоре, з тим героїзмом? – хотіла вона повести розмову в дотеперішньому дусі.

Влад ніби пробудився від своїх думок.

– Так, як казав, – але висловлення і впевненість були вже не ті.

І вона це помітила.

– То й ви, справді, теж до Бухареста? – спитала.

– Справді.

– О котрій годині будемо там? Мені б не спізнитися до інституту.

– Десь біля сьомої... Мені теж до інституту треба зайти.

Такий був початок другої розмови. Вони розповідали одне одному про свої заняття, про свою роботу, про наукові дослідження в різних галузях, згадували студентське життя, обговорювали різні соціальні чи політичні події, ну, взагалі, про що можна і слід було говорити таким людям з неабияким досвідом життя і праці. Не говорили тільки про одне: про сімейне життя.

Влад обережно оминав подібні запитання, а так само відповіді.

Хвора пробудилася, і дівчина запитала, чи вона не хоче води. Валентина попросила увімкнути світло і подати їй сумку, яка лишилася на старому місці. Вийняла знову якісь таблетки і дала випити. Хвора виглядала

тепер набагато краще, була спокійна, вирівнявся і голос. Почала, було, якісь розмови, та Валентина порадила, щоб ще відпочивала. Але дівчина сказала, що їм скоро треба висідати, і почала готувати їхній багаж. І коли поїзд спинився, Влад провів їх до вихідних дверей і подав багаж. І жінка, і дівчина щиро дякували Валентині і йому за допомогу, за опіку, яку виявили до них.

Вернувшись, Влад сів знову поруч Валентини, хоч в купе більше нікого не було. Сідаючи, він знову торкнувся її руки. Якесь дроз пройшла його тілом.

– Ви де і коли закінчили інститут? – запитав він.

Вона назвала місто і рік. Влад прикинув у думці, що вона закінчила там, де й Діана, в тому ж самому році. Значить, вони були колегами. Він піднявся, щоб вийняти з кишені цигарки – дотепер не курих ради хворої, і сів вже навпроти, а не поруч. Став вдивлятися в її обличчя: хіба вона його не знає? Він же викладав на медичному. Вона теж дивилася на нього з подивом.

– Чому на мене так дивитесь? – запитала.

– А ви хіба мене не знаєте?

– Щось не пригадую... Ім'я, здається, знайоме...

– А з ким ви проходили курс фізики?

Вона назвала ім'я професора, та асистентом був його колега.

Розмова тепер полилася інакше. Він пригадав їй студенток-колег, але вона відповіла, що ті були на хірургічному, а вона – на педіатричному.

Наближались до Бухареста, і вона запитала, де він зупиниться. Сказав, що в готелі. Вона сказала, що тепер зранку піде до сестри, яка тут живе, вся її сім'я жила колись

тут, та батьки померли, залишилася сестра, вона замужем, чоловік працює інженером на металургійному заводі.

Розходячись перед вокзалом, вона запропонувала йому зустрітись увечері і пройтись столицею. Влад погодився, встановили годину та місце зустрічі.

Та зустрілись вони не ввечері, а таки через якусь годину. Коли Влад появився в залі, де зібралися всі ті, хто повинен був представляти нашу країну на науковій конференції у Відні, він побачив там Валентину. З подиву аж дух зупинився.

Та коли побачив там і Бовтарюка, то трохи що не знепритомнів...

– Просто повірити не хочеться, що між нами можуть бути такі люди, – говорив Влад потім академікові, який очолював делегацію. – Що він вам тут говорить?

– Він вже три дні ходить за мною та наводить докази, що тебе немає, хоч скільки розшукували, що в нього робота теж на подібну тему, що він в силі викласти її на конференції, що він людина відома у вашому інституті, що ти, мабуть, не погодишся нікуди йти, бо в тебе якісь сімейні незгоди з дружиною, чи з ким-то там, що... кілька десятків таких «що»...

– А доповідь же – та сама, – додав Влад. – От чому, підляка, чатував під моїми дверима, заходив до лабораторії, напрошувався в помічники, сам прокрадався туди, приносив різну документацію та висновки дослідів, буцімто для своїх студентів. Аж поки йому вдалося повністю списати мою роботу і представити її як власну...

– Ну, ти не хвилюйся! Добре, що завчасно появився, і все це вияснилося тут, а то хтозна, що могло вийти під час

конференції, та й потім... А він піддається нашому суду і отримає по заслугі!.. А ти ж з дороги, слід відпочити, йди! Два дні відпочивай, потім рушаємо.

Влад вийшов. На нього ждала Валентина. Він весь був червоний від гніву та обурення, а вона тихо взяла його під руку та повела кудись, не сказавши й слова...

Увечері Влад приніс свій чемоданчик на квартиру до Валентининої сестри. Їх помістили в одній кімнаті і цілу ніч не гасилося там світло, велися довгі-предовгі розмови, чулися зітхання, і сміх, і шепіт, аж поки світанок не заставив їх опам'ятатися...

XIII

Олекса прокинувся, коли вже сонце гострими стрілами пробивало шибки, ламаючись і лягаючи м'яко на застелений білою скатеркою стіл, де під рушником в тарілках та блюдцях лежали і вечеря, і сніданок, і те, що він хотів взяти з собою до школи.

Забувши, що він сам, лежав із закритими повіками і чекав, коли рипнуть двері, коли підійде до постелі мати, запустить короткі пальці в русаве волосся, поцілує в чоло, намилує ним свій погляд і наситить радістю свою душу, щоб потім, полоскотавши в підборіддя, сказати: «Вставай, ось сонце сміється вже з тебе». А дід з порога: «Знову пестиш? Геть ти 'го розпестила та розпустила, вже ніяка робота до нього не береться. Ану, на город з ним, аби визбирав сливи та яблука, що нападали за ніч!» Дід зникав, а мати лишалась, щоб дати йому горщик щойно

надоєного молока, та коли він лінувався і ще протягався в постелі, мати сягала рукою за образ Йвана Златоуста, де лежав березовий прутик. Схоплювався і бігцем до колодязя, щоб помитися... А потім починав день, день роботи, біганини... Та запах васильків нагадує йому, що двері не рипнуть і не прозвучить тихий, трохи задиханий голос...

Розплющив очі, і здавалося, що не тільки чує тишу, а й бачить її, бачить, як вона вилізає з-під ліжка та лави, висовується з кутків, виливається зі стін, падає зі стелі і захоплює його в свої обійми, аж дрож проходить жилами і шкіра вкривається потом.

Пригадав світанкову розмову з Божинцем, схопився з постелі і, так і не снідавши, пішов до народної ради. Божинця там не було – потягли кудись справи, та швидко мав повернутися. Зате був Яремчук, який знав, про що йде мова, та все-таки попросив хлопця почекати, поки повернеться Божинець. Олекса сів і став чекати. Весь час двері не закривалися: одні виходили, інші заходили, кожен про щось довідувався, щось питав, вимагав, просив. Он і старий Рушак появився, скаржиться, що хтось викосив з його поля, що біля дороги, конюшину.

– І скільки там викошено?

– Та з один навилوک...

Розсміялися присутні, а Рушак здивовано поглянув на них, чому ж вони сміються.

– А скільки сотень таких навилків у вас? – і відвертаються від нього.

Та Рушак не здається, домагається, погрожує.

– То йди, вартуй своє багатство.

Виходить мимрячи щось, тільки ним зрозуміле. На Олексу не звернув жодної уваги, хоч і бачив його там. Та це йому байдуже. Он приходить директор школи і говорить щось Яремчукові. Цей уважно слухає, а потім бере і крутить ручку телефона, щось викрикує, аби там його добре почули і допомогли розпочати будівлю нової школи, бо стара вже розхиталася, та й тісна вона для стількох дітей.

Олекса тільки зі слів Яремчука уявляє собі, як буде виглядати нова школа, і вже бачить себе вчителем серед гурту дітей, яких він обов'язково вчитиме з такою настирливістю, щоб всі по закінченні стали більш ученими, ніж він, бо знає, що в селі досить трудно з учителями, що їх не вистачає, тим більше для старших класів. Тому й покликано всіх, хто мав сяку-таку освіту, кілька закінчених класів, і назвали вчителями. А зараз розпочалася кампанія з ліквідації неграмотності, і всім, хто вмів читати та писати, виділили певне число хат та жителів, яких вони повинні навчити грамоти. Нарешті появилвся Божинець.

– А де товариш Строеску? – питає Яремчук, показуючи на Олексу.

– Пішов до тебе на обід. Ми з ним недавно повернулися, все село обійшли.

– Добре, що не забули, я вранці нагадав дружині, аби приготувала добрий обід.

– А ми з Олексою підемо до нього, бо і хлопцеві треба до міста, в школу.

– Добре, ви йдіть, а я тут якось розберуся.

Дорогою Божинець запитав його, чи відпочив, питав про школу, про професорів та колег, який у них намір,

куди хочуть податися після закінчення, хто хоче до факультету. Олекса відповідав охоче, йому подобався цей мужчина, який ще не обзавівся сім'єю, хоч вже й сивина на скронях появилась. Потім Божинець говорив про себе, про своє дитинство та молодість, про свої шкільні роки та навчання, про своє сирітство, про те, що і в нього нікого немає, бо брата, коли він був у школі, взяла до себе рідня, і відтоді він нічого не чув про нього. Говорив він так, щоб Олекса зрозумів, що і йому не треба сильно переживати втрату матері, а бачити своє майбутнє ясно і боротися за нього. А потім таки й запитав, які в нього плани на майбутнє. Олекса відповів, що хоче повернутися в село і вчителювати тут, а після військової служби знову повернеться сюди, думає тут залишитися на все життя. Тут і хата своя, і господарство якесь є, то й шкода все те пустити за вітром.

– Так, так, це правда, – говорив Божинець, – дивуючись і водночас хвалячи хлопця за добрий і здоровий розсудок.

Коли зайшли до Яремчукової хати, то Строеську, вже пообідавши, про щось розповідав. Марійка, побачивши гостей, заметушилася, припрошуючи, щоб сіли.

– Малинко, – позвала старшу дочку, – ану принеси ще тістечка!

Дівчина проворно встала і вийшла до сусідньої кімнати.

Олекса оглянув струнку її постать, ще підліток, а сам собі дивувався, що до сьогодні не помічав її серед сільських дівчат. Правда, вдома бував він рідко, та й тоді на вулицю виходив зрідка, але все таки виходив.

– Гарна дочка росте у вас, – сказав Божинець, коли дівчина ставила перед ними тарілку, помітивши, що Олексин погляд застрів десь на дівочій постаті.

– О, дівчата сьогодні ростуть, мов трава, – всміхнулася задоволено Марійка, що Божинець так хвалить її дочку, та ще при хлопцеві.

– І гарно назвали її, – продовжував Божинець. – Підходить їй, як крапля води...

Дівчина зашаріла, і на мить здалася Олексі красунею. Повернулася від них і, позвавши сестру, вийшла на подвір'я.

– Товаришу Строеську, – почав Божинець, – ось хазяїн хати, де ви будете поки що жити.

Строеську підійшов до Олекси і потиснув руку.

– А це далеко?

– Ні, осьдечки, – відповів Олекса.

– Ми підемо туди, щоб ви самі побачили, – встав Божинець.

Вийшли, подякувавши Марійці за гостину, Олекса вже з-за тину ще раз оглянувся, щоб побачити Малину, і направилися до Олексиної хати. Та коли проходили побіля народної ради, Божинця покликали, і він попросив Олексу, щоб той сам провів свого пожильца і домовився з ним. Так вони і попрощалися.

Коли увійшли на подвір'я, Строеську господарським оком окинув господарство, а потім повернулись до хати. Олекса вибачився за безпорядок, сказав, що лише вчора поховав матір, показав на відкритий чемодан, який треба ще наповнити. Строеську мовчки оглядав кімнати, мабуть, прикидав у думці, як тут можна буде влаштуватися з

сім'єю, але і уважно слідкував за розповіддю. Потім сіли до столу.

– То котру кімнату виділяєш для нас?

Олекса здвигнув плечима:

– Хоч котру. Я й так сам... Можете користуватися обидвома.

– І скільки платити треба?

Знову здвигнув плечима:

– Не знаю. Ще таким ніколи не займався.

Помовчали.

Строєску оглядав стіни, дощану стелю, образи, розвішані по стінах давні тарілки та рушники, земляну долівку. Крізь відкриті двері до другої кімнати ще доносився запах васильку та свічок. Це навівало на Олексу сум, і він, щоб відігнати такі думки, взявся допаковувати свій чемодан. Хтось затупотів ногами перед дверима. Увійшла Ниця.

– І куди ти тільки... – почала вона з порога, та побачивши незнайомого, замовкла. – Добрий день!

– Буне зіуа!

Ниця запитує і перелякано глянула на Олексу: чи не накоїв чого, що чужі люди аж сюди, до його хати, прийшли. Олекса розумів і заспокійливо посміхнувся.

– Ти що стала, ніби людей не виділа? А ще хвалишся, що півсвіта пройшла та й назад вернулася... Це товариш Строєску, інженер-зоотехнік і садівник. Він допоможе в селі поставити на ноги товариство. А жити йому ніде. От і прийму до хати. В нього ще й сім'я є, то де ж людям жити і чого тіснитися хтозна по яких комірчинах, коли тут хата на ключі стоїть?

– А коли він потім стане господарем хати і вижене тебе звідси? І станеш ти його пожильцем, а не він твоїм?

– Ти думаєш, що сьогодні всі такі, як Рушак, який де ногу поставив, то звідти більше його ніхто не викоринить. Є, душко, люди з совістю.

– Ну, ну, щоб потім не жалів... Я тебе попередила... А за господарством хто доглядатиме? За коровою, за поросятами?

Строєску наче зрозумів, про що йде мова, і звернувся до Олекси:

– Ось що, друже: ти їдь спокійно і складай свої екзамени. За хату та за господарство не тривожся, все буде в найкращому порядку. А вона ким тобі буде? – кивнув у бік Ниці.

– Це моя двоюрідна сестра, і знаєте... вони... тут...

– Знаю, – перебив той. – Будь-хто може тривожитись долею родича, який залишає власну хату та господарство на чужі руки, не маючи жодних запевнень, що то порядна і чесна людина, що...

– Пробачте, я про таке й не думав. Раз товариш Божинець представив вас, говорив мені про вас, то як я міг би думати про вас інакше? – соромився Олекса за Ницині слова.

– Та ні, я не про тебе. А ось родина: тітки та вуйки можуть ставити собі різні запитання: хто? звідки? як? поки? І це їхнє законне право. Тому й прошу тебе: скажи їм, що я не збираюся завтра звідси відходити і перенести твою хату на нове місце, не намагаюся стати власником твого господарства, а просто хочу допомогти у влаштуванні ваших справ, і для цього збираюся жити тут. І скажи їм, що полюбилася мені твоя хата, не тільки тому, що я житиму тут, а й тому, що в подібній хаті народився і я, виріс

в таких же турботах і роботах, як і ти, і, що я знаю, як виглядає життя. Вмію доглядати і за скотом і за ротом, як то кажуть у наших місцях...

Така довга проповідь Строеську неначе збентежила Олексу, він ще суворіше глянув на Ницю: бачиш, мовляв поглядом, що можуть люди подумати про нас, ніби ми такі та сакі... І все це через твій язик!..

– А тепер збирайся, бо скоро буде поїзд, спізнишся, – додав Олексі.

– А мені що робити? – не лишалася Ниця.

– Ти доглядай за господарством, – неначе порадив їй Олекса.

Строеську слідкував за їхнім діалогом, і хоч не розумів усіх слів, та все-таки здавав собі справу про що йде мова.

– Я ще цього вечора перенесу сюди мої речі і спати буду тут, – сказав Олексі. – Завтра повідомлю сім'ю, приїде, а потім справи підуть куди краще.

Олекса вже став закривати чемодан, коли Ниця підбігла до нього і стала все переглядати: а це ти поставив? а цього ти поклав? куди задушив сорочку? чи закрив скриню? куди запроторив ту дерев'яну скриньку зі всіма документами про хату та маєток?

– І не смійся, – казала, не соромлячись чужого чоловіка, – бо ти ще зелений, сам не знаєш, скільки груш верба родить, дарма я тебе вчила ще там, у колибі, як треба жити...

Бідна Ниця, думав Олекса, дивлячись на її руки, які перегортали весь уміст чемодана, згадує про колибу, де думала тільки про Миколу, та ще й зараз ходить у дівках...

– На, постав там ще ось це, – і подала кусок солонини.
– Пригодиться, не бійся! Знаю я таких, як ти! А решту закрий в скрині! – і значуще глянула в бік Строеську.

Той сидів, спостерігаючи за всім рухом, і не казав ні слова, але коли Ниця почала згортати з ліжка простирадла і верети, то вже не витримав Олекса:

– Слухай, Ницьо! – говорив строго. – Ми тут не в колибі! Я запросив чоловіка, щоб жив тут, у хаті моїх родичів, і моїй тепер. Залиши все так, як було! За хату відповідаю я і він, – і показав, на Строеську. – Якщо хочеш – приходи і доглядай за рештою господарства, як ні, – то ні! – і сердито штовхнув кришку чемодана.

– То як лишаємось? – запитав Строеську.

– А так: ви приходьте, ось тут ключі, і влаштовуйтесь. За решту відповідаю я! – цим підтвердив свою силу і волю перед обидвома.

Ниця принишкла спочатку, а далі вийшла доглянути за коровою. Була похмура і чорні волоски над верхньою губою ворушились разом з ніздрями носа, які то розширювались, то звужувались, аж повітря свистіло, пробиваючись крізь них.

Олекса закрив чемодан, поставив його біля дверей, пройшовся ще раз по кімнатах, вглядаючись у кожний закуток, оповивав поглядом кожную річ, вдихав запах ялових дощок підлоги, бо тут, у другій кімнаті, таки спромоглися на дощану підлогу, сягнув за жмутком васильку, що висів над самим порогом, і засунув його в кишеню, а потім спинився перед Строеську.

– Я піду, скоро поїзд.

Рука Строеську перехопила Олексину.

– Слухай, друже! Я розумію тебе і твої переживання та спогади, розумію твій душевний стан. Хоч мої родичі й живуть, та бачив я і більш болючі обличчя і серця, я бачив війну, як вона виглядає насправді, з пораненими і мертвими, з каліками і вцілілими, тому не дивуюсь і не засуджую, а співчуюю твоєму горю. І якщо ти справді маєш довір'я до мене, то я тобі допоможу!.. Коли повернешся додому?

– Не знаю ще...

Строєску побачив, як зблідло обличчя Олекси, схвилювалося, але на ньому можна було прочитати рішучість і впертість у дотриманні сказаних слів. З таким не жартують, подумав він.

– Давай, проведу тебе на станцію, – і взяв важкий чемодан. – Тільки закрий двері! – подав йому недавно взятого ключа.

– Ницьо! – крикнув уже з хвіртки, – не забудь за ягнята та за огірки!

Дорогою до станції розмовляли мало. Олекса думав про свої справи. А їх чимало тепер назбиралося в нього!

Хіба може все життя закінчуватися так? Хіба можна так закопати все дитинство і його мрії та сподівання? Хіба можна так перегорнути сторінку життя, на якій дні і будні зі своїми переживаннями і подіями вирізьбили в серці незарубцьовані закарлючки? Безліч думок носяться роєм у мозку, і злива душевних почуттів затоплює груди. Кінець усьому! Колисаний росяними почуттями любові і прив'язаний безліччю волокнами душі до всього того, яке розкрило перед ним у житті світанок дня і обдарувало сріблом ранкові промені, хіба зможе він забути це все?

Забудеться стежка-доріжка по обочинах городу і крилаті верби, які дарували свої віти для суканих флюярок?.. Тому і сумний, і сердитий. Та сердитий на кого? І за що?.. Сердитий на Строеську, бо той увійшов у його хату, сердитий на Божинця, бо той відкрив дорогу Строеську, та більш за все сердитий на себе, на свою слабкість, на те, що послухався Божинця, хоч той подобається йому душею, і він уже давно взяв його за приклад у житті. Олекса не вибирає дороги, ступає, де попало, а поруч несе його чемодан Строеську, і здається, це його зовсім не бентежить, бо йде собі спокійно і не звертає уваги на ніщо... А коли Ниця мала правду? – думає Олекса.

– Може, він і справді виглядає таку можливість, аби захопити дещо в когось, а потім ламай собі голову та видобувай те, що було твоє.

– Знаєш, Олексо, – озивається ніби так, мимохідь, Строеську, – проводжу тебе зараз, а здається, що мене проводжають. Проводили мене колись... Десь там, біля Дунаю, де небо падає у комиші, а води озер дивляться крізь крила перелітних, з надією позичити собі синяви безмежності... Ти, бачу, засмутився. А хіба є причина? Співчуваю твоїм почуттям щодо матері, але жодна циганка не змогла б передбачити тобі майбутнє. Бо воно у твоїх руках і у твоїй волі: хочу – зроблю так, а не хочу – то вийде інакше!.. Ось у чому й уся філософія! Повір мені, бо я пережив такі душевні хвилювання і знаю, до чого можуть вони довести!

Вже в поїзді Олекса задумався над тим, чому то люди такі, як Божинець та Строеську, ставляться так до нього, говорять до нього, як до дорослої людини, поведуться з ним, ніби з ровесником. А він ще зелений, хоч і назбирався якийсь там

життєвий досвід, та роки ще можна на пальцях перелічити. І вони говорять до нього з такою відкритістю і щирістю, ніби він їхній брат... І коли на станції появилася Малинка, ніби так, випадково, а він не міг відірвати від неї очей, Строеську тільки посміхнувся для себе і доброзичливо сказав:

– Приходить і цьому пора. Та не спіши – молоденька ще!

Олекса від цих слів ще більше зашарівся і промимрив тільки йому зрозумілі слова.

– Ну, то як будемо?

Олекса стоїть розгублений і не може зібратися з думками. Настав вирішальний момент у його житті, а він стоїть і тільки блимає очима. Комісія чекає на його слова, а в нього якийсь клубок застряг у горлі і не дає й слова вимовити.

– То куди? – долинають до нього слова.

– Якщо до Верхнянки не можна, то мені все одно: посилайте будь-куди...

– Впертий, – чує голос керівниці класу. – Таким був і під час навчання. Робив тільки те, що йому подобалося, а коли щось не підходило до душі, то хоч на куски його рубай, не зробить охоче, а лише про людське око...

Олекса знав, що керівниця класу його недолюблювала, і ніколи про нього не сказала доброго слова, але не чекав, щоб і тепер, в такий головний для нього момент життя, вона так висловилась. Це ще більше вкоренило в його душі думку впертості.

– Раз я впертий, то хай буду впертим, – говорив собі в думках. – Раз ви мене таким знаєте, то буду таким до кінця. Бо так буває з кожною людиною. Візьми, он, дитину,

яка в своєму житті ніколи не торкнулася чужих речей, і почни їй говорити, що вона – злодій, то дитина справді візьметься красти. Бо логіка проста: якщо я злодій, то повинен красти!

Так стояли справи і з Олексою. Зробили його впертим, то треба таким і бути.

– Значить, будь-куди? – перепитав директор, розглядаючи список з розподілом випускників. Здавав собі, видно, справу, що в даному становищі Олекса не відступить від свого рішення, і тому треба йому допомогти, а не підлити газу на його самолюбну впертість.

– То підеш до села П., – вирішив він. Олексі було байдуже, куди його посилають. Про село П. він чув, воно десь там у горах, трохи далі від того, де він бував на лісових роботах. Лише одну річ не міг собі роз'яснити: – Чому це відсилають його аж у те далеке гірське село, коли у Верхнянці, або у ближчих селах вистачає місць для вчителів?.. Видно, так вирішило керівництво... А воно знає чому!..

– Слухай, – казало йому керівництво потім, – навіщо тобі опиратися? Хіба ж ти можеш перевернути світ і його порядки?.. Раз туди тебе посилають, значить, там тобі місце!.. – Це було для переконання. І воно в такий психологічний момент зробило свою справу: Олекса не сказав більше ні слова. Підкорився керівничим.

– Життя без переживань – не життя, – заспокоював його Божинець, коли він розповідав йому про своє призначення. – Яку насолоду може відчувати якийсь там хробак, який все своє життя знав тільки свою нору?.. Інакше воно в ластівки чи бузька, або в диких гусей. Ти

чув, як вони вітають рідні місця? В їхнім клекоті – радість навесні і смуток восени...

– А це так, куди тебе кличе доля, туди і лети, – додав Строеську.

– Значить – бути перелітним птахом?! – хотів вимовити Олекса, та слова сперлися в горлі. – І не мати ніде пристановища? Не знати, де твій дім, де твоя хата?.. – Цигарку дасте? – звернувся до Божинця. Той подивився на нього занепокоєно: відколи курить? Строеську глянув теж запитливо: що сталося з хлопцем?

– Знаєш, Олексо, – почав уже серйозно Божинець, – може в інших скрутніше, ніж у нас. І кого тоді послати туди, як не вас, молодих, які повинні понести далі мрії і сподівання цих людей?

– І що інше могло занести мене в ці краї? – роздумував ніби для себе Строеську.

Олексі стало якось не по собі: чим провинив перед життям Строеську, що його закинуло з дунайського півдня, від рідної хати, аж у північні верхівки Карпат? Хіба не міг і він знайти десь тепленьке містечко, тим більше, що і сім'я в нього, діти вже завелись?.. Що заставило лишитися в цьому селі Божинця, самотнього чужинця, в якого ні кола, ні двора у цих місцях?.. І все-таки, вони живуть і працюють тут. Ради кого і ради чого? Тільки за ту зарплату, що отримують на початку кожного місяця? І в яких умовах працюють? Божинець, хоч давніше в селі, перейшов жити у Тернякову хату, та так і не обзавівся сім'єю. «Дівчата оминають», – відговорювався він перед товаришами. А справи стояли куди інакше: – «Не повести ж дружину в чужу хату, коли своєї ще не нажив» – говорив

Яремчукові. «Та і не до одруження тепер, Рушак, он, ще не заспокоївся». «А в мене хіба як? – питав Яремчук. – Хіба в мене своя? Залізнична – коли захочуть, відберуть, а тоді забирайся, Яремчуче, у дебрю та корчуй граби і ліщину!» «Хіба в Строеську краще? – питав його другий. Каралися родичі, щоб вивчити сина і дати йому надійний хліб, щоб мали біля себе підпору, та прийшлося проводити його, далі журитися за його долю... А він взяв та ще й одружився з якоюсь біднячкою, ледве спідничка на ній тримається... От і одружуйся, женися...» «Та зате, роботаця! – не здавався Яремчук. – Не бачив хіба, як оре ногами по берегах та вибирає підходящі ділянки для різних сортів яблунь та груш? Не бачив, як лише за кілька днів Олексина хата перетворилася на привітне господарство, навіть жодне курча не загинуло? Аж Ниця зупинялася на краю города, впиняла долоні в бедра і дивувалася проворності «паніки», яка вміло підгортала кущі квасолі і садила помідори. Ти подумай – помідори в цьому селі, в цих краях!»

Обидва чоловіки так зайнялися розмовою, що й забули про Олексину присутність, який спочатку стояв між ними, а потім почав відсторонюватись і, промимривши тільки йому чутне пробачення, загубився десь між людьми.

Сповільнив ходу лише біля дому. Освітлені вікна ніби звали його на спочинок, все подвір'я дихало свіжим вечором, десь на городі дозрівали яблука і сливи, все здавалось привітним. Та ноги Олекси спинились десь біля воріт. Таки навантажене було серце. Хотів був розв'язати клубок почуттів і думок, та здав собі справу про даремність наміру і відмовився. Строеську залишив

його на нараді і повернувся швидше додому. Бачив тепер його тінь, яка сновигала за густими фіранками і вгадував його рухи: дітей спати вкладає і розповідає їм якісь давні-прадавні казки, приносить горнятко з теплим молоком і міряє температуру в меншої дівчинки, яка хворіє. «Може, наїлася недозрілих слив» – мотивував він учора Олексі. А Дойна сидить біля стола і, мабуть, гортає товстеньку книжку ботаніки: в неї скоро осіння сесія, іспити, – не залишив її Строеську в спокої, аж поки і вона не вступила на заочний. Ось так і живуть! – висновковує Олексі і не знає, що думати про них: схвалювати чи засуджувати?

Правда, коли вернувся додому, то не впізнав хати: все було впорядковане, вичищене, вимите. Навіть подвір'я було чисте і заметене, як було тільки при дідові. Вдома була тільки Дойна, і йому було якось ніяково перед нею. Вона впізнала його, мабуть, з розповідей мужа, і запросила до хати, показала велику кімнату, де пахло васильком при його відході, а тепер свіжою фарбою і розкладеними на ліжках накрохмаленими сорочками. Запросила до столу і вибачалася, що ніяк не могла роздобути м'яса, тому приготувала обід із зелені і сметани. Втихомирювала донечку, яка, побачивши незнайомого парубка, взялася в реви, і запевняла, що скоро появиться і Строеську. Вона називала його не на прізвище, а на ім'я, і це дивувало Олексу: хіба може бути між подружжям така відчуженість, щоб одне одного називали не на прізвище? Чим тоді можна пояснити близькість і єдність сім'ї? Чи це такий у них звичай?

Крадькома слідкував за нею, коли та поралася біля дітей чи біля плити, порівнював її рухи з материними, та

відчував все ж таки щось чуже, але привабливе, думав, що вона не багато старша від нього і, бач, наважилася таки піти у невідану далечінь, наслідуючи чоловіка, і не побоялась, а це означало більше, ніж називати свого чоловіка по імені, а не по прізвищу. А коли увечері вона взялася за підручники, і Строеську сказав, що вона на заочному, то його подив доповнився захопленням і милуванням

В той вечір розмовляли довго з Строеську. Дойна передбачила це і тому, поставивши на стіл пляшку вина, вирішила: спатимете тут обидва, а я там, з дітьми. Та й готуватись буду, іспити недалеко. Вже й вляглися, і світло погасили, та розмова не кінчалася. Олекса говорив про свою незадоволеність щодо призначення, про те, що не всі справи рішаються принципово, що суб'єктивність вкорінилася в деяких головах і ватажує в житті. Строеську слухав та відповідав зовсім не в тон Олексовим словам, а говорив про те, що він з дружиною надумав зробити у Верхнянці, як zorganizувати життя і працю селян, як виглядатимуть сади на обгорілих сонцем берегах та скільки прибутку принесе вирощування добрих порід тварин.

Олекса сердився, що його не розуміють, що не співчують, обертаясь в постелі і глибоко зітхав, та коли Строеську перейшов на рівномірне сонне дихання, втихомирився, задумавшись над його словами, аж поки сон не закрив і йому повіки.

Наступними днями почав звикати до нового становища. Відчував себе гостем у власній хаті, тому ставало якось прикро бачити, як оцей Строеську відходить вранці на роботу, має певні завдання, навідується часом додому, щоб переконатися, що все в порядку, а ввечері розповідає

з такою насолодою і задоволенням про денні новини і турботи, ніби то була для нього не робота, а якась забава.

А він, Олекса, жив ще спогадами та далекими мріями. То не знаходив собі місця в хаті і виходив на город, щоб не заважати Дойні, то брав до рук якусь книжку і додавав її змістові власні почуття й переживання.

Коли ввечері ішов до центра села, то шукав собі дорогу побіля станції, крадькома спостерігаючи за Яремчуковим подвір'ям, сподівався побачити Малинку, та коли її не було, шукав товаришів-ровесників і блукав з ними вечірніми вулицями, обговорюючи шкільні роки і події, або заводячи якусь пісню.

Товариші-ровесники, бувші колеги, розкривали перед ним і самими собою крила власних мрій і сподівань, красили своє майбутнє у чарівні кольори, мріяли думками про завтрашні успіхи. Це ще більше засмучувало Олексу. Про що ж йому мріяти? На що сподіватися? Самотнім був, самотнім і залишився!.. Колись мріяв і сам, колись будував казкові дні, щастя та долю, та що вийшло з того? Павутиння?.. У інших, он, життя складається нормально, люди керуються певною ціллю, стараються, домагаються, і кожен крок уперед здається їм нечуваним ще героїзмом і подвигом, радіють і тішаться ним, а у нього все наперекір!.. Хоч би з ким порадитись. Та з ким? Вуйко Петро все по лісах ходить, мало коли вдома. Та й тоді його не знайдеш: косити пішов. А його сини розійшлися кудись світом, що їх і не позбираєш. Ну, а тітка Васирина нагнівалася на нього, навіть говорити не хоче: взяв, каже, пожильців до себе, то і втішайся ними, вони тобі рідня! Та хіба може він

тепер витурити Строеську з хати? Може відмовити йому? Що казали б про нього тоді Строеську чи Божинець? Або Яремчук? А, може, вони й порадять, що робити, як бути?

...Та що вони йому порадили? – думає тепер, стоячи біля воріт. «Може в інших скрутніше, ніж у нас», – пригадує їхні слова. То й що? – питається, йому теж скрутно! Хтось його розвеселяє? Хтось чимось тішить? «Сьогодні треба дивитися на світ не вчорашніми очима, а завтрашніми», – пригадує він слова Божинця. «Ми всі були такими і так думали», – говорить ніби до себе Яремчук. – Їм добре було, – думає він. – Війна, партизани, бандити, там можна себе показати. А тут, тепер? – «Ну, і дурень, – ніби чує він Божинців голос на його глупе запитання. – І тепер, і завтра, і через рік чи десятиріччя людина повинна знайти в житті своє місце і освятити його своєю роботою, – продовжував би той. – Ось бачиш, Строеську? Що його сюди привело?»

Знову Строеську? – відповідає в думці Олекса. – І чим він відзначився? Що ходить селами і скуповує темношерстих телиць для розмноження?

Що переконав з десятків селян, щоб віддали свої віддалені від села землі під спільне пасовисько, де він задумав побудувати модерні стайні? Що вишукує в лісах присади диких яблунь та груш і робить потім на них прищепи, які б піддавалися місцевому ґрунту і кліматові? На те ж він і спеціаліст!..

Рипнули двері і на подвір'ї показалася постать Строеську. Олекса відтягнувся у тінь воріт.

– Олекса пішов давно? – питає дружину.

– Ще за днини.

– І де так довго засидівся?.. А вечеряв?

– Ні.

– Що, сердиться на щось.

– Не думаю... А що засидівся, то й нормально – парубок уже...

Олекса кашлянув і зайшов на подвір'я.

– Ось і вернувся наш парубок, – гукає Дойні. – Став вечерю.

– Що даш, Олексю, коли тобі новину подам? – питає Дойна за вечерею.

Той запитливо глянув на неї. Дойна подала йому листа. Олекса відклав ложку і з цікавістю розглядав конверт. Хто це йому пише? Він же нікому й рядка не написав. Почерк ніби й знайомий, та імені немає. Загадковий лист!

– Якась мила ждала, та й не дождала, – озвався Строеську з другої кімнати.

– Ну, ну, ти не мішайся! Твоє уже минуло, – відповідає Дойна.

Олекса ніяковіє, якось незручно перед нею. Та цікавість перемагає. Розкриває конверт і захоплено пробігає поглядом по рядках. Це від Олени, однокласниці Клавдії. Через неї він передав кілька листів Клавдії. Вони односельчанки. Пише, щоб навідався до них цього літа... То чому це в неї та в Клавдії подібний почерк?

– Ну що, розвеселив? – питає Строеську.

– А ти вже забув таку радість, – відповідає Дойна замість Олекси. – Бачиш, вечеря прохолола.

Олекса тільки лагідно всміхнувся. Сам не знав кому: Дойні чи своїм спогадам.

– А що сказати завтра Малині? – не переставав Строеську.

Олекса почервонів: хіба ж він знає про його почуття до Яремчукової дочки? Та ще говорить про них перед Дойною? А це ж його таємні почуття!.. А тут знову перед очима постає і затуманює розум Клавдія...

XIV

На науковій конференції делегація представилась на високому рівні. Виступи і доповіді членів були сприйняті з великою увагою. Неабиякий інтерес викликала доповідь Влада, і тому під час перерви навколо нього зібралося чимало учасників, які розпитували деталі, радилися, підбирали різні варіанти. Тому Влад лише після закінчення денної програми зміг зустрітися з Валентиною і залишитися з нею наодинці, щоб пообідати разом або погуляти шумними вулицями, чи відвідати виставки та музеї.

В передостанній день Влада та інших видатних учених запросили на прес-конференцію, а потім повезли відвідати кілька лабораторій, тому він не бачився з Валентиною зовсім. Повернувся до готелю лише ввечері, хотів заглянути до Валентининоного номера, та передумав: не хотілося турбувати. Приготувався лягати, та за звичкою взявся переглядати свіжі газети.

У двері постукали.

– Заходьте! Відкрито, – крикнув він з ліжка. Теж у нього дивна звичка: не зачинятися на ключ.

До кімнати увійшла Валентина. Влад не сподівався такого візиту і завстидався. Схопився з ліжка, перевіряючи

напомацки пальцями, чи всі гудзики застебнуті на піжамі.

– Ти ще не спиш? – вони ще вдома перейшли на «ти» і це ще більше сприяло їхньому зближенню.

– Ні. Я приходила раніше, але тебе ще не було. Влад вловив у її голосі якісь дивні нотки, ніби занепокоєння.

– А хіба щось сталося?

– Та ні, просто так, хотіла поговорити з тобою, зовсім тебе сьогодні не бачила...

– Правда, сьогоднішній день був добре таки навантажений, надивився різного, наслухався, побував у лабораторіях, які тільки в уяві та мріях ношу...

– Вони в багато чому нас випередили.

– І нам під силу так zorganizуватись і обладнатись. Я вже почав у думці і план складати...

– А знаєш, сьогодні один французький колега питав мене про Григорія, чи не прийшов і він.

– Та ну? – запитав з цікавістю. – І чим він здобув собі таку славу?

– Цього я не знаю, тільки тепер, увечері, побачила самого Григорія...

– Що скажеш?! – аж присів на ліжко Влад. – І чого він тут шукає? Як прийшов сюди? Хто його прислав?

– Не знаю, не питала. Бачила тільки перед будинком, де відбувається конференція, він розмовляв з тим французом, який питав про нього.

– Цікаво, – каже він, задумуючись над чимось і поглядаючи в бік сумки, де лежала його робота. А потім таки піднявся і перевірів, чи вона там, на своєму місці. Рабо-

та була в сумці. Це його заспокоїло, він з полегшенням зітхнув і сів на своє місце.

– О, вибач, Валентино, я забув запросити тебе сісти, – спохопився він, підійшов до стола, подаючи їй стілець.

– Нічого, не турбуйся, не збираюся багато тобі заважати. Хочеш відпочити...

– Як можеш таке говорити: ти мені заважаєш?.. А про відпочинок, вистачить часу і на це. Знаєш, найкраще відпочивається вдома...

Валентина сіла, і вони знову кілька годин провели, розмовляючи про одне, про друге, переходили з однієї теми на іншу. Та коли Валентина пішла, Влад знову повернувся думками до Григорія, запитуючи, що той тут робить, як добрався сюди, як його випустили за кордон, які в нього можуть бути зв'язки з французом. Припускав то одне, то друге, та заспокійливої відповіді не знаходив. Так і заснув з думками про нього, заспокоюючись тим, що, можливо, завтра зустрине його і розпитає, а потім повідомить керівника делегації про Григорієву присутність.

Але на другий день Влад не зустрів Григорія. Не бачила його й Валентина. Керівник делегації поглянув на нього з таким здивуванням, ніби Влад сказав про присутність короля країни. Та не було ні одного, ні другого. Останні вільні години Влад провів з Валентиною. Участь у конференції була вдалою, винахідлива сила розуму застала й інші мозки поворушитись, і тепер можна було присвятити кілька годин особистій розвазі.

Влад говорив про можливість поліпшення свого винаходу, говорив про безмежність можливостей людського

розуму в пошуках найкращих винаходів для блага і щастя людини.

– А ти казав, що хочеш відпочити, – докоряє йому Валентина, дивлячись нахилена через поруччя моста.

Десь під ними кучерявилася хвилями ріка, підхоплюючи на свої гребінці пелюстки троянди, що летіли з Валентининою долоні.

– Ти не сердисься? – питає Влада, показуючи на обмикану троянду.

– Чому сердитись? Троянди я ж дарував тобі – роби з ними, що хочеш! – незадоволення таки десь відгукувалось у його серці.

– А ти поглянь, як вона грає! – показує на тільки що кинену на срібне перо хвилі пелюстку. – Чи то хвиля наказує їй піддаватись силі течії і дає їй, взамін скореності, мрію про безконечність і безсмертя її краси, чи сама вона думає, що покорила хвилю і тепер може заставити її понести в королівство вічного щастя...

– Ти забула, що це тільки пелюстка троянди? – дивиться запитує на неї.

– Саме тому! Але троянда з пелюсток! Викидаючи одну за другою, зістанешся з качаном! – і викинула сердито голе стебло у ріку.

– Це як розуміти?

– Як хочеш!

– А я мріяв про затишшя і відпочинок, – згадував він ректорові слова, дивлячись уздовж берегів, де витягнуте віття верб кланялося хвилям ріки за те, що несуть вони мовчки з собою час і пливуть за ними пори року, щоб поступитись іншим свіжішим і більш родючим...

– Утопія!.. Або самолюбство?.. Крім самого себе, треба жити і для інших!

– А хіба я живу і працюю тільки для самого себе? – вже й особисті пристрасті та боління, і образи Діани та сина, Григорія почали змагатись з розумом. Сердився Влад. Та й як тут не сердитись? Пережив стільки, напрацювався для всіх, думав знайти і для себе конструктивного відпочинку, але задовільного і для серця бажання, та ось тепер аби з чого та нічого?!

– Краще підемо! – вирішив він і стиснув у долоні кінчики пальців Валентининоі руки, кидаючи вороже поглядом у бік припливних хвиль, які, ніби навмисне, голубились у прибережжю, викрадаючи кілька впалих листків, і бігли далі, доганяючи їх у шепоті хлюпотінь, щоб завчасу дійти до гирла і розказати морю чудову казку про зустрінутих людей та про їхні переживання.

– Куди?

– До готелю по речі, а потім на вокзал.

– Ти, здається, хотів чогось іншого, – замріяно вимовила Валентина.

– Хіба мало чого хочеться людині!.. Зате природа й мордуванням одарила!

– Мордуєш що, кого?.. Власні почуття – не колеса, яких можна пригальмувати чи спинити на хвилинку...

– Знаєш, Валентино, ти чудова людина! Але хіба всі жінки так думають?

– Ти теж незвичайний у твоєму єстві. І хіба всі чоловіки подібні до тебе? – була відповідь.

Не знайшов відповіді. Просто не знав, що їй відповісти. І що міг він сказати? Що хитається між серцем і розумом?

Що вдома залишив порозкидані папери по квартирі, яку повинен був покинути згідно з проханням дружини? І не за проханням, а за вимогою! Бо він для них більше не потрібний... І тоді – кому потрібний? Зустрів її, Валентину.., Що може вона врятувати? І чи може?.. Зосередився Влад на цих думках, важив власні почуття, боровся з ними, щоб залишитись вірним своїй душі і переконанням, та все-таки інша думка-чарівниця, ніби злодій, підкрадалася в душу і бентежила її, ніби змії Єву: покуштуй!

– Що ж, повернемося до готелю, візьмемо речі, – вимовила наперекір власним почуттям.

Влад відчув в її голосі гіркоту і глянув на неї запитуюче: хіба вона не розуміє його душевний стан?

– Хіба ти мене не розумієш?

– Повністю. Професор-доктор Влад Божинець викликав на дуель людину Влада Божинця. Поранені були два свідки-судді!

– Хто другий свідок-суддя? – примусив себе увійти в гру слів Влад.

– А хто був перший? – почулось запитання-відповідь.

– Хіба не знаєш? – якось вимучено відповів він.

– Знаю. Першою була Діана... Ну, а другою стала я...

– Так, правда за тобою: покраще вернутися і взяти наші речі. Та й на вокзал незабаром треба йти. Мабуть, на нас чекають.

Навмисне не дав прямої відповіді на її запитання, хоч десь у глибині серця боровся сам із собою. Ще була десь та ніч, коли вони тільки вдвох просиділи аж до світанку, оминаючи нагоди доторкнутися навіть руками, бо він відчував теплоту її тіла ще з поїзда, і тепер бояв-

ся, щоб не підкоритись бажанням, які так рвучко прокинулись і тепер звали у невідомість. І так просиділи аж до ранку в дрібних розмовах. Він боровся з ще не забутими переживаннями й говорив про різне, тільки про себе та власні почуття не згадував ні слова, а вона не насмілювалася піти напрямці з пошани до нього і до себе таки. Розмова між їхніми серцями велася заочно, тільки телепатійними волокнами. І кожен сприймав свою долю, але мовчав, або обходив від боязні перед самим собою, чи перед співрозмовником.

Та ось вона повернулася до гарячого питання і своїми двосмысловими словами дала йому зрозуміти свої думки та почуття. А він повинен доказати своє мужчинство, свою стриманість, вдати з себе професійну величність, а не слабосильну людину, яка падає в розпач при подібних невдачах і тоді може втопитися в першострічному болоті, або сп'яніти від першого цвіту.

Вона не вимовила ні слова. Кинула тільки іронічний погляд хвилям, ніби хотіла спустошити своє серце від почуттів, що, мабуть, вже зародились, та не знайшли підходящого ґрунту, через її черствість, і порівнювала ті почуття з хвилями, які теж отак безцільно розіб'ються десь об замулені береги або скелі, або захоплять десь травинку чи листок і гратимуться з ним, щоб потім десь викинути чи загубити у прибережних кущах.

Влад зрозумів суть її погляду, та задкувати було вже нікуди: повинен же він навчитися боротися з самим собою. Раз випала така йому доля, то треба звикнути до неї.

– Підемо?

Валентина ніби пробудилася з власних роздумів. Глянула зараз якось весело і грайливо, ніби рада, що збулася попередніх роздумів, взяла Влада під руку, притиснула лікоть до свого тіла і рішуче пішла з мосту.

– Ну, дубіють деколи люди, – були її слова. Влад промовчав.

– Не дивуюсь і Діані, – продовжувала. Це вже його роздратувало.

– При чому тут Діана? – аж спотів Влад.

– Здається, жінки інакше дивляться на світ та на життя... Думають – спіймали орла, а коли той виявляється горобчиком – розчаровуються...

– Не знаходжу зв'язку... Хоч, щоб мати орла, то не достатньо горобиноного лету.

– Правда, для сімейного щастя потрібні чотири крила.

– Розумний висновок.

– Та недостатній... Ти ще щось придумай!

Іде мовчки. Після цієї розмови ніби щось полегшало на серці, та це тільки щодо Діани. Знайшов нарешті потрібну відповідь власним запитанням.

– Мовчиш?

– Придумую... А що ти знаєш про Діану?

– Мало... Щось пригадується зі студентства... Та скільки вже тому років?

Замовкла і звільнила його руку, шукаючи проходу поміж зустрічними. Влад відчув біля себе порожнечу і поспішив за нею. Стало жаль її? Незручно отак відпустити її, хоч і не давню, але таки щиро подругу. Образив чимось? Ні! Був сердечно щирий. Наздогнав і взяв під руку.

– Чим образив?

– Нічим...

– Але так відразу залишила!.. Ще можу загубитись, – спробував він перейти на жарт.

– Такі, як ти, не губляться... Назвеш зал конференції, зразу навколо постануть вчені мужі... Розум сьогодні не губиться, губляться тільки ті, що його не мають... А от почуття!..

І що ти знаєш про почуття? – хотів було запитати Влад, але стримався. – Що ти могла пережити і на що вилити свої почуття?

– Відгадала твої думки: що я можу знати про почуття! Правда?

– І що, коли так?

– Помиляєшся! Самітня людина більше переживає і відчуває, ніж та, яка має когось поруч. Що знав ти дотепер? Заглибився у свої книжки та папери і був певний, що дружина десь побіля тебе. І думав, що так воно повинно бути, що так приписано і тобі і їй. А коли зустрів і відчув її відсутність, здалося, що дихати не вистачає чим. А той, що самотньо перелітає простори життя і світу? Що відчуває, що переживає? Йому не болять? Не має права заздрити чужому щастю? І не слід прощати йому за ту заздрість?

Говорила з такою впевненістю і такою вірою в свою правоту, що Влад на мить не впізнавав у ній ту жінку, яка привабила його своєю теплотою і ласкою. – Значить, казав він собі, зовнішність не завжди збігається із совістю... Мабуть, так думала і Діана, ще й тепер так думає. Але вона не була самітня, він завжди був поруч, був недалеко, відзивався на її клич, виконував всі її бажання, слухався її у всьому...

Та чи можна признати за Валентиною правоту? Наскільки вона правдива, і наскільки говорить лише від свого імені? Може, й чутлива вона та вразлива, але чи може вона робити подібні висновки?

– Може, ти перебільшуєш... Та давай про щось інше, – запропонувала.

– Кажеш правду, – втомлена усмішка ковзнула вустами, і тільки тепер Влад помітив на її обличчі сліди прожитих років.

– Пробач, – почав був примирено, та глибина погляду її очей заставила його спинитися після першого слова.

– Мовчи... Краще он голубів погодуємо, – кивнула на зграю сірих птиць, що застеляли площу... – Або відвідаємо церкву...

– Або повернемося до готелю.

– Хіба так тебе перелякала?

– Я не з лякливих... Та, може, ти маєш рацію, – і показав на віковічні колони церкви, що ніби втілили в собі силу підземних надр, щоб втримати покрівлю божого храму, який вже стільки віків прислухається до оплаканих крайньою надією молитов, та німо і байдуже спостерігає за жертвами, що їх викидають хвилі життя.

Опинились поруч, недалеко входу, побігли зосередженим поглядом по фресках, ніби читали в них не про муки святих, а про великомучеництво їхнього творця...

Прохолода і тиша вплинули і на їхню гарячковість. Тільки їхня близькість дозволяла відчувати їхнє земне життя, бо думки полинули кудись, потонувши у барвах розписів.

– Чудово, – озвався він першим.

Валентина глянула на нього оком знавця художньої вартості фресок і повернулася до виходу.

– Чудово, – повторив він і на вулиці, блукаючи ще думками по розмальованих мурах.

– Щоб хоч не запам'яталося, – мучила, колола вона його душу.

– А ти вміло знаєш домальовувати, – докорив він якимось сердито, що вона плутає такі речі і відганяє ті чудові враження якимись буденними питаннями.

– Кожна людина домальовує найкращий малюнок кольорами власної душі і дописує найкращі твори власними словами і думками.

– Хочеш повінчати філософію з релігією? – відмовив іронічно.

– Нікого я не вінчаю, а іронія дешева.

– Не розумію, чого сердитись...

– Хіба я серджуся? Я просто так, у відповідь.

Влад глянув на годинник і прискорив ходу. Вона пішла поруч, не сказавши більше ні слова, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

В готелі делегація вже зібралася в холі, і академік, керівник делегації, глянув з докором в їхній бік, та не сказав нічого, думаючи, що не варта псувати душевний настрій Владові та його супутниці.

У вагоні їм навмисне виділили місця поруч, та розмова чомусь не в'язалася. Влад поринув в читання якихось журналів, а Валентина читала свіжі газети, переглядала останні новини. А потім простягнула газету перед його очима, показала пальцем на якесь оголошення. Влад запитує глянув на неї, даючи зрозуміти, що він нічого там

не розбирає. Валентина переклала: Григорій П., професор університету, шукає кімнату, мебльовану, з окремим входом, телефон...

Влад вихопив газету і поспішив у сусіднє купе, де був академік:

– Подивіться!

Той спочатку теж не розумів, про що йде мова, та коли звістка обійшла всіх членів делегації, вони зібралися в одному купе, почались коментарі та обговорення.

– Нічого, – сказав академік нарешті. – Втрата невелика, та шкода, що ось стільки років плекаєш біля себе гадину, вчиш і навчаєш, а він потім виходить на продаж...

Всю дорогу потім говорили тільки про це. Найбільше за всіх сердився Влад. Пояснював і одному, і другому, як виглядали справи, хто такий Григорій, які в нього заслуги, на що спромігся і до чого дійшов. Та висновок і порада, яку йому дали, була одна: хай не хвилюється, не сердиться, бо Григорій багато не витримає, – не сьогодні, так завтра викинуть на сміття.

Коли вже наближались додому, Влад помітив, що в купе вони лишилися тільки з Валентиною. Знову навмисне лишили нас самих, подумав він. Та чомусь не сердився, виляв обурення на Григорія. Було якось неприємно: що думають ці люди про нього? Чому вони потурають їхньому товаришуванню? Хіба вони не знають, що в нього є дружина, син, є сім'я? Що він серйозна людина і не піддається якимось нерозумним поривам чи авантюрам? Що він оминав усі можливості і підстави, щоб тільки не скомпрометувати себе і сім'ю? І тепер, чому вони отак поводяться з ним? Чому підсуюють йому Валентину?..

Е, справа не так, читає він власні думки, дивлячись лише формально на друковані рядки журналу. Хто ж йому підсуває Валентину? Хіба не сам він прив'язався до неї, ще там у поїзді? Не він вибрав її товариство?

Крадькома повів кутком ока її бік: не читає вона, часом, його думки? Бо йому вже далася взнаки її інтуїтивність... Та Валентина задумано дивилася на темно-зелені смуги дозріваючої кукурудзи, ніби топила в них лише її відомі мрії, почуття чи спогади.

Йому стало чомусь шкода і жаль її. Був радий, що вона не помічає його погляду і він може спокійно оглядати її обличчя, хоч тільки з профілю. Та було достатньо, щоб помітити дрібні, легенькі зморшки напроти виска, відтінки втоми на опущеній щоці, темнуватий пушок над верхньою губою і сиві, яких вже не сховати за вухом, волосинки.

Піднявся, вийняв пачку з цигарками, вдаючи, що хоче вийти курити, та ніяк не міг зробити тих кілька кроків до дверей, не почувши від неї хоч одного слова. Але вона мовчала, і це його дратувало. Покрутився на місці і знову сів. Та ні, це не привернуло її погляду. Тоді рішуче встав і пішов до дверей...

– Коли повернешся додому? – запитала, коли повернувся, ніби не помічаючи його роздратування.

– Куди? – перепитав.

– Додому. Тобто до інституту.

– Побачу, – зітхнув глибоко.

– А тут де будеш?

– В готелі... Академік сказав, щоб навідався післязавтра до нього.

– Я теж на кілька днів затримаюсь тут... Сказала це так звичайно, ніби він питав у неї.

А він не питав, бо не смів, та вона знову-таки відгадала його думки.

Попрощалися при виході з вокзалу. Він з увічливості дякував за товариство, вона сприймала всі ці слова як звичайний протокол і, коли він закінчив свою проповідь, обвела його таким поглядом, що йому здалося, ніби бачить у її очах своє обличчя.

– Схочеш, подзвони, номер знаєш, – були останні її слова.

Та перший його дзвінок був не туди. Опинившись у номері, навіть не роздягнувся, а попросив зв'язати його з квартирою. Але там ніхто не піднімав трубку. Дзвонив і пізніше, дзвонив і ввечері, та все дарма.

Хіба все це правда? – витирає з чола краплі поту. – Хоч би сина залишила. Чим він завинив? Чи має вона право на такі вчинки?

Злість охоплює душу, і він, свідомий у своєму безсиллі, лягає, навіть не повечерявши.

Знову переглядає останні сторінки їхнього життя, своєї праці і ніяк не знаходить себе винним. Хіба лише у тому, що не зумів розгледіти термометр її душевного стану, не зрозумів її поривів, так пильно прихованих за продовженими мовчанками...

Втома подорожі заставила повіки зліпитись, та сон був не з найкращих. То привиджалася дитина, що блукає навколо нерідної хати, то розшуки пропавшого десь брата, то громадою валяться зошити й підручники, то лабораторія з безліччю апаратів і приладів...

Вранці вирішив навідатися до інституту: треба ж чимось заповнити час. Може, зустріне академіка, дізнається, чому той затримав його тут. А потім? Потім куди?

Ішов змучений думками, намагався затримати погляд на сторонніх речах або випадках, які привернули увагу і відхилили думки, та все це йому не вдавалося. Аж сам став насміхатись над своєю ридикулізацією.

Підійшов до телефонного автомата і набрав домашній номер. Не відповідає ніхто. Пробує ще раз, знову – даремно. Набирає номер Валентини. Так, вона вдома, відпочиває. Як йому спалося, бо їй не дуже-то добре, тому ще й тепер відпочиває. Якщо він хоче і має час, то може завітати до неї. Хоче спочатку зайти до інституту? Нехай, вона чекатиме на нього вдома, в місто не вийде.

Пішов до інституту. В коридорах людей мало, та й ті спішають по своїх проблемах. Зайшов до академіка в кабінет. Той розмовляв з кимось по телефону і тільки показав рукою на м'який фотель – сідай, мовляв. Присів, став розглядати кабінет, хоч він тут уже не вперше. Тут радився з академіком щодо своїх планів і пропозицій, тут розглядали схеми та зарисовки. Академік – людина спокійна, вже немолода, щира і правдолюбна, ставився чутливо до молодих спеціалістів і кадрів, допомагав порадами і, по можливості, необхідними приладами. Він вірив у творчу Владову силу, тому при зустрічі вони знаходили спільну мову на ту чи іншу тему.

Закінчивши говорити по телефону, академік присунув до Влада пачку цигарок, запитав, як відпочивалося. Розмовляли про різне, згадували конференцію, які її висновки могли би використати для нашої науки. Та Влад

зрозумів, що його затримали тут не для подібних розмов і головне ще буде.

Нарешті запитав, як у нього сімейні справи. – Хіба це його так цікавить? – дивувався Влад. Та взяв і відповів про все, як сталося і в якому становищі знаходиться він тепер. Правда, не входив у подробиці, не говорив про свої почуття та переживання, виклав головні проблеми.

Академік слухав уважно, поставив кілька запитань, слідкував, як реагує Влад під час розповіді.

– Що ж, становище не із заздрісних, – сказав нарешті. – По-моєму, розрив між вами почався, мабуть, ще давно, тільки він наяву не виходив. Що ти занедбав її, то, мабуть, правда, знаю, з якою завзятістю ти працював і, значить, для неї виділяв недостатньо часу. Та все ж таки, вона повинна була поговорити з тобою перед тим, як покинути. Ти пробував її знайти і роз'яснити?

– Шукав всюди, на роботі, в її батьків, та ніхто її не бачив, не знає... І сночі, і сьогодні дзвонив туди, та ніхто не відповідає...

– Що ж, – сказав після паузи, – трапляється і таке в житті. І треба все перенести, пережити, вистояти... Жаль тільки, що сина забрала...

– Син у її батьків. У мене ж їх немає, то ми відсилали його на час канікулів до її родичів.

– Ну, то добре, що хоч про його долю знаєш, все ж спокійніше на душі...

Помовчали, знову закурили, кожен думав над чимось своїм, або, краще сказати, по-своєму, та проблема була спільна.

– А я, власне, знаєш, чому тебе затримав?

– Якщо скажете, – зацікавився і ніби зрадів від того, що основна розмова, мабуть, тільки тепер розпочнеться.

– Справа в тому, що науково-технічний комітет вирішив послати кількох здібних, перспективних людей на спеціалізацію в західні країни. Одним з них, думаємо, можеш бути ти. Результати твоєї праці ще сильніше підтвердили цей вибір. Мене попросили охарактеризувати твої наукові заняття, я оцінив їх, так як ми досить близько співпрацювали і радилися... – Замовк.

Влад і собі не знав, що сказати в той момент. Звістка була для нього надто несподіваною і за своїм значенням, і за моментом, коли прийшла.

– Правда, в тебе тепер становище трохи змінилося... Та вирішуй сам...

– Пропозиція добряче ошелешила мене... прийшло так несподівано...

– Це вірно, та з відповіддю не треба спішити. Ти її добре обдумай, а тоді вже й вирішуй!

– Я зайду до вас цими днями.

– То й добре. Може, за цей час довідаєшся дещо про своїх.

Влад повернувся до готелю. Відчував себе перевтомленим, і хотів побути на самоті. Зачинив двері, не роздягаючись, простягнувся на ліжку. В кімнаті було душно, і він піднявся, щоб ширше відчинити вікна. Знадвору разом зі свіжим вітерцем донісся десь з долини шум вулиці. Та він не міг заглушити його думок.

І таки було над чим думати. З одного боку, привабливість пропозиції. Еге, скільки він мріяв про таку нагоду! Ще за студентських років, коли наука відкривала перед

ним свої таємниці, захоплювали його мрії та бажання віддатися науці, заставили його пробиватись і шукати несходжені ще стежки, просиджувати в бібліотеці чи лабораторії цілими днями. Спочатку хотів залишитися працювати при інституті, та бажання розпочати шлях у життя власними силами привело його до міста К. І там він мав над чим працювати, бо треба було брати все майже з самого початку.

І таки попрацював. І в міру своєї праці отримав і бажані результати, які швидко піднесли його серед науковців, зробили його відомим. Та він не впивався тими досягненнями, не зарозумівся, а продовжував шукати, творити. Бажання попрацювати серед світових учених і спеціалістів не покидало його, та з кожним минулим роком воно віддалялося від нього, він здавав собі справу, що, мабуть, більше потрібний тут, то і не варто мучити себе подібними думками і мріями.

А тепер ось, йому пропонують піти на спеціалізацію. Забув, бач, запитати, куди задумали відправити його, в яку країну, на який час. Та нічого, це не має великого значення, головне є вирішення позиції: іти чи не йти?

Бо появилася тут інша проблема, сімейна. Як тут бути? Що поставити вище: професійне і наукове життя, чи спробувати відродити сімейне життя? Не було б цих запитань, то він ні на хвилину не вагався б. Але вони існують, не дають спокою, хвилюють, і він повинен знайти на них потрібну відповідь, яка б задовольнила обидві сторони і бажання.

Якщо погодитись, що подумають про нього знайомі, друзі, родичі? Ади, відчуває себе винним, то й повинен

тікати. А на кого залишив дружину і сина? І чи повернеться він колись до них? Ось, що він за людина, а вдавав з себе серйозного та святого, морального! Хе, мораль!.. Та чи й взагалі повернеться? А коли в нього якась інша знайшлася, яка заманила в чужі сторони та краї?.. Бо не будь іншої, то хіба Діана покинула б його?.. Хіба їй чогось там бракувало? Та, видно, дізналася про ту другу, то й відступилася з дороги. Добре, що й сина забрала, а то яке б йому життя при другій матері, чужій, нерідній?.. Ні, таки добре зробила, так вчинивши. Хіба варто жити поруч з таким чоловіком, який готовий відмовитись від власної дитини, заради якоїсь там повії!?

А повія таки була, і він пригадав Валентину. Вона чимось його наблизила до себе, а в ту ніч, коли вперше зустрілись, навіть зачарувала. Бо інакше, чому він так швидко потоваришував з нею, якби не було причини?

Та чи він справді таки щось відчуває до неї? А, може, то був необхідний після стількох переживань крок? Бажання відчувати когось біля себе заставило заповнити порожнечу першою зустрічною. І тоді доля висунула на його дорозі Валентину. А, може, й те, що вона була ровесницею Діани і вже тільки цим нагадувала йому про неї? Але дотик її руки, тоді, у поїзді, здався йому якимось незвичайним. І всі ті розмови довгі, які велись перед від'їздом на конференцію, відкрили перед ним невідому ще душу, чимось освіжили його, навіть втихомирили його кипучі переживання...

І під час від'їзду вони весь час були разом, а це ще більше зблизило їх. Правда, останнім разом розійшлися якось офіційно, вона не була вже такою балакучою, роз-

важливою. Та хіба в неї на це не було своїх причин?! Вона усвідомила, що після їхнього повернення треба буде розлучитись. І тоді навіть поринати всією душею, навіть наповнювати її морем почуттів, мрій та сподівань, коли передбачається зовсім інший кінець? Хіба тільки для того, щоб посилити гіркоту розлуки? А він і так переживає ту розлуку! Мабуть, вона пожаліла його, тому не хотіла роз'ятрювати сердечні рани, щоб не переживав. А коли навпаки? Коли хотіла замінити Діану з тієї ж причини, щоб не переживав? Хотіла повернути йому впевненість у себе, можливість загоїти в серці рани і посіяти там надії на можливе ще щастя...

Якщо так, то значить, що вона його полюбила і хотіла пожертвувати себе заради його щастя. Та хіба можна даруватись, хоч би й думками, вже з першої чи другої зустрічі? Любов може зародитись протягом кількох годин? А вона вже не якась там дівчатко, що від першого погляду червоніє і готове кинутись в обійми при другій зустрічі. Ні, вона вже досить набачилась, щоб не запалюватись від солом'яного полум'я, вона хоче переконатись в стійкості і тривалості дубового жару...

Важко, мабуть, і неможливо розібратися в таких заплутаних питаннях. Та відповідь треба ж знайти! Треба, бо вона десь існує! Але котра з них найкраща, найвідповідніша до його ситуації? Хто тут може дати щиру пораду, навести на правильний шлях? До кого звернутися? Ні друзів тут, ні знайомих...

Порадитись з академіком? Малоімовірно, що той зрозуміє всю складність проблеми і надасть ефективну допомогу.

А що, коли порадитись з самою Валентиною? Та хіба було б це розумно? Логічно? Чи може він сказати їй про пропозицію? А чому ж би ні? Це ж не таємниця. Вона й так рано чи пізно дізнається про все. І тоді ще засудила б за боягузтво та за несерйозність.

І що їй, власне, сказати? Як сформулювати свою бєсїду? Тільки так, просто взяти та й розповісти про все, що мучить зараз його душу? Можливо, що так зможе перевірити і її почуття щодо нього. Та про свої почуття і вагання, про свої неясні питання стосовно неї, як їй розповісти? Та й як вона сприйме все це? Не висміє? Що може подумати про нього? Як оцінить його поведінку?

Ну, й відпочивай при таких думках, – сердиться на себе Влад і намагається відігнати рїй думок. Та де там? Хіба можна лише так, згребти в пригорщу всі думки і викинути через вікно? Можна так легко позбутися, забути болюче-колючі голки, які з такою настирливістю обліпили мозок?

Піднімається з ліжка і стоїть в нерішучості і ваганні.

Ні, таки треба з кимось порадитись, треба комусь розкрити свою душу, почути якусь відповідь, якою б вона не була, хорошою чи поганою, підходящою чи не підходящою. Підійшов до телефона і набрав номер Валентининого телефона...

Взагалі, в чому він може помилитися? – думав уже на вулиці, дорогою до неї. Мова йде про його долю, і він має право, навіть обов'язок, порадитися з кимось щодо майбутніх вчинків. А хто може дати кращу пораду, як не товариш, не друг, не приятель? То чому його обходити і не довіряти? Правда, треба добре обдумати кожне слово,

кожне речення, треба думки викласти в потрібному його меті порядку, щоб бути добре і правильно зрозумілим. І не обов'язково говорити про речі, які могли би породити певні конфузи. А про це здаєш собі справу під час розмови, зважаючи не тільки на свої слова, а й на слова співрозмовника.

Підбадьорюючи себе такими думками, Влад направив свої кроки туди, де жила її сестра. Навмисне не поїхав машиною чи трамваєм, щоб мати час впорядкувати свої думки, навести там порядок. Вже відчував на душі полегшення, чомусь не давили думки, нероз'яснені питання. Раз вирішив так вчинити, значить половина питання розв'язана, а решта залежить від співбесідника, а, зрештою, все залежатиме від його волі і бажання.

XV

Олекса лежить у ліжку, погляд спрямований кудись поза вікно, а пальці граються, ніби на струнах якогось інструмента, по краях сторінок товстого зошита. Та, насправді, там не один зошит, а кілька, бо коли закінчував дописувати один, прикладав до нього другий, продовжував писати, а потім інший, аж поки там назбиралися сотні, а може й понад тисячу записів.

Сьогодні надворі дощить, дрібно й прохолоднувато, млосність розповсюдилася по всьому тілу, болить у грудях. В санаторній кімнаті, де він лежить, сильно пахне ялиною. На серце насіла нудьга, тому замість прогулянки або безконечних розмов з іншими хворими, вирішив

залишитись сам у кімнаті і тепер листає зошит, який принесла на його прохання Малина.

Коли дізнався про стан свого здоров'я, і його майже силою умовили приїхати в цей санаторій, попросив Малину, щоб принесла йому зошит, над сторінками якого просидів не одну годину чи ніч. Скептично думав про своє майбутнє життя, існування, тому й вирішив пройтися хоч раз ще по тих дорогах, які то збігалися з його мріями і бажаннями, то плуталися і перепліталися в різних кущах чи зарослях.

Ідея вести щоденник зародилася в нього ще в шкільні роки. Та тоді стояв перед чистою сторінкою і не знав, що писати. Не знав, бо тоді ще серце не вирувало почуттями, хоч деякі з них сильно вразили його і глибоко вкарбувалися в пам'ять і серце, аж сьогодні відчуває їх, переживаючи в найменших подробицях.

Почав вести його лише тоді, коли вже нагромадилось чимало подій, різних почуттів і переживань, коли відчув необхідність поділитися ними з кимось. І найкращого порадника знайшов у зошиті, у його сторінках, хоч деколи й ненавидів їх, бо вони нічим не співчували йому, не ридали і не сміялися разом з ним, а тільки мовчки терпіли свою долю, пожираючи ненаситно слово за словом, вкриваючись різної форми кривульками.

Записи нерівномірні, вони не заводилися щоденно, а тільки коли якась подія приносила сильні почуття або переживання...

От і опинився я в селі П., – починає він першу сторінку. – Аж шістьох нас сюди призначили: чотирох дівчат, Василя та мене.

– Та й куди вас розквартирувати? – бідкався голова народної ради, якого ледве відшукали біля будови диспансера. – Ще з дівчатами якось буде, самі знають собі їсти зварити, та от вас до кого відіслати?

– В попа не можна? – запитав хтось з присутніх.

– Не приймає, – дівчата ж у нього.

– А в директора?

– Той і сам живе в одній кімнаті в шкільному будинку...

– Де тоді? – питалися люди, які не хотіли втратити двох учителів.

– Спробуємо в лісничого. Хоч і не близько, зате затишно і чисто.

– Та чи прийме? Він уже постарів, став якимось сутнім, воркотливим.

– Немає значення, – думав Олекса, – лиш би приймили, а з умовами ми швидко привчимося.

– А чому б не приймив? Своїх дітей виростив, поженив та повіддавав, тепер, на старість, може лиш радіти такій нагоді.

– Ну, тоді пішли.

Провідник, мабуть, службовець народної ради, видався говірким і доброзичливим. Проводжаючи їх вуличками та завулками, весь час говорив про село, про людей, про умови життя, які були, є і будуть у цьому селі, бо воно велике, жителів досить багато, дітей густо, то і потреба в учителях велика.

– Дивіться, – показує він рукою, – бачите, в яких хатах жили та ще й живуть наші люди? Хіба то хата? Вже з півметра заввишки накладено соломи на покрівлю, а крізь вікно хіба що кулак можна всунути...

Хлопці глянули в бік хати, та погляд потім ковзнув трохи вище, де аж до самого подвір'я біжать з гір віковічні дуби, тільки бери, рубай і будуй.

– Е-е, дурно ви туди дивитесь, – спіймав їхній погляд провідник. – Спробував хтось торкнутися панського лісу, то не міг обігнатися штрафів, побоїв, чи навіть тюрми. Страх, як наглядав пан за своїм лісом. Понаймав стількох сторожів, що за кожним стовбуром можна було надіятися, що якийсь заховався. Та про це вам лісничий розповість стільки, аж вуха пропіє.

Олекса несе свій важкий чемодан і все оглядається на село, яке поволі віддаляється від них, вже й хати порідшали, а вони все йдуть та йдуть.

– Дай, – каже Олексі, – допоможу.

Бере чемодан в руку і знову починає про щось говорити, розказувати.

– Хитрий, – думає Олекса, – Це щоб нас віддаль не перелякала, тому він і говорить, щоб не помітили.

– О, багато чого ви наслухаєтесь від лісничого. За своє життя він всякого набачився, не можеш все й переслухати. І ніколи не повторюється, все про щось інше, про когось другого. Он там він живе, недалеко вже, – заспокоює, показуючи на хату під самим лісом.

Хлопці зрозуміли свою ситуацію, та чи могли тепер допомогти?

– А взимку не страшно? – питає Василь. – Ліс так близько...

– Та ні! Побіля його хати проходить дорога, що веде до лісу, тому на ній завжди людно, та ще й зимою...

Хлопці заспокоюються трохи, тільки віддаль до села трохи лякає.

– А зостануться? – питає лісничий, коли йому сказали про мету візиту.

– Ці зостануться, – заспокоює провідник, та чомусь сердиться на лісничого, що той ставить питання з таким не дуже приємним натяком. – Вони ж молоді, ноги здорові, а лісу не бояться.

– Ви були колись у лісі? Бачили його зблизька? – питає він Василя.

Олекса розсміявся. Та коли побачив Василя розгубленого, заспокоїв.

– Нічого, тепліше буде.

– А я не помітив, – немов жалів Василь.

– Ти бачив хати, побіля яких проходив? Там, думаєш, краще, просторіше? Тут маєш і тишу, і спокій, зимою вдосталь дров, – переконував товариша, щоб не почули із-за дверей господарі.

– Так-то так, – зітхнув той, та Олекса помітив в його очах неспокій і боязкість.

– Тобі де подобається спати – біля стіни чи від хати?

– Та я знаю? – звів плечима.

– То підеш до стіни, там спокійніше, – сказав уже діловито Олекса.

Василь послухався і став розкладати речі на своїй половині.

За вечерею старий розговорився. До того часу все більше надворі просиджував, доглядаючи за господарством, і вони вже подумали, що провідник говорив їм так захоплено про нього, щоб вони погодилися тут влаштуватись. Та за вечерею той ніби розкрив свою торбу з бувальщинами, аж дружина вже не витримала:

– Та лиши хлопців, хай повечеряють. Он, заслухалися, й вечеря прохолола. Ось, такий у мене чоловік, – та не знали вони: хвалиться вона ним, чи докоряє. – Тепер ще добре, бо ви тут, а коли лишаяся сама, то приходиться вуха затикати, так надоїсть.

Та вони не відчули в її голосі докору.

– Нічого, – відповідав спокійно, – звикнуть. Молоді ще, навчати треба, – казав уже по-старечому. – А лісничі всі, мабуть, говірки. І як не бути таким? Набродишся цілий день лісом, кругом тиша, ні з ким словом обмінятися. От пригадується, придумується різне, бо думок лізе в голову, немов бджолиний рій. А увечері треба спорожнити все те, що назбиралося за цілий день. І де спорожниш, кому? В хаті, своїм близьким та рідним. Правду кажу, хлопці?

– Ще й яку! – підтримав Олекса.

І старий продовжив свою розповідь. Говорив про різні події з минулого, з свого дитинства і юнацтва, де явні дії перемішувалися і доповнювалися казковими чи легендарними. Говорив і про останні, сучасні вже роки, і в розповіді помічались нотки роздумів, міркування...

Так вони не тільки звикли до його розповідей, а навіть полюбили їх. І коли, бувало, старий був чимось заклопотаний, похмурий і мовчазний, то в хаті наставала тиша, ніби вони опинилися серед лісу.

Дні минали за днями, хлопці увійшли в свою працю, у свої клопоти і заняття. А роботи було, хоч відкладай. Та вони не лякалися праці. Включились у колектив, який вів уперту роботу, щоб старі порядки і залишки були якнайшоріше замінені новими.

Після уроків у школі йшли вчити неграмотних. А цих в селі більше, ніж дев'яносто процентів. От і бий собі голову з ними! Молодші приходили охоче, здебільшого хлопці, а ось старих ніяк не переконаєш в необхідності знання грамоти. І мучишся з ними, і водиш своєю вже стару тремтячу руку по лініях зошита, і читаєш по буквах і складах, бо надієшся, що їхні голови скоріше і легше запам'ятають твої слова, та вкінці здається тобі, що все те пішло марно, що нічого ти не добився, що даремно тратив час, бо в людей не до науки стояла голова, а до життєвих, буденних справ. І так не день, не два, а місяці, роки, в будь-яку погоду!

А коли траплявся вільний вечір, треба було збиратися в найбільшому класі і аж до півночі витягати шиї та напучувати вени, вивчаючи пісні, танцюючи, готуючи артистичні програми.

Старий лісник почав докоряти їм, що вони його обманули: рідко коли ввечері знайде їх удома, щоб було кому розповісти те чи інше. Та все-таки знаходилося часу і на його розповіді. І тоді розповідав про події останніх років, які, на його думку, були варті уваги, бо вони повчальні.

Одного вечора трапилось так, що десь далеко у селі, почулась сурма, забовкав дзвін, почулись постріли. Вибігли надвір і побачили полум'я.

– Горить, – схвилювались вони. – Та що? Де?

– Горить лісопильня, – пояснив старий.

– Біжимо й ми! – схопилися.

– Немає значення, – далеко. Поки добіжиш, люди погасять!.. Таки вдалося клятим підпалити її. І як не могли встерегти? – говорив до себе старий.

– Кому вдалося?

– Та кому? – перепитав. – Бувшим її господарям...

– А хіба вони ще тут? – питають здивовано.

– Є їх іще тут, – кивнув головою в бік лісу, – широко.

Стояли на ґанку, перед хатою, і дивилися, як полум'я спалахує, і його язики червоними мечами, ніби блискавками, крають темряву ночі, а раптом стихає, і тоді можна побачити снопи іскор, що розсипаються і зникають в темряві. А старий вів свою розповідь.

– Якби ви знали, скільки разів горіла ця лісопильня!? Та кожного разу рятували її.

Він розповів, що перед війною ця лісопильня належала якомусь панові. Приходили люди з села, приходили з інших, сусідніх, чи дальших, приходили на заробіток. Пан привів своїх наставників, своїх майстрів, своїх техніків, які керували лісопильнею за своєю волею і бажанням. А ті знімали десятку шкіру з бідного лісоруба. Коли побачили, що бажаючих працювати приходить все більше і більше, почали наймати тих, хто сильніший, молодший. Заробітчани, які приходили з чужих сіл, наймалися за мізерну плату, лиш би не вернутися з порожніми руками додому, де і на них чекали голодні роти та голі плечі. Тому наймалися. А тоді керівники лісопильні почали збивати зарплату, наймати дешевших. Тутешні лісоруби почали бунтуватися, шукати винних.

– Та хто інший може бути винним, як не чужинці, які от лізуть та лізуть, готові хоч би за прожиток тут працювати? – сказали незадоволеним.

Тоді й почалася ворожнеча між лісорубами. Нацьковували одних на других, заохочували до бійки та побоїщ,

аж поки стало нестерпним для чужинців життя: ніде було спати, бо не приймали, ніде було їсти, бо не продавали, боязко було пройтися селом, бо зацьковували собаками. І почали чужинці покидати лісопильню, шукати собі деінде роботу. Та не пішли не помстившись. А на кому могли помститися? Тут жителів багато, усіх не поб'єш!

І тоді підпалили лісопильню: не лишили нас тут працювати, то не буде і для вас роботи, – міркували вони. Та лісопильня не згоріла цілком, люди кинулись ремонтувати пошкоджені пили, переробляти, щоб з голоду не вмерти!

Так і залишилася лісопильня. А вдруге її підпалили під час війни. Лісоруби, побачивши, що ворог тікає, закрились там і не дозволяли нікому торкатися пил. Тоді вороги закидали їх гранатами: хоч знищимо, коли не даєте. Але і тоді село врятувало: всі до одного збіглися гасити. Правда, втрат було чимало, та люди знайшли в одного, в другого необхідні деталі і відремонтували.

Після війни появились тут якісь банди, шпигуни. Не схотіли, бач, вернутися широкою дорогою, а вернулись лісом та зворами. Одні відшуковували свої речі, рознесені селянами по своїх хатах, інші просто грабували, де попало і в кого дещо знайшлося. Коли люди почали опиратися, підпалили лісопильню. Та й цього разу вона не згоріла.

– Якщо ця лісопильня принесла нам стільки горя в минулому, то нехай платить тепер радістю, – говорили лісоруби і відремонтували.

Пробували потім знову знищити її, та кожного разу вона не гинула, мабуть, тому, що надто тісно пов'язала свою долю з долею села.

І тепер он знову підпалили. Та не згорить вона і цього разу...

На другий чи третій день Олекса побачив, що біля народної ради зібралось мало не все село. Пішов і собі подивитись, що там твориться. Люди тиснулися, товпилися, штовхалися, кожний хотів добратися найближче до дверей, одні навіть сходами піднімалися до входу, та міліціонер відтрчував їх, погрожуючи штрафом. Олекса почав і собі пробиратися, та зрозумів, що то марна праця, тільки стусанів наберешся, і почав лише розпитувати вліво та вправо. Але одні тільки здвигали плечима і ще вище витягали шиї, а інші питали в нього, що там сталося.

Нарешті таки вдалося дізнатись: вийшов службовець, що їх проводив, ледве вибравшись з юрби. Олекса до нього.

– Підстрелили паліїв, – пояснив він.

– Де? Коли? Хто?

Той, бідолаха, ледве встигав з відповідями. А коли відповідав на питання «хто?», то Олекса від задоволення і хвилювання глибоко зітхнув і пішов своєю дорогою: подробиць і пояснень йому не потрібно. Бо дізнається про них від самого лісничого...

І таки було що розповідати старому увечері, коли вони зустрілися навколо вечері...

...Олекса дивиться меланхолійно крізь вікно і тримає відкритий на першій сторінці зошит. Там кілька рядків було виведено навскіс. Але між кожним словом, між кожним рядком ховалося стільки ще ненаписаного, але відомого лише йому, що не сторінку, а цілу епопею можна б написати... Перед очима мелькають постаті лісника, Ва-

силя, колег, пробігають дні і місяці, віддаляючись кудись у минуле, тоді трудне і часто незрозуміле, та тепер зачаровуюче і спокійне, яке ніби колише спогади, але хвилями часу пливе кудись у невідомість...

Ось і друга сторінка. Короткі записи: «Був у селі Клавдії і Олени. Село, котрим я проходив тоді, коли йшов на лісові роботи, та багато нового зустрів на моєму шляху: дорога, яка колись вела на лісові ділянки, тепер була туго вибрукована, по ній їздили грузовики з деревиною. Шукав дівчат. Розчарування, глибоке розчарування. Я після цього багато думав і роздумував. Висновок: почуття першої любові, коли вони справжні, сердечні, ніколи не забуваються. І ще: не грайся в любов, коли хочеш мати спокійне життя, хочеш віддати її лише тій, з якою ділитимеш його пополам».

Думки і спогади знову летять через вікно і линуть туди, де на нього чекало розчарування.

Після волейбольного конкурсу, який проходив у той недільний ранок, Олекса повернувся до хати лісничого і одягнув свій святковий костюм. А в нього було всього лише два костюми, ще дві пари штанів та кілька светрів. Ні! Хвалиться! Був тільки один, і той куплений ще на «картки», які видавалися в той час. Він беріг його, як зіницю ока, бо із зарплати, повіддававши борги, іншого здобути не міг. Тому одягнув той зеленкуватий костюм в білу смерічку, який робив його струнким та високим. Дружина лісничого, бо той був у лісі, подивилася на нього запитує.

– Хіба в свати часом?

– Може, – відповів він в думці, яка підготувала зустріч з Клавдією.

– Щоб лиш гарна була! – додає вона.

– Краси може й іншим позичити, – гордо відмовив.

– Але лише красою не погодуєшся, – навчає стара.

– З голоду не вмеремо, – уже летів він мріями у те майбутнє, яке відкрилося в його уяві.

– Дарма спішити. Бо і мій Олекса теж так поспішив з одруженням, та що з того вийшло? Казав: люблю, люблю, тільки з нею можу пройти життя! Та коли дійшлося до того, і проминули солодкі ночі, зрозумів, що крім любові потрібні й інші речі...

– І ви не допомогли йому? – здивувався Олекса.

– Допомогли. І сталося воно так: він був у нас пещений, найменший. Йому прощали все і всі; коли побачив, як живеться і що потрібно для життя, то прийшов за допомогою. Тоді мій сказав йому відкрито: будуй свою дорогу в життя! На нас не сподівайся, бо нині-завтра стулимо очі, а тоді хто допоможе? Працюй і шукай! Жаліла я його і, як кожна матір, просила мого чоловіка, аби допоміг. Та він вів своєї: не журися, – такий не пропаде! А втім, кожне дерево повинно рости на своєму корінні! Син зрозумів, якимось розчаровано подякував і пішов... Почули ми потім, що подався в якусь школу, щоб працювати десь на фабриці. Та хто таке чував: одружений вже, та піти вчитися в школу?! Та не відказався. І тепер, слава Богу, приходять до нас з жінкою і дочкою, і не нахвалиться своїм становищем, своїм добробутом. Бо живе в місті, має квартиру, заробляє добре і має намір піти далі вчитися.

– І не сердитий він на вас?

– Сердитий? Не кінчає з подяками за те, що ми йому «вікно в життя», як каже він, відкрили.

– Якби були не ви, каже, то і нині ходив би на поденні роботи, а так, – я знайшов своє місце в житті і в світі! Ось так було з моїм найменшим. Тому й кажу: любов головна, але зумій її зберегти, затримати, приготувати ґрунт, на якому та любов повинна дати роди!.. Ой, голівонько моя, – спохопилась, – за розмовою я й забула про горщик, що на плиті!

Олекса, хоч і припали до серця ці слова, вийшовши з хати і віддавшись власним мріям, немов забув про них. Шукав по селу нагоди, щоб підвезтися до сусіднього села, та нічого не знайшов. День хоч і на початку вересня, та видався сонячним і теплим. Зелень ще боролася з жовтизною і тільки де-не-де виднілися жовті плями, поодинокі берізки взялися золотіти.

Вирішив пройтися вздовж села. Там, як і в кожному селі, недільне післяобіддя відзначається тим, що на головну вулицю виходить все живе: молодь прогулюється, проходиться, старші обговорюють господарські, буденні справи, а старі сідають на обічних лавицях, згадують своє дитинство і молодість та доглядають за внучатами, що зграями галасують по ярках та на містках.

Ішов і милувався видовищем. Побут та звичаї були подібні до тих з Верхнянки і нагадували йому його рідне село. Люди дивилися на нього, як дивляться на кожного «чужинця», та не дивувалися, бо останнім часом стільки їх понаходило і проходило селом, що не встигали кожного замітити й обговорити. Коли це зразу чує:

– Олексо!

Оглянувся. Під тином на лавиці сидів гурт дівчат. З-серед них піднялася одна і підійшла до нього. Олекса впізнав Олену і зрадів: є таки компанія!

– Добрий день! Таки прийшов!? – почала вона. – Вже й не чекала...

– Ніколи було. Поки влаштувався, поки одне-друге, а потім взявся за роботу. Для мене канікули закінчилися! Ледве чекав увійти в клас! Мені четвертий дали. Дуже цікаво!..

– Вірю. І коли зустрінемося, ти мені розповіси, правда? Бо нарік мене теж це чекає.

– А Клавдія де?

– Бачу, сьогодні не вийшла... А може... – і здвигнула плечима.

Олекса відчув збентеженість, наче приховувала щось вона від нього і глянув запитуюче на неї.

– Може, не чекала сьогодні... Та пройдемося до неї.

– Але то далеко!

– Нічого. Хіба ти боїшся?

– Чого боятися? Я теж майже на такій віддалі від школи живу. Звикла вже.

Повернулися і пішли до тієї дороги, яка вела до інженерової хати. Говорили про різне: він розповідав про те, як тут колись ходив на заробітки, про людей, з якими працював, про нетерпіння зайнятися своєю роботою, про шкільне життя. Олена дивилася на нього із захопленням, торкаючись його плеча чи ліктя, хапала його за руку, щоб перестрибнути через вибоїни, і так часто заглядала йому в очі, аж став почувати себе ніяково: не хотів образити, щоб не відвернути її прихильності, та й боявся чимось переступити рубіж увічливості.

Коли це з-за повороту появився фіакр. Баскі рисаки навіжено перлися дорогою вперед, луком витягуючи

годовані, пещені шиї, та стукіт копит не міг перекрити веселого реготу, який долинав із-за їхніх спин. Олекса уже сам схопив Олену за руку і потягнув убік. Кучер теж, напевне, помітив їх, бо коні мало не на задніх ногах пройшли останні метри. Олекса дивився і кам'янів: в фіякрі сиділа Клавдія і якийсь мужчина.

– Що це? – питає Олену.

– Видно, закінчилося заручення. Він її наречений!
– відповіла спокійно.

– Як це?.. Ти писала одне, а виходить інше? Нічого не розумію... Можемо повертатись, – і майже силою потягнув Олену за собою в протилежну сторону.

Рисаки знову набирали розгону, бо ослабли зябла, і веселий регіт відгукувався у придорожніх прилісках. Вони мовчали і думали кожне про своє. Олекса: пише і кличе у відвідини, а сама заручається! Що може бути гірше?! Просто збиткування! Хіба таким незначним пройшов він крізь її життя? Хіба тому вона відмовляла йому у всіх намаганнях бути разом з нею?.. Але на деякі його листи відповідала, зізнавалась у своїй любові. Тепер хотіла з ним зустрітись і запросила через Олену. І ось тепер – заручення!

– Хіба той, що любить, може так зробити? – питається в думках і серці. А він стільки надій покладав на цю зустріч! Думав, мабуть, зрозуміла силу моєї любові, і вона опанувала нею. Та ось що вийшло!.. Олена: прийшов не ради мене, а ради неї. Не мене любить, а її. А я так чекала!.. Хіба він не міг помітити та зрозуміти? Плекала стільки надій на цю зустріч, чекала на нього! А він прийшов до тієї!.. Хоч тепер переконається, хто і що вона!

Олекса не випускав з своєї руки Оленину долоню, ніби забув, що вони перехрестилися, і тільки раз у раз його пальці стискалися, ніби хотіли перевірити, чи між ними не залишилася порожнеча.

– Значить, ти мене покликала на її заручини, – говорив сердито і тягнув її, ніби якесь дівчатко, за собою і дивився тільки вперед. Подобав на сердитого батька, який веде за собою свою дочку, що десь загуляла, і він повинен був витратити стільки часу, щоб її відшукати і привести додому, де на неї чекають не цукерки, а свидинова гілка.

Олена розуміє, що далі мовчати не може і не має жодного значення. Вирвала свою долоню з його пальців і припинила ходу. Дивилася зараз під свої ноги і йшла самітньо, неначе забула про його присутність, як подібно робила вже три роки – бачила в своїй уяві його образ, та він, не будучи присутнім, лишався десь далеко від неї і проводжав її тільки згадкою та мрією про себе, і тепер, коли був поруч, здався їй чужим, незнайомим.

– І в цьому тільки я винна! – картала вона себе. – Навіщо було приховувати? Для чого і для кого?..

Відчувши навколо себе порожнечу, Олекса оглянувся і став чекати.

– Ти мені не відповіла, – сказав, коли підійшла.

– А що тут відповідати? Ти не зрозумів гри, і винною залишаюся я...

Ішла осторонь, дивлячись в протилежний бік, та він спостерігав у тому погляді, як перемішуються почуття невинної провини з почуттям стриманості і боязливості, з почуттям любові та незалежності. Відчував не то жаль, не то співчуття до неї, почав докоряти самому собі за свою

некмітливість. Наблизився до неї і лагідно обняв її пальці долонею, ніби просив пробачення за попередні вчинки.

– Розкажи, будь ласка, як це все трапилося! – попросив.

– Знаєш, я лише тепер помітила і зрозуміла, що для справжньої любові не вистачає лише одної особи, а необхідно двох. – Говорила ніби для себе, хотіла збутися того душевного вантажу, який вже он скільки часу давить її серце і душу. Мабуть, тепер їй було байдуже до всього того, що прийде, що слідуватиме. А дотик його долоні не давав їй спокою і впевненості, сили висловити всі свої душевні переживання. – Винна – я!.. Жоден твій лист, які ти посилав мною, не дійшов до неї. І навіщо? Бо все ж не любила тебе. І тепер переконався! Бачив?! А тому три роки, коли ти попросив мене передати їй записку, я взяла та прочитала її. І коли б вона мене не зворушила, не відкрила переді мною безмежності уявлень і мрій, то, може, була би й передала їй ту записку. Та вийшло навпаки!.. Я покохала тебе і ревнувала до неї. Чому це тільки їй дано таке щастя, щоби всі її любили?.. Я бачила, як ти підстерігав її на коридорах школи, як намагався присісти коло неї ближче на спектаклях, не звертав уваги ні на кого кругом себе, не бачив запалених поглядів і розцвілих бажань: вийти з гарним хлопцем на прохід, для тебе все сходилося на ній!.. А вона що? Відчувши зливу ваших захоплень, почала сама собі вибирати, по своїй волі. Так, як це робив сам ти: вибирав по своїй волі... Та бачив, кого вибрала? Цей уже інженер-механізатор лісових робіт, а вона ще й школу не скінчила! Мабуть, і не закінчить, бо старий інженер знає, що робить!.. Ми ж односельчанки, не раз буваємо разом,

та вона ніколи не згадала твого імені! А я так любила!.. Посміла, навіть, написати тобі... Видно, власні почуття людини неможливо керувати якимись законами чи правилами!..

Олекса дивився на неї і слухав з такою увагою, ніби поруч була не Олена, яку, по правді сказати, бачив і примічав лише тоді, коли треба було передати Клавдії якусь записку, а якась героїня з прочитаних ним романів.

– Оце здорово вийшло! – думав він над своїм. – Та чому ти про це ніколи нікому не говорила? Звідки було мені знати, що ти...

– Справжня любов росте і плакається в серці, а не виставляється перед людським оком, ніби простираadlo на плоті...

Олекса подивився на неї такими очима, що дівчина перестала говорити, хоч відчувала в серці бажання висказати йому все, що назбиралось на думці та на душі. Олекса, знаючи за собою певний досвід, думав про себе: звідки може взятися в такого ось дівчиська стільки роздумів і висновків? Хіба прожила і пережила більше за нього? І говорить, ніби виголошує вирoki!

– Знаю і перевірила, – сказала, прощаючись на перехресті, коли сонце вже визирало із-за гребенів гір, прощаючись з ними налитими жалем розлуки червонувати променями, – ти любив її, тому не помічав кругом себе нікого, хоч всі «її відповіді» були написані моїм серцем і моєю рукою. Я не серджуся! Вже проминули три роки, та я вміла приховати свої почуття та пориви, свої бажання і свою любов, але все це прийшло мені на допомогу: навчись розуміти людей і не піддавайся першому

враженню! Навчись тримати хомут і приборкувати пориви серця!

Олекса дивився розгублено на неї, – від самолюбства і усвідомлення змістовності її слів, не вірилось самому собі, що он така Оленка може заглянути так глибоко в людську душу. Що їй сказати? Чим виправдатись? Які події чи слова могли б переконати її в його правоті? Дивувався: звідки у неї стільки розуму, стільки вміння розрізняти правду від кривди, коли йдеться про душевні почуття і переживання?

Ніби вперше її бачить, так розглядає її і милується нею. Та розуміє, що ніколи не сповниться її любов, так як не сповнилася його до Клавдії...

– Ти знаєш, перша любов...

– Знаю, – перериває. – А ти знаєш, де моя перша любов зародилась? Он там! – і показує рукою в бік гори, де колись зустрів Докію. І не витримав, щоб не розповісти про неї Олені. А вона слухала і тільки всміхалася. Так, подитячому. А коли він закінчив, сказала порадою:

– Коли схочеш її побачити, теж там шукай. Бо такі люди у верховинах: вінчають любов з сонцем та вершинами, з кременем і блискавкою. І коли раз все те спізнають, то лишаються вірні своїм почуттям!

– Ти говориш, ніби ворожка, – аж задихається Олекса.
– А я думав...

– Що? – строго.

– Тобі лише сімнадцять, а говориш немов...

– Немов хто?.. Їдь собі, Олексю, та не забувай: любов – це не голе пташеня, яке ще не вміє літати і триматися на власних крилах. Це – крилатий сокіл, який зривається

у просторінь неба, і лише хижак може заставити його триматися десь у тіні, щоб загоїти свої рани! Та він знову зніметься у синявий простір...

– Ще зустрінемось?

– Обов'язково!.. Та – колись!

І більше не зустрічав її Олекса. Правда, вдруге не приходив він у це село. Зрозумів, що Олена боролася сама з собою, щоб викинути його з свого серця, багато терпіла через це, та не переступила через власну волю і бажання, через власні почуття. Заставила серце підкоритися волі і розумові, хоч була свідомо, що в такий спосіб сама тікає від себе і губиться десь у зарослях та яругах, звідки так трудно повернутися...

...Краплі дощу перестали бити об шибки, залишивши свої сліди, немов кучеряві струмочки, які біжать кудись вниз, у безвість, щоб загубитися у часі вічності так, як біжать його спогади, щоб потонути в безкрайності того, що називав він життям.

Перегортає кілька сторінок, бо далекими здаються йому ті часи, які хоч і запам'яталися, та тільки сум наводять, немов невпинне барабанення дощу.

Спинається на одній сторінці, де посередині заклеєна фотографія. Розглядає обличчя. Впізнає Божинця, Ярмчука, Строеську. А це було тоді...

...Листоноша приносить йому листа прямо до школи. Дивиться на ім'я відправляючого і дивується собі: що це заставило їх писати йому? Бачить там кілька підписів і печатку з Верхнянки. – Що це? – питається. А лист короткий, ніби телеграма: «Приходь в неділю додому! Чекаємо!» Підписи.

Він тільки що отримав від Строеську кілька сотень леїв, – за квартиру, – з листом, у якому Божинець і Яремчук бажали йому здоров'я та щастя, успіхів у праці, та про щось інше не писали. І так раптово? Що могло статися? Придумував різні причини, та відповіді не знаходив. Бо всяке може статися, як ставалося у Верхнянці за її існування.

Прийшов таки в неділю. Автобус, яким їхав, переповнений. Добре, що відходив від них, і він зміг зайняти місце біля вікна. Проходячи через сусіднє село, дивився з надією десь побачити Олену, та її не було. Були лиш спогади про неї і почуття винуватості перед нею. За що, не міг собі пояснити, але відчував, що його переслідують її слова.

На зупинці входили нові пасажери. Та Олекса дивився не на них, а на кучерявого хлопчика, який відпровождував матір і ходив тепер навколо автобуса, щоб ще раз побачити її перед від'їздом машини. Оченьята ковзали по шибках, відшукуючи між чужими, незнайомими обличчями те рідне, яке для нього було найгарнішим, наймилішим. Чиясь рука простяглася над Олексою і постукала в шибку. Хлопець наблизився і почав щось вигукувати, та через гул мотора його слів не можна було зрозуміти. Голос з машини у відповідь теж вдарявся об ті шибки і хлопець, мабуть, не розумів, що йому кажуть:

– Май гадку за Докійку і від хати не відходьте! – гукала хлопцеві. Той і собі щось гукав, кивав головою, махав руками.

Олекса підняв очі на ту, що вигукувала. На мить здалося, що бачить звичайну собі жінку, яка дає синові

останні вказівки. Та пам'ять запрацювала, відшуковуючи в своїй глибині подібні риси обличчя, які співпадали б з тими, яких він бачив тепер. Подивився ще раз на неї, приморщив чоло, ніби так міг легше докопатися до необхідних спогадів, і побіг думками по проводах минулого і прожитого.

– Докія?! – запитав, піднімаючи до неї погляд.

Молодиця з подивом подивилася на нього: хто це такий, незнайомий для неї, кличе її на ім'я? Олекса встав з свого місця.

– Сідай! – показав рукою на звільнене місце. Жінка з ще більшим подивом глянула на нього: з чого би це?

– Не пізнаєш? – питає він. Киває головою – ні.

– Правда, давно було... А пригадуєш, як збирали ожини і пасли ягнята?.. Милися в криничці і прислухалися, як ліс повторює наші вигуки?

Обличчя молодиці прояснилося: таки пригадала.

– Хіба ти той Олекса?

– Той... Тепер пригадуєш?

– Пригадую, – і глибоко зітхнула. – Та ти, бачу, таки вибився в пани, як тоді говорив.

– Ну, та й панство ж, – попробував він запротестувати, та вона не дала закінчити.

– Яке є, та є, не то, що в нас...

– А що? Ти ж бачу одружена, діти є. І молодиця вийшла з тебе гарна.

– Молодиця та вдовиця...

– Як так?

– Вже півроку, як поховала мого Дмитра.

– Що з ним сталося? Хворів?

– Ні! Здоровий та молодий, як ясен. Блискавка вбила... На полонині... Лишилась з двома дітьми... Хлопця бачив, а дівчині тільки півтора року...

– І де живеш?

– В селі. Недалеко від школи. Хату збудували, господарство завели, та...

– Не треба так переживати, – намагався заспокоїти. – Ти молода, гарна, – підбадьорював.

– Що з того?.. А я тебе не забула... Знаєш, після нашого знайомства, життя пішло якось інакше. Я пригадувала твої слова, уявляла собі, як живеться тобі в місті, в школі, а потім і сама пішла вчитися. Правда, не так далеко і високо як ти, але захотіла вчитися...

– Це прекрасно, і в житті допомагає. А тепер куди?

– Недалеко, до сусіднього села, до брата. Пам'ятаєш, він тоді вівчарив там...

– Казала ти мені про нього, та я його не бачив ніколи.

– А ти де тепер?

– Вчителюю у П. Уже четвертий рік. Бував і у вашому селі. Олену Т. знаєш? А Клавдію інженерову?

– Знаю, як же ні. Олена одружилася аж кудись у Банатах...

– А Клавдія?

– Не вдала. З першим чоловіком не розумілася, покинула. Другий повів її до міста, та потім покинув... А тепер, чула, одинока топче міські вулиці... А ти, коли в сусідньому селі, то чого до нас не приходиш?

– Ніколи було. Та й не знав я про тебе майже нічого, відколи прийшов сюди.

– Може, соромився запитати про мене? – вщипнула.

– Чого соромитись? І кого? Тебе?.. Хіба ти таки забула?

– Ні, не забула, – і зашарілося її молодістю плекане обличчя, та він помітив на ньому сліди вже пережитих труднощів і невдач. – Коли матимеш час, до нас навідайся. Третя хата за школою, – сказала йому, прощаючись.

– Колись навідаюсь, – пообіцяв і, погойдуючись на вибоїнах, заглибився у власні спогади.

...Верхнянка його зустріла святково. Було вже під осінь, ниви в царині були зібрані, виднілися ширококруглі копи кукурудзиння і отари овець. Олекса з нетерпінням чекав, коли у шибці автобуса появиться його хата. – Таки його, думав він, хоч там зараз ще живе Строеьску. Добре зробив, що лишив його там жити. Хто доглядав би за хатою та за господарством? Якби лишив на когось іншого, то тепер знайшов би лиш голі стіни та заросле бур'янами подвір'я. А так, він будь-коли може прийти спокійно, сісти, де йому подобається, відпочити, скільки хочеться. Ніхто не турбує, не заважає. Правда, за ці роки не так уже часто навідувався – два, три рази на рік. Під час літніх канікулів його посилали в піонерські табори. І йому це сподобалось, бо мав нагоду побувати в різних місцевостях, любоватися затишшям гір та прибоєм морських хвиль. А тепер готуватися до екзаменів: хоче складати заочно на історичний.

На вулиці людей малувато. Сьогодні, в неділю, вони не спішать з роботою. Рухаються повільно подвір'ям чигородами, перемовляються з сусідами, доглядають за господарством. Олекса побачив дах своєї хати, і на душі йому стало ще спокійніше. Діти махають руками вслід автобуса,

і він відповідає їм, ніби знає котрогось з них. На зупинці людно: одні приїжджають, другі кудись їдуть. Олекса багатьох пізнає з обличчя, вітаючись вліво і вправо, тисне руки, а потім направляється до своєї вулиці.

– Олексо! – гукає хтось з подвір'я народної ради.

Зупиняється. Назустріч виходить Божинець.

– Ви вже геть посивіли, – каже, подаючи руку.

– Невже? За роботою нема коли і в дзеркало глянути, – віджартовується той. – А ти послухався і прийшов до дому.

– Раз ви мене запросили...

– То як живеться-робиться?

– Добре, як завжди.

– То вам, молодим, добре, а от нас сивина бере, сам говориш!

– Та що вас тут так карає?

– А ти лиш подивись! – показує десь нижче зупинки, куди він не проходив.

Олекса бачить новий двоповерховий будинок, який біліє свіжопобіленими стінами. Запитує поглядом Божинця.

– Бачиш, яку школу підняли? Сьогодні хочемо відсвяткувати її відкриття. Тому й запросили гостей. Не лише тебе самого, а всіх, хто вийшов з цього села. Нехай бачать! Нехай радіють! Нехай знають, що ті, хто тут залишився, не тратять часу даремно!.. А, може, і тебе ця школа привабить, га?

Тільки усміхається Олекса.

– Не погано би, – відмовляє.

– Ми таки переведемо тебе до нас.

– Коли б воно так просто!..

– Ну, ми поклопочемось. Що ж, тепер іди та відпочивай, Строеську вже питав про тебе, а в обід приходь на відкриття! Побачиш, як уміємо святкувати.

Строеську чекав на нього за накритим столом. Дойна приготувала славний обід, напекла тістечок. А інженер водив його по подвір'ї, показував хлів, повів на город, – всюди порядок, господарський смак та вміння.

– Не кривдуєш? – питає.

– А чому б?

– А тому, що лишив на чужі руки хату та господарство.

– А хіба ви чужий? – дивується він.

– Раз так, значить – порядок, – і обгортає за плечі.

– Так ви мені за старшого брата, – признається Олекса і радіє, що знайшов підходяще порівняння.

– Ну, пішли до хати, а то Дойна сваритиме. Прийшов, скаже, гість, а ти його по всіх закутках водиш!..

На відкриття прийшли всією сім'єю. Божинець та Яремчук діловито побивалися на всі боки, щоб все вийшло так, як вони собі запланували. А людей назбиралося – аж все подвір'я заступили! Бачив там Олекса і своїх ровесників, колег, бачив і тих, про яких тільки з чутки знав дещо: Божинець, помітивши їх, почав пробиратися до них, та не сам.

– Пізнаєш? – запитав Олексу, підводячи до нього струнку дівчину.

Олекса якось зніжковів і зашарівся. Перед ним стояла Малина.

– Ну, й соромливим став, – жартує Божинець. – Вже й говорити не знає...

Олекса відчуває, як йому палахкотять вуха. Простягнув дівчині руку, та очей не може відірвати від смуглявого личка і колоском вигнутих брів.

– Мине ще цей рік, і в нас буде нова вчителька, – гордо каже Божинець.

Олекса вже кілька років не зустрічався з дівчиною. Чув, що пішла до педагогічної школи, та зустріти не доводилось. А вона он якою красунею стала! Її красу він помітив ще тоді, як була малою, повертаючи голову за нею і даючи нагоду Строеську для жартів.

Дівчина теж взялася рум'янцем, стоячи перед ним та ніяковіючи.

– Ну, я вас залишаю, бо в мене ще стільки роботи та біганини, – вибачився Божинець і пішов.

Строеску взяв дівчину з-поміжних і почали розмовляти про всякі речі.

Потім Строеску пішов кудись розшукувати своїх дітей, а Дойна завела розмову з сусідкою. Олекса залишився лише з Малиною.

Розмова спочатку не клеїлася, та потім потекла, мов весняний струмочок: то притишений, перешіптуючись з прибережною травою, то стрімкий і веселий, несучи в своїй прозорості крихти сонячного проміння.

Після відкриття Божинець запросив усіх до себе. Йому вдалося перебудувати Тернякову хату, і тепер він відчував себе корінним верхнянцем.

– Тут лише жінки бракує, – казав Строеску, оглядаючи прибрані кімнати.

– Чорт уже сім пар чобіт порвав, шукаючи для нього пару, – відмовив Яремчук.

–...та так і не знайшов, – додав сам Божинець. – Так, видно, мені судилось: не одружився, коли був молодий, а тепер кому я потрібний?

– Ну, ну, не пристарюйся! Хіба ми не бачимо, як молодиці викручують шию за тобою?

– То й говоріть собі, – махає рукою Божинець і береться частувати гостей.

Олекса розмовляв з Малиною про їхні справи. Розповідав про свою роботу, про заняття, про лісничого і його невичерпні розповіді. А Малина – про шкільне життя, про книжки, кінофільми.

Увечері пішли на танці. Олекса не відходив від Малини і, коли її брали до танцю інші, нервувався, сердився, ревнував... На прощання запитав у неї, чи може їй писати. Дівчина погодилась, але казала писати додому, а не до школи, бо там – ге-ге!, коли дізнається керівниця класу!

Відтоді майже щотижня Олекса надсилав їй листа, на що Яремчук почав уже воркотіти: не дає дівчині вчитись!

Та не минуло двох місяців, як Олексу повідомили з району, що він переведений вчителювати до Верхнянки. Олексі не вірилося, та отриманий з Верхнянки лист підтвердив.

– Таки добився свого Божинець, – думав він, радіючи, що вже не потрібно буде писати Малині листів, бо зустрічатиметься з нею кожної неділі.

І таки зустрічалися. А Строеську між часом перейшов жити у свою квартиру: збудувало село будинок для своїх безквартирних спеціалістів і працівників. Олекса, щоб не нудно жити самому, взяв до себе одного вчителя, і вони

вдвох господарювали, готувалися до уроків, а потім – до іспитів. Приходила і Ниця, щоб прибрати, наносити сіна та погодувати домашніх тварин...

...А що було потім? – пригадує Олекса і гортає далі свій зошит. Спогади спочатку ясніють, немов весняне небо після грози, та потім темніють, захмарюються...

Весною, коли Малина складала свій державний іспит, він пішов вступати. Успішно. Вернувся щасливий і веселий, тишив своїм успіхом і Божинця, і Яремчука, і Строеську, з якими не переставав дружити. Хоч і були всі вони старші за нього, та прийняли його між себе, немов молодшого брата, радилися з ним, повчали і допомагали, і все це Олексі здавалося найкращим оціненням і повагою, заставляло і себе вести по тій же лінії, якою йшли вони. Його обрали секретарем утечістської організації, виділили кілька завдань по культурній діяльності, словом – охопили його всіма видами сільського життя і його справ.

Малина працювала разом з ним у школі, і люди стали йому нагадувати, що, мовляв, пора уже і йому одружитися, завести сім'ю.

– Ти думаєш, я хочу постаріти на твоєму подвір'ї? – докоряла йому Ниця. – Приведи собі господиню!

– А кого радиш мені сюди привести? Хіба тебе не досить?

– Ти одурів уже від тих книжок, – не здається Ниця. – Та що я тобі, жінка чи що? Ніж ходити вечорами побіля Яремчукової станції та полохати там голубів, краще привести Малину сюди, у свою хату! Еге, інші вели би, та не мають куди!

І Олекса послухався. Послухався не тому, що так його навчала Ниця, а тому, що і сам прийшов до такого висновку: чому б йому не одружитися? Малина добра дівчина, він аж розуму не чує за нею, так любить! І Яремчук згідний, а Божинець весь час заохочує.

Одружились і відгуляли таке буйне весілля, що Ниця ще й сьогодні пригадує, як трохи ніг не поламала танцюючи. Він і вчив, і вчився, складав іспити, і минав рік за роком, аж поки не склав іспит на диплом професора історії. Знову радість і веселощі!

Потім призначили його директором школи. Олекса гортає сторінки зошита, пробігає очима короткі чи довші записи, пригадує труднощі і успіхи своєї роботи.

Треба було будувати нову школу. Завдання зайнятися будівництвом лягло на його плечі. Шукав майстрів, привозив матеріали, бігав по всіх усядах, щоб востаннє збудувати новий будинок. Місце для нової школи вибрали трохи вище, біля моста. Навозили туди матеріалів, поклали, де могли, і взялися за роботу. Олекса навідувався зранку, питав, чого не вистачає, добував, привозив і покидав будівлю пізно увечері, радий і задоволений, або сердитий і лютий, що не вдалося добути те чи інше.

Якось увечері наприкінці липня небо заволокло чорними грубими хмарами. Олекси не було вдома, ходив до міста, щоб привезти якісь матеріали і ще не повернувся. Ніч і гроза наближалися швидко. Чути було, як гудуть гори і ліси, а блискавка і громи валились, немов скелі. Почалася злива. Спочатку било градом, і Малина сиділа біля дітей, щоб не перелякалися. Думала про Олексу, що тому нелегко доведеться, якщо він десь у дорозі. Хоч і в

кузові він, та такий дощ проб'ється і в найменші щілини. А дощ не переставав. Мабуть, увалася хмара. Бо таке траплялося в них і дотепер.

Олекса і справді був у дорозі. Шофер сповільнив швидкість, бо водяні струмки, які стікали по склу, заважали бачити дорогу. А Олексі хотілося чимшвидше добратися додому. Коли наближались до Верхнянки, почув, як б'є на тривогу дзвін – значить, щось трапилося. Спинив машину біля народної ради, щоб довідатися, що трапилося. Сказали, що потік вийшов з русла, загрожує мостові і набережним хатам та господарствам. Кинувся мерщій до машини і наказав шоферові везти швидко до моста: у нього ж там будівельні матеріали, цемент, деревина, ще затопить або понесе з собою!

...Вода затопила місце, де були розкладені матеріали. Дошки і колоди плавали, направляючись до русла, вода грозила добратися до барака, де лежали мішки з цементом. Кілька пожежників та сусіди прийшли рятувати матеріали. Олекса кинувся між них. Хапав дошки, тручав вбік колоди, а потім взявся переносити під першу покрівлю цемент. Ходив водою аж по коліна і носив, скільки сили вистачало мішки з цементом. Дощ без перестанку бив машистими краплями у лице, заливав очі, та він не звертав ні на що уваги. Одяг промок і він лише в одній сорочці, яка приліпилася до тіла, кидався між бараком та сусідським хлівом. Вода з шумом котилася з гір, приносила каміння, гілля та коріння, які заважали людям рухатися. Не знає, не пам'ятає, скільки часу працювали отак під зливою, та робота припинилась лише тоді, коли всі матеріали були винесені в безпечні місця.

Олекса, глибоко дихаючи, прямував додому, думаючи, що там за нього бояться, питаються.

Відтоді від того почалася його хвороба. Спочатку запалення легень. Видужував поволі, таким хворим приходив на будівництво школи, брався допомагати. Дарма вговорювала його Малина, щоб беріг себе, бо ще не цілком одужав, та він свого не кидав, аж поки не побачив школу закінченою. Та і сам тоді трохи не скінчився. На медичному візиті йому сказали, що захворів на туберкульоз, і відправили до лікарні. Просидів там кілька місяців і ось тепер прислали його сюди, до цього санаторію.

Коли вийшов з лікарні, йому говорили, що повинен берегти себе, дотримуватись строго медичних приписів. І він знав, що його хвороба не виліковується за кілька днів чи навіть місяців. Може цілі роки тривати. І це його засмучувало. Якщо не вилікується швидко, може захворіти на рака. А коли вже захворів на нього? – питався з жахом.

Відкидав від себе такі думки, та вони все приходили на розум і тоді він мучився цілими ночами. Приховував їх, думки, від Малини, хоч і побоювався, що вона сама може здогадатися про подібні речі.

– Виживу? – питався. – Повинен вижити! – запевняв себе. Але вагання не давало спокою.

В палату ввійшла медсестра. Запитала, як почувається, чи йому нічого не потрібно, і подала листа.

Писала Малина. Він завжди радів, коли отримував від неї листа, на мить забував про свої тривожні думки і переносився мріями і переживаннями за мури санаторію, туди, де світ жив своїм життям і своїми турботами.

Малина писала про себе, про дітей, про школу, про друзів і знайомих, просила слухатись лікарів, берегти себе, запевняла у своїй любові та бажанні бачити його чимшвидше здоровим. На закінчення писала, що через якийсь час навідається до нього, і не сама, а з друзями, і ці відвідини будуть для нього справжнім сюрпризом, та нехай ще потерпить трохи.

Олекса кілька разів перечитав листа, намагаючись відгадати, про який сюрприз може йти мова, та ніщо не приходило на думку, і він всунув листа у зошит, поставив його осторонь і повернувся обличчям до стіни, щоб, заколисаний спогадами та мріями, заснути...

XVI

Скорий міжнародний поїзд переходив кордон. Води Дунаю вітали приїжджих хвилями, у яких відображувалися буйні відростки верб. Влад стояв біля вікна і з гарячою нетерпеливістю чекав, поки скінчиться міст, щоб опинитися на рідній землі. Хоч земля і всюди однакова, та коли ти відчуваєш під ногами рідний ґрунт, то так надійно опираєшся в нього, що жодна буря не може тебе знести. Почуття рідності й впевненості передаються безліччю джерел, створених і винайдених попередніми поколіннями, сила, воля і бажання яких передаються тобі не лише показниками музеїв, чи спогадами і описами істориків, а й запахом гірського вітру та подихом рівнинних трав, уквітчаних різнобарвними квітами.

Влад відчував це всією душею, кожна клітина тіла переживала тепер зустріч з рідною землею. Як він скучав за нею, як чекав повернення, цієї зустрічі!.. Хоч всюди знаходився між людьми доброзичливими, готовими показати з гордістю всім і всюди свою оригінальність та гостинність, яку дає тобі рідна земля, і яка не зустрічається ніде і ніколи!

І це не лише тому, що він, Влад, повертається тепер з Парижа, де прожив два з чимось роки, і на нього чекають з надією і вірою в його професійні та наукові здібності, чекає Валентина та десь, може, син, а і тому, що за цей час він пройшов стільки світу, бачив стільки країн і народів, та ніде не відчував себе надійно і безпечно, як відчувається тут і тепер...

І це не порожні слова та думки! Це не той пустотливий вітер, який тільки пронесе запах цвітучої акації і затулює тебе, вп'янить, це самий цвіт і дерево, де злітаються десятки сотень бджіл, щоб зібрати нектар та пилок і перетворити їх у солодощі життя. І не жаль труда, не жаль роботи, коли мова йде про добробут усіх.

– Тю! над чим задумався, – лає себе Влад. – Хіба це чимось допоможе?.. Він хоч і любив часто обдумувати заплутані ниті філософії, або як її там звати, та в даний момент здавалися йому зайвими.

Він по-дитячому радів, махав рукою дітям, які пасли побіля колії ягнят, обіймав усе зустрічне. Забігав думками наперед, переживав хвилини, які тільки відбудуться, та й то ще не скоро.

У вагон увійшла офіціантка і запитала, чи бажає випити чашку кави. Влад з радістю взяв гарячу ще чашку, сів

біля вікна і поволі сьорбав буру рідину, що наводила ще сильніше підбадьорення.

Воно приходило від думки, що незабаром прибуде до столиці, що на вокзалі його хтось зустрине. Над цим він думав багато останнім часом. Як тільки почав наближатися час повернення додому, він став задумуватись: до кого повернеться, хто зустрине?

Відколи пішов з країни, не приходив більше, хоч були і в них так звані «канікули». Ніж приходити додому, то вибирав наукові екскурсії. Радів нагоді побувати і на других континентах, бачити інші країни і народи, говорити з науковими дослідниками великого калібру. – Треба максимально використати увесь цей час! – говорив собі.

Вирішивши погодитись піти на ці заняття із спеціалізації, думав, що далеко від дому турботи забудуться, душевні переживання будуть замінені проблемами іншого роду, працюючи в науковій галузі, не буде часу задумуватись про особисте життя і його питання. Та часу вистачало і на це. Тобто не часу вистачало, а самі питання про власну долю кроїли собі дорогу в голові, тим більше в серці і душі.

З Валентиною тоді поговорили відверто. Він розповів їй все: і про пропозицію академіка, і про особисті вагання, та про весь душевний біль, який нагромадився останнім часом. І вона його зрозуміла. Хоч він і слова не вимовив про їхні стосунки, вона відгадала їх і заспокоїла:

– Не треба нічого перебільшувати, – казала. – Я раджу тобі їхати. Така спеціалізація тобі не пошкодить, а щодо наших стосунків, то буде досить часу їх обдумати. А

повернешся, будемо вирішувати, як і що. Ти знаєш: час – найкращий лікар і порадник. Я знаю, що ти відчуваєш до мене і, може, ти також відчуваєш мої почуття, та зараз їх не час розв'язувати. Поживемо – побачимо! Перевіримо самі себе, щоб потім не нарікати на необдуманість. І вирішувати нашу долю залиши за мною. Згода? А коли захочеш, то листуватися можемо. Так буде краще і легше на душі.

І він писав. Спочатку писав часто. Це був період, коли він звикав до нового свого становища, коли чужина вражала його різними аспектами і коли він боровся з власними думками та почуттями. Потім заставив себе придушувати душевні переживання, приховувати їх від самого себе. І листи почали рідшати. Та й ніколи було: заглибився в науку, у дослідження. І це приносило йому задоволення, відривало від інших думок.

Вона й тоді його розуміла і знову заспокоювала, писала, що гордиться його характером і волею, підбадьорювала. А також писала, що коли повернеться, то чекатиме його на вокзалі і приготувала йому приємний сюрприз. Та це залишається таємницею, і щоб мав терпіння й спокійно закінчив свою роботу.

І ось тепер він ледве чекає, щоб зустрітись і переконатись в сюрпризі. Що вона могла йому приготувати? Глянув на годинник: час так поволі проходить, і поїзд навіть зменшив свою швидкість. Підійшов знову до вікна, відчинив його і дивиться наперед, ніби хоче поглядом у далину прискорити мить зустрічі...

...На вокзалі шумно і людно. Люди метушаться на всі боки, спішать або чекають, перегукуються або жестику-

люють, чекають або відправляють. На одній з лавок, на пероні, куди має прибути інтернаціональний поїзд, сидять дві жінки. Якесь збентеження читається на їх обличчях. З нетерпінням і неначе з страхом чи боязню дивляться туди, звідки має прибути поїзд.

Яке враження зробить на нього присутність тієї другої? А що почуває до неї? Приємно буде чи нагнівається? А коли не хоче розмовляти з нею? Може, буде докоряти і сердитись... А вона, Діана, як його зустріне? Цікаво, що в неї тепер на душі!.. Пригадує їхню першу зустріч.

Після від'їзду Влада, Валентина поставила собі за мету відшукати Діану і поговорити з нею. Приїхала до міста К., а адресу дізналася в інституті, де він працював. Відшукала квартиру і зачекала, коли повернеться Діана. Але та не приходила, і тоді Валентина навідалась до клініки, де працювала. Розмова почалася на професійні теми.

Валентина вдавала, що цікавиться певними хірургічними питаннями і просила Діану допомогти. Та погодилась. І так з професійних питань вони перейшли потім на сімейні. Обидві розповідали собі про власне життя, сімейне становище...

Не було легко Валентині розвіяти темні хмари почуттів Діани, її ставлення і думки про Влада. Та не здавалася. При кожній зустрічі говорила про нього, розповідала про його здібності і захоплення, про те, що він помилився, віддавшись цілковито науковій роботі та занедбавши сімейне життя, але він ні разу не зрадив їхньої любові, не забув її і глибоко переживав цю розлуку. Діана слухала спочатку вороже її слова, дивилася на неї підозріло, та коли вона принесла їй листа, якого Влад

написав їй і в якому говорив про свою нудьгу за рідним домом, згадував і її, Діану, та сина, то й собі задумалася над власним рішенням – покинути Влада, розлучитися з ним. Валентина не відступала і, переконавшись, що їй вдалося змінити точку зору Діани, її ставлення щодо їхніх зв'язків з Владом, домовилися тримати все це у таємниці, аж поки він повернеться, щоб не тривожити його, не хвилювати, бо, напевно, він був у стані покинути, залишити все там і повернутися додому, не здійснивши обов'язків і завдання, які були йому доручені.

Валентина приносила їй листи, правда – не всі, лише ті, в яких Влад згадував про свою сім'ю, та давала читати Діані. Це допомагало Валентині зміцнювати в душі Діани нові почуття до Влада, повертати її почуття до попереднього стану, коли вона кохала його...

– Чи добре я роблю? – питалася Діана. – Що він тепер подумає про мене? Як виглядатиму в його очах? Чи не принижую я цим себе? А коли він відвернувся від мене, адже не так мене згадував у листах, як сина, сім'ю взагалі? Ще є час прийти до остаточного рішення!.. А коли він тепер заприятелює з Валентиною, бо ж і листи писав їй, а не мені? Він з нею радився, разом були на тій конференції, їй відкрив свою душу, і тепер, мабуть, ледве чекає зустрітися з нею. А тут раптом побачить її, Діану... Що вийде з цього?

Валентина помічала душевне сум'яття Діани. Та й собі думала: навіщо було таке затівати? Навіщо було боротися, щоб їх примирити? Хіба вона сама була щасливою? Навіщо боротися заради чужого щастя, коли свого нема? Навіщо глушити і душити власні почуття, які таки появилися після

знайомства з ним? Вона ж бачила його душевні коливання, була впевнена, що вистачило би тільки одного слова, і вони могли з'єднати своє життя. Хіба вона не має права на любов, на спокійне і мирне подружнє життя? Чим вона його не заслужила? Не по-дурному поступила, добиваючись і побиваючись примирити два характери? Раз Діана його покинула, заставила покинути рідну хату і сім'ю, то навіщо було їй втручатися в їхнє життя? Могла сама використати цю нагоду, прив'язати Влада до себе, ошчасливити своє життя, свою долю... Зітхає при цих думках. Шукає їм протилежні, які би заспокоїли її, виправдали її вчинки: була б щасливою, знаючи, що те щастя побудоване на сердечних ранах? Украдена любов може принести спокій і насолоду в житті? Хіба у їхньому щасті немає і краплі її власного щастя? Не завдяки їй гояться або загояться такі глибокі сердечні рани і затихнуть душевні бурі та переживання? Нехай вона і полюбила Влада, та чи мала право на його любов? А син? Якими очима дивився би він на неї? Що думав би про неї, бо врешті-решт Влад розшукав би його, спілкувався би з ним. Ні, інакше вчинити було неможливо! З поваги до себе і з поваги до нього вона не могла інакше зробити!.. А як піде її життя далі? Як і дотепер: самотньо та одиноко? Буде ціллю насмішливих поглядів та заслинених перешіптувань?.. Мабуть... Та нехай! Раз така їй доля дана, то... А щастя та втіху вона знаходить у поглядах і словах дітей, яких виліковує, віддає життю здоровими та щасливими. В їхньому щасті є і її щастя...

– Шкода, що не прийшов і Володя, – каже вона Діані.

Та ніби пробуджується зі сну, так глибоко поринула у свої роздуми.

– Знаєш, у нього зараз найгарячіша пора, – скоро іспити. – Та і якось незручно було для мене, – зізнається сама. – Знаєш, в такі моменти...

– Так, вони якісь незвичайні, – погоджується Валентина. – Цікаво, як то вийде, – присувається до Діани і бере під руку. – Я ж йому писала, ти бачила, що на нього чекає тут сюрприз. Мабуть, і не здогадується, про що йде мова... А в тебе таки сильна воля! – не дає вона Діані можливості вагатися. – Можна й позаздрити!..

– Ну, ти вже перехвалюєш, – відмовляє та. – А про свою що скажеш?.. І це не єдиний сюрприз, який ти йому приготувала. Хіба забула?

– Та де там забула?! І все це якось так випадково трапилося, що й сама дивуюся, як воно вийшло. Пам'ятаю тільки, як на тих зборах, де зішлись з усіх областей представники партійних та громадських організацій, я почула ім'я – Божинець! Дивлюся, шукаю поглядом того, хто так називається, і бачу сивого вже мужчину, який захоплено щось говорить своєму сусідові. Під час перерви підійшла і питаю:

– Ви товариш Божинець?

– Я, – каже, – а хіба ви мене знаєте? – і дивиться широкими очима.

І такий подібний до Влада: і обличчя, і очі, і стан такий самий. Позналились і почала його розпитувати про різні речі, аж поки дійшли до особистого життя. Так він і розповів мені про свою працю, про турботи, а потім і про своє дитинство. Тоді я й дізналася, що в нього був колись брат, але ще дітьми розлучилися, а потім ніколи не зустрілися, хоч він шукав, питав про нього. Я йому й

розповіла тоді, що знаю одного професора, вчену людину, який теж Божинцем зветься. – Цікаво, – каже він, – це ім'я не часто зустрічається. А де можна його знайти? Я сказала, що той за границею і коли повернеться. – Обов'язково повинен з ним познайомитися, – каже він. – Допоможете зустрітись, коли повернеться він? – питає. – А чому би ні? – Коли розлучалися, він мені залишив свою адресу і дуже просив написати йому, коли Влад повернеться і де можна його зустріти. Я й пообіцяла. Написала йому цими днями, що Влад повернеться сьогодні, та де можна його зустріти – не вказала, бо й сама не знаю: хтозна, які вказівки дадуть йому тут.

Діана раптом встала: десь у далині просвистав поїзд. Валентина теж встала, не випускаючи Діаниної руки. Відчула, як тілом Діани пройшло легке тремтіння, і та захвилювалась.

– Та що ти? – заспокоювала вона. – Ніби на першу зустріч з'явилася, так хвилюєшся! – жартувала.

– Тобі легко говорити, а от я...

– Мине і це! – переконувала вона. – Не стільки пережила дотепер!..

...Олекса дивиться підряд на кожного з тих, що порозсідалися кругом нього, і прислухається до кожного їх слова. Малина сидить поруч, тримаючи на колінах дівчинку. Трохи далі сидить Яремчук і не перестає розповідати про новини з Верхнянки. За ним сидить Божинець і, наче помолодівши, підбадьорюючи говорить до Олекси, що скоро, коли він виздоровіє, а це буде скоро, – так його запевнили лікарі тут в санаторії, і коли повернеться до Верхнянки, то знайде там усе в порядку:

і школу закінчили, і почали будувати новий магазин, і шосе почали асфальтом покривати – скоро в місто перетворимось. Біля Божинця – мужчина з дружиною.

– Знайомся, Олексю! – казав йому, тільки ввійшовши до кімнати. – Це мій брат, Владом звуть, а це його дружина, Діана! – представляв він. – Таки зустрілись, вони зараз відпочивають у нас.

– Оце й була несподіванка, – каже Малина, – про яку я тобі писала. І тепер, коли вирішили тебе відвідати, то запросили і їх, щоб пройшлися цими місцевостями.

– А це чудова місцевість: повітря – не надихаєшся, краєвиди – не надивишся! – говорить Влад.

Цілісінський день ходив Олексю з ними по околицях, слухав їхні розповіді, сам питав і розповідав, хотів таки розпитати Божинця, як йому вдалося відшукати після такої довгої розлуки брата, та було якось ніяково і вирішив дізнатися про це пізніше, коли повернеться і вони будуть самі.

Милувалися краєвидами, вихваляли чисту і холодну воду з криниці, обіцяли частіше сюди приходити.

– Тільки не з такої нагоди, – запевняв Божинець, – а відпочити і погуляти. – А ти швидше видужуй і – додому! А то знаєш, як у Верхнянці без тебе! – казав уже на прощання.

Олексю провів їх за ворота, де стояла машина, і довго дивився вслід, прикидаючи в думках, що незабаром і він поїде тією ж дорогою, повернеться до Верхнянки, де і справді на нього чекає ще стільки справ і клопоту...

КОРОТКА ІСТОРІЯ

– Сідай! – наказав коротко директор-комендант і, вказавши на фотель, що стояв перед його письмовим столом, запросив хлопця сісти.

Павло глянув на вказане йому місце і спочатку не повірив, що він там, де знаходиться, має честь сісти в той фотель, де сидять, мабуть, тільки високопоставлені гості.

– А звідки ти?

– З села Н.

– І скільки тобі років?

– Сповнилося чотирнадцять.

– Хм... – похитав головою директор на знак незадоволення і провів пальцями поміж ріденьким волоссям, якому надавав усю старанність, аби приховати прогалини лисини. – Ну, розповідай, як ти сюди потрапив.

Павло опустил голову і задивився на візерунок, що вибивався на килимі, шукаючи в собі відповідь, яку повинен дати оцьому мужчині, котрий сидить за столом і дивиться так уперто на нього.

– Ти в якому класі був тепер?

– У восьмому...

– А хто твої батьки?

– Та там на селі живуть...

– Значить, селяни?

Здвигнув плечима, неначе не розумів, як то можна, щоб директор не здав собі справи, що там, на селі, живуть селяни.

– І скільки у тебе там сестер і братів?

Павло дивився і не відповідав, та видно було, що він перелічує в думці всю їхню сім'ю, так як це робила мати, коли перераховувала дні, які їй треба було ще відробити в тому чи іншому селі за затримані борги.

– Ще три сестри і два брати – шестеро нас усіх.

Директор подивився у подвійно складений друкований аркуш, що лежав перед його очима біля великої папки таких же паперів, і похитав головою, ніби щось обдумуючи. Видно було, що вони переходили один за другим якомось штучно, бо думки директора давно пересягли межі їхніх обрубків.

– І як то у тебе зібралася оця вся історія? – показав на купу дрібносписаних паперів. – І це – за твої чотирнадцять років!..

Павло знову опустил голову. Щось ніби затрусилося в нім, щось підходило до горла і било нестерпно у мозок, а власна постать то виростала у великани, то спадала аж до нікчемності, і він ніяк не міг виплисти з цих бурхливих хвиль... Бо це вперше, коли до нього говорять, як до дорослої людини; коли до нього звертаються з розумними речами і хочуть почути його слово, його думку... Сидів і дивився на той візерунок під ногами, на якому то ніби оживали якісь птахи і бились крилами об його обличчя, то кружляли якісь дивні кола і викорючки, що

переростали у міцні мотузки, які гадюками звивались навколо його тіла... Зовсім розгубився і не знав, що йому робити, як поведистися, коли б не той же директор, що взявся за його порятунок.

– Ну що, говоритимеш?

Мовчить Павло, та мовчить тільки ротом, бо все його тіло говорить якимось тремтінням, здригається чомусь, і очі дивляться вже вперто, та не на візерунок, а перебігають спочатку по підлозі, а потім переносяться все вище і вище аж до стелі...

«Мучиться», – подумав директор і зрозумів, що багато не довідається тепер від нього. «І впертий якийсь, або замкнутий у колі власних співчувань і переживань... Треба інакше підійти до нього».

Глянув на хлопця, а потім на купу паперів перед собою і пригадав, що на сьогодні ще вистачить справ і клопотів, тому вирішив відкласти розмову на кілька днів.

– Візьми цю записку і передай товаришці секретарці, що там у передній! Зрозумів?

Хлопець проворно піднявся з крісла і підійшов до директорового стола. Взяв складений аркуш паперу і попрямував до дверей.

– Стривай! – передумав директор. – Дай назад! – і показав на папірець.

Павло так і не бачив, що написано на тому клаптику паперу, і тепер жалів, що не кинув хоч погляд на нього, аби бачити, про що там ішлося.

– Ти в якій майстерні працював? – запитав директор, відбираючи записку.

– Був там для столярів, але...

– Але що?

– Не любив там...

– А чому?

– Якось надоїло мені те дерево... Ще як дитиною був (а який він тепер великий!), то все деревом займався: то рубав прутиків для своїх іграшок, та для тих менших, то для мітли березових шукав, то для грибів з гачками шукав, а потім для тину чи для овечих кошар... знаєте, як то у нас на селі буває!..

Ось тобі і відповідь дитини, навіть дорослий позаздрив би, думав директор.

– А чим ти хотів би займатися?

– Електрикою... або хоч механікою...

– Чому?

Павло завагався. Що йому відповісти? Звідки в нього цей нахил – він і сам не знає... Хоч може і знає, та боїться власних спогадів... Бачив колись, як у селі ставили електричні стовпи і до них прикріплювали такі білі шишки порцелянові, і в'язали дроти, і прилаштовували металеві коробки з різними там приладами, от тоді і просидів там, біля них цілісінький день та підносив їм потрібні прилади, приносив свіжої води та ще дозріваючих яблук.

Або тоді, коли вперше якось пробрався в будинок культури і бачив, як там демонстрували кінофільм... Мабуть, оце його так і вразило.

– Знаєте... я вдома любив ходити побіля кіномеханіка у будинку культури, – почав зізнаватися директорові. – Ходив у сусіднє село і приносив коробки з фільмами, слідував за рухами механіка, коли той закладав плівку в апарат, а коли вже трохи розбирався, то і сам закладав і

слідкував біля апарата, готовий в кожну мить допомогти, якщо плівка рвалася...

– Так, так, розумію, – відповідав директор, думаючи над чимось своїм. – Але тут у нас таких занять небагато. Поки що ти підеш у відділ товариша Марінеску. Добре?

Павло не знав, хто це Марінеску, чим він займається, де він працює, але не погодитися не міг. Він ще знаходився під враженням, що йому говорять так по-людськи, без штовханів та поличників... І соромно було, і боязко було, і ніби якась гордість за себе проявлялася десь там у душі, і то відчував себе ще дитиною, то вже дорослим чоловіком, який знає вже життя, має власний досвід... Це, може, від тих кінофільмів, яких передивився, або від того, що довелося йому пережити за ці його невеликі роки... І скільки довелося пережити!.. І як пережити!.. Куди тільки він не тинявся, скільки бачив і скільки витерпіла його шкіра!.. І хіба можна б не погодитися прийняти цей новий дім і цих людей, які поведуться з ним, як із справжнім чоловіком, говорять до нього ласкаво, цікавляться його життям?

Топиться дикість у очах і тане на серці недовір'я до людини... Починає щось розуміти і навіть розплакався б, та знає, що такого справжні чоловіки ніколи не роблять. Багато він передумав і по дорозі. Якось не розумів і боявся перед тим, що чекає його: куди? і як буде там?.. З ким?.. З ким він там зустрінеється і що будуть з ним робити?.. Битимуть? Заставлять робити і їсти не даватимуть?.. Роботи він не боїться. Та от, щоб голодним не тримали! І щоб не били! Боїться побоїв. Від них утікав і ховався, де міг... І за що його бити? За те, що був дитиною, як і всі діти, і хотів бути

дитиною? Давно вже він хотів позбутися того пекла, а тут ще питають, чи хоче він працювати з Марінеску...

– Зрозуміло!.. – відповів Павло і підійшов сміливо до директорового стола, аби взяти папір, на якому той щось перекреслив, а потім написав інше.

«Трудно буде!», – подумав директор, коли хлопець вийшов, і задумливо поглянув на купу документів, що стояли перед ним... Шістдесят хлопців в одній серії!.. З різних кінців країни... Різних характерів, різних думок і особистостей, різної бувальщини... І ось один з них... Його вразила відвертість цього хлопця. Хоча, коли зайшла мова про його вчинки, той мовчав, але на решту питань відповів, і по цьому він міг уже здати собі справу, з ким буде у нього до діла... Бо бувають інші, які й слова не скажуть про себе, а якщо скажуть, то тільки набрешуть, і хоч ти бачиш, відчуваєш, як вони брешуть, та не можеш нічим запобігти, тільки вислухати, прослідкувати і переконатися...

Цілий день Томеску просидів у своєму бюро, приймаючи кожного новоприбулого зокрема і намагаючись вловити у житті кожного з них те, що могло би послужити для прищеплення здорових рис характеру.

– Ну, як хлопець? – спитав майстра Марінеску через кілька днів, коли навідався до майстерні, де працював Павло.

– Поки що, добре, – відповів той... – Хоч дивний цей хлопець! Спочатку не міг його відірвати від апаратів, все дивився і приглядався до кожного прилада... Тепер слухняно виконує всі доручення і, якимось замкнувшись у собі, працює вперто, не звертаючи жодної уваги на навколишніх. Ще не зміг розкусити його душу.

– Цікаво, – вимовив директор, думаючи над тим, що Марінеску – один з найкращих його майстрів-вихователів, який уміє пробратися і до найтаємнішого закутка людської душі, а от з хлопцем йому щось не ладиться... – Що ж, постараємось, – додав він.

– Хіба пішов який від мене, аби я не знав і те, як та що думає? – ніби виправдовується Марінеску. – Ось скільки з них мені пишуть, – показує на купу листів та відкриток, – і кожен з них просить то поради, то дякує, то ділиться своєю радістю та успіхом...

– Знаю, знаю, тому й доручив тобі цей випадок.

– Та воно кожен з них «випадок»... У кожного з них є своя історія, свій шлях, який ти повинен пройти, якщо хочеш добратися до джерела його вчинків.

Томеску не міг не погодитися з майстром і, побажавши йому успіхів, пішов по майстернях поглянути, як там працюють нові пришельці.

...Та через кілька днів у школі була піднята тривога: кудись пропав Павло!.. Томеску переглядав декларації нічних сторожів, чергових наглядців, товаришів по роботі і спальні, та всюди знаходив тільки одне пояснення: ніхто нічого не знає, нікому нічого не говорив, тільки вранці ліжко було порожнє, та ніхто не чув, коли і куди він зник. Перевірили, чи не пропало щось, чи не вкрав чого. Ні!.. Томеску особисто оглянув і переглянув подвір'я, огорожу – ніщо не свідчило про можливість кудись просунутися, вийти непоміченим.

Повернувся до свого кабінету з метою подзвонити в міліцію і повідомити про випадок та дати необхідні пояснення. Але коли підняв трубку, побачив біля телефона

згорнутий аркуш паперу. І звідки він узявся? – запитує Томеску, пригадуючи, що він не бачив його тут вчора, сам нічого не писав і не залишив папір тут. Притримав плечем трубку і почав розгортати аркуш. Кілька рядків, виведених поспішливим почерком, який належав дитячій руці, бо букви були ще нерівними і якимось недбало заокруглені. Перебіг поспішно рядки:

«Товаришу директор! – читав Томеску, не звертаючи уваги на тонке однотонне гудіння в трубці, яку продовжував натискати піднятим плечем до вуха. – Пробачте, що не попросився законно вийти з школи, але я знав, що ви мені цього не дозволили б. А я мушу піти кудись на день-два. Немає смислу тривожити міліцію, бо зловити тепер мене нікому не вдасться, а я сам у понеділок повернуся до школи. Обіцяю вам. Чесне слово! Павло Дикунець».

Директор поклав механічно трубку на її місце і, повертаючи листа то на один бік, то на другий, задумався, шукаючи якоїсь відповіді поміж рядками... І що це може бути? – питається. «...Я сам у понеділок повернуся до школи... Чесне слово!...» – перечитує слова і пригладжує волосся розчепіреними пальцями.

Та ще він дає чесне слово, – думає вже сердито... Хто?.. Кому?.. Яке?.. Яке «чесне слово» може бути в такого?.. І хто може повірити в таке чесне слово?.. Наскільки воно чесне?..

Перед очима постає струнка постать підлітка, одягнутого у перерослий і поношений костюмчик, з надмірно довгими руками, які кінчалися такими ж довгуватими пальцями з давно не обстриженими нігтями, під якими півмісяцем видніється бруд. Звичайний правопорушник,

яких він бачив сотнями, а може й тисячами!.. Тільки очі!.. Очі були якісь незвичайні, вони тільки виводили його із спільної сірості всіх прибулих, і між всіма з останніх серій перевихованців.

Підійшов до металевої шухлядки, розділеної на близько тридцяти відділів, – за алфавітом – і почав шукати Павлову анкету. Сів і почав її переглядати...

Слідкував за кожним виведеним чиєюсь незнайомою рукою словом. Перебігав через точні офіційні дані і шукав ті рядки, у яких повинен був знайти відповідь на питання: що привело цього хлопця сюди?

Така була у нього звичка працювати: спочатку розставляв хлопців на роботу, орієнтуючись тільки першим враженням і короткою розмовою, яку вів з новими учнями, а вже потім брався до розгляду їхніх особистих анкет. Бо тільки так, думав він, може не помилитися у своїх рішеннях і висновках: прослідкувавши якийсь час за поведінкою хлопців, за їхнім ставленням до праці та дисципліни, він це порівняє із заведеними у анкеті примітками, і тоді вже буде шукати особистого підходу та методу до кожного. Ось і тепер: хлопець здався йому чимось незвичайним правопорушником, якого хочуть відгородити від інших дітей чи підлітків тільки тому, аби не впливав на тих своєю поведінкою. Хлопець мав нужду і в допомозі, і у справжньому перевихованні. І де знайти для цього найкраще місце, як не тут?.. Бо на волі – на жаль! – він ще може зустріти таких, які не те, щоби сприяли його перевихованню, а ще більше можуть потягнути у прірву!.. Хлопець, мабуть, втратив життєву орієнтацію, або, може, і зовсім не мав її з самого початку... Особливість Павлову

він помітив у погляді, в якому читав не страх перед цією школою, а приховану надію. Тому й доручив його майстрові Марінеску, який умів розбиратись у людських душах, умів знаходити і відкривати ті таємні закутки душі, в яких приховалися ще недобиті якості справжньої і чесної людини. І Марінеску теж відмітив хлопцеву незвичайність, те, що його відрізняло від інших. Тому й не спішив з розглядом його анкети, а чекав, висліджував той момент, коли хлопець сам підкаже йому своєю поведінкою і ставленням, з якого боку треба підійти до нього, щоб добитися успіху... Та от несподіванка!.. Хлопець пішов кудись і лишив йому оці написані рядки, в яких запевняє про своє добровільне повернення... Дає ще слово честі!.. Тут не часто почуєш від цих слово «честь»!.. Хочеться побачити. Що написали тут у його анкети!.. Починає читати...

– Крадіж, – пише там, – крадіж «культурних» предметів: радіоприймачів, магнітофонів, фотоапаратів. І бродяжність – втікає з дому, не відвідує школу, пропадає тижнями з села, завдаючи органам правопорядку чимало клопотів... Рекомендуємо суворий режим, зі строгим наглядом і цікавим для нього заняттям!.. Він зізнається у своїй провині, у злих вчинках, кається, але швидко забуває про це... Сім'я: батько – малограмотний, читає якісь божественні книжки. Не курить, не п'є, але і від людей сторониться. Вдома буває досить рідко, – працює на лісорубній роботі, здебільшого в Південних Карпатах... Мати – теж малограмотна, займається більше домашніми справами. Шестеро дітей. Старший – Павло. Живуть на окраїні, під самим лісом. Господарство вбоге: стара

хатина з сіней і однієї кімнати, в якій живуть всі разом. Мати працює по людях, бо тут всі одноосібники – немає сільськогосподарського кооперативу...»

Ось тобі й характеристика, – і невдоволено відкладає анкету. Задумується, чи пригадує щось... Пригадує ті місцевості, про які пише тут. Він знає ті місця. Був кілька разів там і не забуваються ні люди, ні краєвиди, які зустрічав. Йому вбачаються віковічні букові ліси, поміж якими в'ється сіре асфальтоване шосе. По долинах розкидані села з новими цегляними хатами, які відтручують до окраїн дерев'яних. І, мабуть, десь там, на окраїні такого села і стоїть хатина Павлових родичів, де він, поріднившись з навколишніми й бездушними добавками, і заповнив своє серце чистими, як роса, почуттями віри в людську гідність. Та, стрівшись з безпощадними життєвими законами, перейшов по той бік, і широка уява довела його до тих вчинків, які він зробив останнім часом.

Треба буде дійти до глибин його душі і вияснити, які там таємниці ховаються!.. Та буде з ким говорити?.. Чи повернеться?..

«Чесне слово» – пригадує останні слова. Чомусь незвичайно звучать вони для нього тепер і заставляють все більше спинятися над різнобарвністю життя і людської долі. Та часу для таких роздумів у нього немає тепер.

Вийшов до секретарки і попросив, щоб зателефонувала старшому наглядачеві і майстрові Марінеску. А потім повернувся до стола і почав знову перечитувати Павлову записку.

– Ну, як думаєте? – запитав тих, коли ввійшли до його кабінету. – Де може бути Павло?

Кожеску, старший наглядч, тільки стиснув плечима.

– Не знаю!.. І дивно: куди і як він міг вийти?

Заговорив Марінеску:

– Вчора, знаю, що він питав одного, що з біля Сібіу, які зв'язки є поїздом туди... Та що він шукав би у Сібіу або в Гунедорі, бо і про це питав... Він же з Марамуреша...

– То що тепер робити?

– Доведеться сповістити міліцію, – відповів Кожеску.

– Хоч за це і нам дістанеться, та в цьому випадку іншого виходу не бачу... Таких подій у нас вже не ставалося роками, аби хтось посмів вийти звідси без нашого дозволу чи нагляду.

– А ти що думаєш? – звернувся до Марінеску.

– Сам не знаю!.. Та все таки він мені не здавався таким запеклим, чи впертим, неслухняним... Він приховував у собі щось, але те «щось» було настільки особисте і глибоко душевне, що заставило його бути стриманим, неговірким, вдуманим у якісь таємниці його життя чи спогади, бо все-таки він щось глибоко переживав і томився у цих переживаннях... Хоч, власне, характер у нього інший.

Я це помітив, коли говорив йому і пояснював про роботу різних машин або приладів. Він тоді забував, мабуть, про власні почуття і переживання, допитувався і цікавився всім, брався сам перевіряти... І говорив вільно та відкрито, ніби намагався сам позбутися власних дум, що мучили його розум і душу...

За ці два тижні, відколи він прийшов, я помітив, як він шукав товариства, хотів бачити і відчувати когось біля себе. Та досить було обмінятися кількома словами, щоб він запевнився, що не самий, то знову заглиблювався у

свої думки і блукав кудись мріями, що навіть не чув, коли до нього говорили... Та не встиг я розібратися, що було у ньому справжнє, а що – фальшиве позування.

– Я думаю, хитромудрив він, – озвався Кожеску.

Директор чомусь недолюблював оцього наглядача за його недовір'я і неприязнь до людей. Здавався йому якимось механізмом, який ні за що в світі не замінить законний параграф душевним почуттям або відчуттям... Хіба правда за ним? – запитувався, а потім подав їм аркуш паперу:

– Прочитайте!..

Спочатку читав Кожеску, а потім Марінеску, який довго тримав у руках папір і перечитував, чи, може, тільки приглядався до нерівних букв.

– Що скажете про це?

На обличчі Кожеску появився скептичний усміх. А Марінеску поставив на стіл аркуш, подивився на директора і, ніби читаючи його думки, вимовив:

– Думаю, що можна спробувати довіритись його словам... Почекаємо до понеділка – не багато ж! – а потім побачимо.

– Я теж так думаю, – підтримав Томеску. – Раз сам обіцяє повернутись, то повернеться!

– А коли це його хитрощі, аби відвести наші заходи? Ми його ще досить мало знаємо, аби так наосліп довірити!.. А потім, чому він не прийшов спочатку попроситися, як хотів кудись піти? – не здавався Кожеску.

– Так ти ж бачив чому, – знав, що ніхто його не відпустив би, а навпаки – посилився би нагляд за ним, – знову відповів Марінеску.

– Та куди ж він пішов? – питався директор. – Які там у нього такі невідкладні справи появились?

– Хтозна чого ще накоїть!.. Треба все ж таки попередити міліцію, аби не опинитися перед здійсненим фактом!..

Всі три дивилися один на одного і шукали поради для подальших дій.

– Щось зробимо, – відповів нарешті директор і піднявся з-за стола, щоби відпровадити тих двох.

Коли залишився самий, ще раз переглянув Павлову анкету, перечитав листа, а потім підняв трубку телефону.

– З'єднайте з селом Н. Марамурського повіту, – попросив.

Коли зв'язок було встановлено, він попросив поговорити з шефом сільського міліційного поста. Але того не було, і довелося говорити з його помічником. Запитав у нього, чи батьки Павла вдома, або, якщо ні, то де вони знаходяться тепер. Той відповів, що в даний момент не знає про їхню долю, але може поцікавитися й доповісти. Томеску попросив зателефонувати якнайскорше.

– І справді, – думає він, – а коли хлопець наробить хтозна-яких дурниць, або чого гіршого, то кому треба буде відповідати, як не йому?.. А так – повідомить міліцію й уникне відповідальності!.. Так буде спокійніше!.. Але чому той залишив листа? Щоб заспокоїти нас і спокійно робити те, що задумав? Чи справді був щирий і відкрито висловився?.. Має він стільки довір'я до них, що певний, ніби вони не вживуть ніяких заходів проти нього?

І що він задумав зробити?.. Де?.. Куди подався?.. «Не шукайте, бо і так не знайдете», – пригадує слова. То

правда: де його тепер шукати?.. І поки знайдуть, він вже зробить те, що вирішив... І дістанеш ще догану за необережність і за те, проґавив... А коли не повернеться в понеділок, то хоч і повідомиш міліцію, а ті запитають: протягом трьох днів не помітили його відсутності? Тоді як відговоришся, як викрутишся?

Томеску мучився думками, аж поки не задзвонив телефон. З Павлового села повідомляли, що його батько вже кілька тижнів працює на лісорубних ділянках біля Решіци, чи біля Сібіу, а мати вдома. Павла в селі ніхто не бачив, відколи його відіслали до виправної школи, та якщо він появиться, вони їм зателефонують і відправлять хлопця назад. Томеску подякував за повідомлення і знову підібрав перервану низку думок.

Неспокій не покидав його, а вісті з Н. ще більше занепокоїли: додому не вернувся. Куди ж міг піти?.. І чому питався про поїзди до Сібіу, до Гунедори і до Решіци?.. Що робити?.. Якщо слухатися закону та інструкцій, то негайно треба повідомити міліцію. А якщо слухати власне серце, то він почекав би до понеділка. А там побачить... Хочеться перед собою виправдатися, що до нього можна мати довір'я, можна бути відкритим, хоч і таким, як Павло... І Марінеску теж так думає... Та чим цей хлопець викликав у них таку приязнь до себе? Чим він відрізняється від решти підлітків, або і старших, яких доводилося тримати під суворим, пильним наглядом і привчати жити, працювати і думати так, як того вимагає нинішнє життя і суспільство.

Хіба тим, що хлопець з перших таки днів увійшов без зайвих ускладнень і проблем у шкільний, досить строгий

порядок? Звук швидко, і тільки останнім часом ходив задуманий і неговіркий. Мабуть, обдумував план цього вчинку...

– Ні, – вирішив Томеску, – тривоги поки що не підніму. Почекаємо до понеділка. – Вийшов зайнятися іншими справами, поговорити з наглядачами та сторожами, аби посилили нагляд, щоб не повторилося з ким іншим те саме.

...До понеділка старався не думати більше про Павла, та не так легко було обминати неспокійні думки, що просочувалися в душу невидимими джерелами. Та все ж таки не говорив більше ні з ким про нього. Просиджував більше звичайного в школі, ходив класами і майстернями, приглядався пильно до кожного учня: не побачить, часом, яку реакцію в їхніх поглядах, рухах, розмовах? Ходив довго по подвір'ю і приглядався по всіх закутках: чи не побачить десь слідів, які би повели його до такого місця, куди міг пробратися непоміченим Павло? Наглядачі, вихователі, майстри дивилися на нього з розумінням, вірячи і ніби переживаючи його думки та почуття.

У понеділок навмисне не прийшов раніше звичайного, щоб не зрадити своє нетерпіння, або побоюючись власного розчарування. Та не встиг ще ввійти, як сторож одразу ж доповів, що вранці нічний наглядач побачив, як хтось спить у Павловім ліжку. А коли підійшов і підняв ковдру, то справді там спав Павло. І ніхто не знає, ніхто не бачив, як і коли ввійшов, бо сночі його не було, вранці встав, ніби нічого і не сталося, ніби він нікуди не пропадав. І ніхто з хлопців не здивувався його появі.

– Покличте до мене Кожеску, – наказав, вислухавши сторожа.

І сам не зчувся, як пройшов до свого кабінету. Неначе якась гора звалилася з його плечей, а в голові настала така порожнеча, що він тільки тепер зрозумів, скільки його мозок був зайнятий «справою Павла».

Секретарка, як тільки побачила його, почала й собі доповідати про повернення Павла. Томеску слухав, ніби чув уперше, і думав, що тепер вся школа тільки й про це говорить, тільки про це думала і переживала за ці дні... Безмежна то людська любов! – чув ніби голос свого серця. Переживають люди за долю якогось там підлітка, цікавляться ним, слідкують за його вчинками... І хто вони? Блудні сини, блудних думок і поривів рабами стали. Та коли йдеться про долю і вчинки одного з них, то вони ніби забувають про власну долю, про самих себе і слідкують за тим іншим. І роблять вони це заради розваги, заради цікавості, чи там, у їхній підсвідомості народжуються або відроджуються ті первісні поштовхи до гідності, до людяності, до покаяння?

– Спасибі, Валентино! – подякував секретарці і пішов до себе.

Натиснув кілька разів на виски, випив склянку холодної свіжої води і відчинив широко вікно. Весна облаштовувалася з кожним днем, пахло свіжою ріллею. Будинок школи – колишній графський маєток – знаходився недалеко невеличкого містечка, яке останніми роками набрало такого розмаху, що скоро сягне відомих міських центрів. Міський гул долинав аж до них, перемішуючись з хмарами диму, що піднімався над сусідніми садами: там, мабуть, палили цілу ніч вогонь проти приморозку. В обведеному високим цементним парканом подвір'ї

знаходилося кілька одно- і двоповерхових будинків, в яких були влаштовані класи, майстерні, лабораторії, спальні і різні приміщення.

– Прийшов Кожеску, – повідомила секретарка, про-сунувши голову крізь двері.

Томеску повернувся від вікна і намагався перейти до буденних справ.

– Хай заходить, – попросив, сідаючи за стіл.

– Ну як? – запитав першим, коли той увійшов. Таки не міг втриматися, щоб не виявити свого тріумфу, хоч запитання прозвучало так, ніби він нічого ще не знав.

– Повернувся... – почувалася трохи спокійна і трохи незадоволена відповідь: ні цього разу не вдалося довести директорові, що і він може деколи помилитися.

– І де він тепер?

– У майстерні.

Томеску переживав те задоволення, яке відчуває людина тоді, коли перемога виявляється на її боці, хоч він і не хотів когось скривдити чи образити, але це було задоволення перемогою над власним ваганням.

Дивився на молодшого за себе Кожеску і вдавав, що не помічає його душевного стану, хоч і знав, що той не зі злості чи заздрості говорить і відноситься так до цієї події, але дуже, бач, хотілося йому довести своєму директорові, що не завжди довір'я виявлене до якогось там розбишаки повинно закінчитися виправленням та поверненням того на добру дорогу. Та ні, цього разу йому не вдалося глянути на директора звисока, бо той хлопчисько таки повернувся, хоч і завдав їм стільки клопоту і неспокою.

Томеску все це відчував, та не хотів гордитись перед своїм колегою своєю правотою в рішеннях і вчинках. Він знав, що в цій школі перевиховуються не тільки підлітки, а й самі вихователі вишліфовують свою особистість, набираються того досвіду, який так необхідний у їхній праці, щоби вміти пробратися у чиясь душу, і з тих рештків людської честі і гідності, які ще десь губляться у тій душі, зробити щось ціле, відродити довір'я до себе і до свого ближнього, віддати його суспільству здоровим душею і совістю.

От і Кожеску самий прийшов тепер повідомити його, що хлопець таки повернувся, що він – Томеску – мав рацію, коли виявив довір'я до того хлопця, бо, мабуть, відчув і помітив у душі того ті риси, яких сам він не вміє помічати, але з часом і він стане досвідченим знавцем людських душ.

Томеску випрямив перед собою Павлового листа і саме хотів послати за ним, коли двері відкрилися і до кабінету зайшов Марінеску, пропустивши перед собою Павла.

– Доброго ранку, і пробачте! – почав з самих дверей. – Не міг його більше втримати, – показав на хлопця. – Відколи дізнався, що ви в школі, не перестає проситися, щоб повести його до вас. Ледве втримав і дотепер... Ось такий він – бродяга!.. втікач!.. – додав він більше для ефекту.

Павло став осторонь біля дверей і пропустив майстра наперед.

Томеску глянув на нього, стараючись вловити його погляд. Та встиг лише на мить, бо хлопець відвів очі. Та було досить, щоб директор знову задумався і затримався на тому погляді. Як умів цей хлопець говорити очима!

Тільки на мить побачив їх, та скільки прочитав у них!.. Він більше не слухав Марінеску, не дивився на Кожеську, який намагався бути байдужим, а повертався до своїх позавчорашніх думок, про психологію людини, про очі, які так часто віддзеркалюють душу. Ось і тепер він встиг прочитати у тому погляді не то очікування прощення, не то якийсь глибокий душевний спокій, якого він не помічав попередніми днями.

– Добре, залишіть його тут, – відповів він на запитуючі погляди тих двох, які чекали його рішення.

Ті вийшли.

– Сідай і розповідай, – і показав на стілець. А потім вийшов до секретаріату і попросив, аби нікого не впускали до нього.

– Добре! – почувлася відповідь.

Та коли повернувся і побачив, що хлопець ще не сів, наказав строго:

– Сідай, казали тобі! Чи просити ще?

Хлопець сів, але дивився вже здивовано і запитуюче: хіба справді директор сердився на нього?

– Ну, розповідай!.. Чому мовчиш?

– Знаєте... не вмію я розповідати гарно...

– Нічого!.. Розповідай, як умієш!..

– А так, коротко, можна?

– Можна... але чому коротко?

– Не знаю... Та ви краще питайте, а я буду відповідати, – вже попросив хлопець.

– Слухай, дитино! – звернувся теплим, але строгим голосом. – Ти думай, що говориш і що робиш!.. Ми тут не граємося в піжмурки, не ворожимо і не вгадуємо майбутнє.

Ми його тут творимо!.. І ти повинен це зрозуміти, та не валяти дурня!.. Ти краще зізнайся у всьому і так буде краще для всіх!

– Знаєте... – почав був хлопець і знову зім'явся, неначе він і не був тим, який з самого початку говорив сміливо і відкрито.

– Ось то і є, що я нічого не знаю! – перервав директор.

– Як не знаєте? – здивувався хлопець. – Я ж вам написав, – пояснив він своє нерозуміння.

Томеску милувався своїм терпінням, своїми нервами, які так по-геройськи переносили цю вільну і ніби невинну бесіду хлопця, якого він повинен був покарати строго за його вчинок, та якась сила стримує його від такого рішення. Хоч тягар відліг від душі, та накопичені нерви і неспокій тільки тепер почали виявляти свою силу, і він збирав усі зусилля, аби стриматися.

– Спокійно!.. Спокійно!.. – говорив собі. – Тепер треба бути спокійним, щоби пробратися якимось у його душу, зрозуміти мотиви, прослідкувати дії, а вже потім перейти до рішення.

– Ось що, – сказав нарешті, – і взявся наводити порядок у своїх паперах, які вже три дні лежали там у безпорядку, чекаючи, щоб ними хтось зайнявся та розпорядився. – Бери цей аркуш паперу і, поки я буду тут наводити порядок та переглядати папери, ти уяви собі, що на ньому написано все, що ти наробив, як жив, що відчував за ці роки, і спробуй читати.

Подав йому аркуш паперу і став слідкувати за виразом його обличчя: зрозумів хлопець його намір?.. Він десь читав, чи тільки думав про такий метод заставити говорити

тих, хто не наважується з невміння, або з хвилювання розказати прямо про себе, бо настільки здається їм власне життя перенасичене спогадами та переживаннями, що і самі не знають, де початок, що важніше, і як його викласти перед людьми. Та коли бачать перед очима білий аркуш паперу, вміють писати і читати, мають душевний відтінок людяності, то вони бачать на тому папері вже виведені і впорядковані власні думки, спогади і почуття, і тоді, слідкуючи за порядком подій чи думок, виводять повні і детальні автобіографії. І не може того бути, аби він тепер помилився!.. Правда, метод не загальний, але він підходить там, де чистота дитячих чи підліткових вражень ще не є забруднена брутальним замахом на життєві події, або ще не перейшла до професійного класу... Йому вдалося вже бачити і одне, і друге... І тому не вірив, аби Павло не вчинив за його сподіваннями.

Томеску вдавав, що переглядає папери, та насправді слідкував за рухами хлопця. А той, оглянувши папір з усіх боків і побачивши, що на ньому нічого так і не написано, дивився запитує на свого директора.

– Та тут нічого не написано, – вимовив скаржачись.

– То пиши ти!.. Не олівцем, а так, уяви собі, що тобі дали написати зведення про власне життя, то як би ти його написав?..

– Знаєте, – почав по-своєму Павло, – я не вмю так, ще не доводилося... І я тут, у вас, почуваю себе дуже добре, то чому ще там щось вигадувати та писати?! Я не хочу завдавати вам ніякого клопоту... І ви добрий!.. Ви мене розумієте...

– Тоді чому приховуєш від мене щось?

– А я не приховую!.. Я був чесним!.. Я вам написав!..

– Хе, написав, – говорить трохи роздражнено Томеску.

– Багато ти нам написав! І чому ти писав? Раз тобі тут подобається, то треба мати довір'я до нас і говорити все відкрито! А не писати! Та ти і тепер не хочеш говорити відкрито і зізнатися у всьому, що накоїв...

– Та ні, я хочу... тільки не знаю, як почати...

– Починай з самого початку, – порадив.

– То щоб ви знали, що я тільки заради вас повернувся назад сюди! – випалив хлопець.

– Це як так? Чому?

– Бо ви є першим, який не лаяли, не кричали на мене, не били за мої поступки!.. І я це відчув ще з першого дня, з першої розмови з вами... І майстер Марінеску теж добрий... Та ви тут старший, і ви зрозуміли мене... Тому я і зізнався вам...

– Але ти ні в чому ще не зізнався, синку. Все щось говориш, крутишся, крутиш і мною, та не переходиш до справжньої розмови... Відколи вже чекаю!..

– Трудно якось, – і підняв очі на директора, в яких той побачив і втому, і душевний спокій, і боязнь.

– Значить, ти граєшся зі мною? – вже не втримався директор. – Чи хочеш бачити, як я умію бити?

Хлопець трохи здригнувся при цьому слові, та потім заговорив випалом:

– А визнаєте, хто я?.. Знаєте, кого тут тримаєте?.. Знаєте, чому я тут опинився? – і повернув до нього розчервоніле обличчя та запалені дитячою гарячкою очі.

– Говори! – наказав тихо, але твердо Томеску. Сам дивувався своїм словам. Досвід праці і занять з такими мо-

лодиками вже наклав білі сліди на висках, та з такими випадками ще не доводилося зустрічатися. Вловивши погляд хлопця, йому здалося, що перед ним не дитина, а якийсь пожилий мужчина, який вже стільки бачив у своєму житті, що сам може інших повчати життєвій майстерності. Хоч у його поривах ще відчувається дитинство, та воно виглядає суворим, строгим.

Мабуть, йогодесь затьмарила і вразила крута дійсність сучасності, і він опинився на роздоріжжі, шукаючи то людяності в соціальних відносинах, сімейного тепла й затишку, то стежки для здійснення власних задумів. Шукає крайнощів, – був висновок директора. І кому вдасться примирити ці дві протилежності, тому хлопець віддасть свою відданість, свою віру і любов.

Підвівся із-за стола і підійшов до нього. Та хлопець тепер навіть не поглянув на нього. Сидів насуплений і борючись з власними думками, намагаючись приховати дрібну дрож або навіть сльози.

Томеску ласкаво підняв руку до його підборіддя і підняв його обличчя.

– Знаєш, дитино, – сказав по-рідному, – у мене теж бурхливе дитинство було... І я був дитиною, був хлопцем, як і ти, хотів прожити те дитинство у радості та веселості, але не кожний день приносив із заходом сонця те, про що я мріяв при його сході. І якщо б я не мав одного вуйка, його Миколою звали, то й не знаю, де був би я сьогодні знаходився... Життя не лише таке, як про нього в книжках пишуть!.. І ти вже не малий, аби не здав собі справи про таку річ: як можна злучити потрібне з можливим по-чесному! Хоч і навчитись цьому нелегко,

бо часто бажання перемагають можливості, і тоді треба навчитись стримуватися.

Павло вловив у цих словах ноту щирості і це ще більше врівноважило його: хотів розкрити глибину своєї душі, та директор пішов шляхом допиту, а тепер знову переходить до благості і порозуміння...

Чудний цей директор!.. Знає так підійти до тебе, що думаєш – він найближча тобі людина. Це він відчув ще з перших днів... Та деколи так заговорить до тебе, що мороз попід шкірою полізе!.. А тепер так говорить, ніби вони вдвох виростили, і він знає всі його душевні переживання... Хіба можна від нього щось приховати, в чомусь не зізнатися?

Хлопець подивився у директорові очі, побачив у них підбадьорення та заохочення і заспокоївся. А потім насилу опустив голову і почав говорити:

– Я мусив це зробити... Мусив!..

– Що? – і директор сів навпроти у друге крісло.

– Покарати батька... Відомстити!..

Томеску отетерів. Якийсь холодок пройшов під шкірою і ніби зіціпив його тіло. Тільки мозок працював.

Він дивився на хлопця, та не бачив його перед очима. Ці слова так його ошелешили, що і тепер здавалися йому дзвоновим бовканням, яке б'є у виски аж до оглушіння. Трусить головою і питається: – Як це можливо?.. Душа... вся в очах, і він там не бачить ні краплі злості... А тут – ось тобі!.. Карати!.. Покарати батька!.. Рідного батька!.. Ким, насправді, є цей хлопець?.. Що у ньому закопано?.. І хіба ті очі можуть так брехати?.. Невже підробленість, штучність, могли влаштуватися в це підліткове серце і

заставити очі дивитися відкрито і широко на цей світ, на людей, приховуючи в душі якісь темні задуми?..

Павло помовчав, чекаючи, поки директор проясниться у своїх думках і погляне на нього, даючи знати, що готовий слухати його далі.

– І кому та за що ти відомстив? – перепитав.

– Батькові!.. І за все та за всіх!..

– Щось я тут не розумію!.. Не можу зрозуміти...

– Та я і казав, що не вмію говорити, розповідати, бо боюся, щоб не перескочив через головні справи, то говорю дурниці...

– І все-таки доведеться говорити.

Хлопець опустил плечі на спинку крісла і на мить закрив очі.

«Це від фізичної, чи від душевної втоми?» – запитався Томеску, слідкуючи за хлопцем. Мабуть, починається той глибокий підсвідомий процес, який приводить до необхідності власнодушевної сповіді, коли людина ставить перед собою всі діла і вчинки, і намагається поглянути на них чужим оком, та обговорити об'єктивно їхню правильність чи неправильність, і в останньому випадку інакше не можна було вчинити, що будь-хто на його місці повинен був тільки так зробити і повестися, як це зробив він. О, який це самообман!.. Ти ставиш перед собою свою тінь і починаєш боротьбу з нею, як бідний Дон Кіхот з вітряками!.. Ніби можна втекти від себе!.. І цей підліток, ось, мучиться в пеклі власних думок та почуттів, і не може вирватися з їхнього полум'я, не знаходить того шляху, яким би повів власну душу до повного покаяння, до тотального спорожнення від усіх гріхів і переступків...

Тут і відчувається його недозрілість, відсутність тієї рутини в буденних життєвих справах.

– Ну, говори, говори...

– Та ви питаєте!

– Тобі подобається електротехніка. Та ти можеш перевірити справність якогось апарата, не включивши його в мережу і не прослідкувавши всі його зв'язки?

– Ні!

– А тоді як би міг я ставити тобі питання про щось, чого і я сам не знаю?.. Тому і дав тобі отой аркуш паперу, аби ти, уявивши собі класну роботу з літературного складання, зміг вільно говорити про те, що нагромадилося в твоїй душі.

Замовкли обидва. Хлопець шукав безлічі спогадів того випадку, з якого міг би почати свою розповідь, а директор думав, чи може вимагати від такого роздражненого серця і розуму логічного впорядкування думок.

– Де ти був і за чим? – запитав, відмовившись від наміру лишити самого хлопця, щоб говорив.

– Був на лісорубній ділянці Т., що недалеко від міста Сібіу.

– За чим?

– Там працював мій батько...

– Це як – працював?.. А тепер він що?.. Не працює?

– Не знаю... Не вірю...

Томеску набирав спокою і витривалості, аби не закінчити надто швидко оцю розмову, йому пригадуються перші розслідування, коли ще працював у міліції і коли доводилося днями і ночами просиджувати над чиеюсь справою і розбиратися в заплутаних нитях різних зв'язків.

І тоді треба було мати терпіння. І ясності в рішеннях та вчинках, бо інакше вже давно росла би трава на його гробі. А тут тим більше треба бути спокійним і не поспішати у висновках.

– І що ти там робив? – запитав, передчуваючи щось недобре у поведінці хлопця.

Павло завагався. Та він вагався не в тому, чи йому зізнатися в своїх вчинках, чи ні, а вагався, мабуть, тому, що не був переконаний, чи здійснився його намір, чи ні. Томеску вловив затримання хлопця, та тепер за всяку ціну треба було добитися від нього повного зізнання.

– Так ти говори, – підбадьорює він, – тепер вже все одно – факти є фактами...

– Підпалив я його... – говорить тихо, і обличчя стає похмурим і надзвичайно серйозним.

– Що, що? – не вірить своїм вухам Томеску і аж піднявся з крісла, нахилившись до Павла.

– Ти з глузду з'їхав чи напився і верзеш тут всякі небилиці?

Мовчить той, і Томеску починає розуміти, що той говорить правду. Він намагається зібрати всі рештки спокою і глибоко зітхає: значить, не було досить того, що втік з школи, з-під його нагляду і відповідальності, блукав кудись три дні, а ще наробив хтозна-що, порушив закон, а тепер повернувся і спокійно викладає перед ним свої злочини, за яких доведеться і йому тримати відповідь.

– Та говори вже раз! – і безсило відкидається на спинку крісла, прикриваючи в свою чергу очі. І чекаючи розповіді, переймає власні думки і спогади, коли йому за довгорічну роботу довелося врятувати немало дітей і підлітків

від грізних наслідків, і тільки завдяки тим випадкам заглибився в дослідження і розшуки дитячої душі, де, якщо не зійшло перше сім'я посіву чесного і сумлінного життя, засіяного в перші проміжки розуміння цього світу і дійсності, то треба пересадження здорових ідей і переконань, щоб вивести людину на правильний шлях. І заради цих почуттів перейшов працювати на цю роботу як директор перевиховуючої школи, з гарячим бажанням запобігти там, де тільки зароджуються перші корінці порушництва та негідності. Не може забути того обов'язку, який усвідомив перед собою, перед своєю совістю, що буде служити справі гуманності, оберігаючи її від різних забруднень чи заблуджень... І тут ось – на тобі!..

– І як ти це зробив?

– Просто, – відповів Павло. – Пішов, знайшов і розплатився...

– І то так просто було? – не може не дивуватись спокійній бесіді хлопця. – Ти так з подробицями і розповідай, відколи надумав цю розправу і як довів її до здійснення?

– У-ух! – зітхнув той незадоволено. – То довга розмова була би!.. А хоч повірите?..

– Якщо вона щира і правдива, повірю! – підохотив.

– Я не міг інакше вчинити!.. Я старший в сім'ї, і мій обов'язок – доглянути і забезпечити її спокій, а винних засудити і покарати!

– І де це ти вичитав? – йому здалося, що хлопець повторяє кимось давно написані слова.

– Не знаю, читав, чи не читав, але інакше не міг... Бо хто має право мучити невинних? Своїх рідних мучити душевно чи фізично?..

– А ти відколи став таким строгим суддею?.. Хто дав тобі таке право? І про які муки ти там плетеш?..

Павло мовчав, і Томеску тепер гнівався на себе за те, що не дав хлопцеві самому висловити власні думки і почуття, а переривав його запитаннями. Та Павло не з лякливих! Раз він почав говорити, то доведе розмову до кінця. Тепер мовчить, бо вибирає, мабуть, потрібні слова, якими би переконав його про правильність власного вчинку і цим полегшив би і власні переживання.

– І хто тебе навчив так, самому розправлятись, чи мстити?

– Як хто? Ви! – дивується щиро хлопець. – Хіба не ви говорили, що людина повинна бути доброю, з добрим серцем і щирим почуттям до ближніх; щоб не завдавала нікому горя, щоб була роботящою?.. Всюди мене цього вчили, та ось чому не вчать цього і тих, хто по-дикому ставиться до власних дітей і дружини, мучить їх, карає?!

– І хто тебе мучив? – питає вже з цікавістю і трохи недовір'ям, щоб дати зрозуміти Павлові, ніби той перебільшує і докладає.

– Та хто, як не він!.. Батько!..

– Що ти говориш? Як ти можеш так говорити про того, хто дав тобі втілення і подих?

– Мати дала! – відповів спокійно.

– Та сама не могла дати, – намагається пояснити.

– Знаю, – запевняє хлопець, – та краще я був його не знав!

– І то як було?

– Погано!.. І боляче!.. І важко!..

– Так говори ж до кінця, і подрібно!

– Не можу!

– Можеш!.. І мусиш! Ти не забувай, де знаходишся! – намагається Томеску допомогти хлопцеві, щоб той переміг перелаз душевної нерішучості.

– Знаю, де знаходжуся!.. І дякую! А ви знаєте, як мене звуть хлопці в селі?

– Як?

– Експерт!

– А це чому?

– Бо я був уже по всіх усядах! Тільки тут ще не був. В сільській міліції був, в примарії тримали аж два дні, в шкільній дирекції теж просидів дві ночі, а один вуйко потримав мене аж тиждень!.. Водили і до міської міліції... Та тут краще!

– Чому?

– Бо тут можу займатися тим, що мене цікавить – електричними приладами. Тут можу навчитися чогось. І майстер Марінеску добрий!.. І зміг те зробити, що вже три роки мучить мене...

– Так що ти, власне, зробив?

– Казав уже: відплатив за мамині сльози, за наше калічення, за сором перед людьми.

– Як і де ти це зробив?

– На лісорубній ділянці Т., де батько працював сторожем. Вже три роки приходить рідко додому. І коли приходить, то гуде весь Підлісок дитячим плачем та жіночими прокльонами і побиваннями.

– А чому?

– Та все почалося кілька років тому, коли я ходив тільки в четвертий. Батько був, як і всі люди: працював,

старався для дому, доглядав за всім, розумівся з нами, з мамою. Хоч легко та розкішно нам не було, зате було затишно і приємно... Та от почав він ходити кудись вечорами. Приходив пізно, мовчазний, насуплений, суровий. Почав потім якісь книжки приносити і читати вголос, став нас учити про якогось там Єгову, про його силу і волю, про те, щоб ми нічим іншим не займалися, а лише вірили в нього і відмовилися від усіх інших занять. Ми дивилися, слухали і дивувалися, відколи то тато почав нам забороняти то те, то друге, почав забивати наші голови різними повчаннями та поруками, яких ми не розуміли, але мусили підкорятися їм, і повторяти за ним всі ті слова та вирази. А коли не слухались, то почав погрожувати, бити. Я ходив у четвертий, а сестра – в другий. Мене прийняли були в піонери, та одного дня, коли ми організували конкурс декламаторів, тато зірвав з моєї шиї галстук і порвав, – не порвав, а порубав сокирою на кусочки і викинув, а мною шпурнув у сіни і заборонив виходити з хати. Відтоді і почалися мої муки. Та не тільки мої, а всіх нас. Одного разу, дізнавшись, що я був у кіно, прив'язав мене до груші, що росла на подвір'ї, і бив мокрим мотузком аж до знепритомлення... Ні мати, ні сусіди не могли вговорити, відвертали з жалем очі від синіх рубців, що оббивали мої плечі та груди, і закривали вуха від божевільного реву та вереску.

Іншого разу, дізнавшись, що я заходив до одного сусіда, в якого грало радіо, то після побою підвісив мене за руки на тій же груші, що ледве відходили мене потім...

Коли побачив у мене взятую з бібліотеки книжку, то порвав і запалив. Заборонив навіть до школи ходити, та

коли його за це оштрафували, то мусив погодитися і пустити до школи, але заборонив ходити на будь-які інші заняття, що організувались у будинку культури, чи в школі...

І як я плакав, дивлячись з нашого горба на долину, на шкільне подвір'я чи на спортивний майданчик, де хлопці грали у футбол, або в щось інше... Я не міг слухати ні музики, не міг читати цікавих книжок, не міг займатися в піонерських гуртках, де інші навчались майструвати радіоприймачі, літаки, кораблики...

В нашій хаті сміху не чути було, ані розважливого слова!.. Пробували ми йому говорити, благувати, аби не карав нас, не заставляв вивчати напам'ять цілі параграфи з його книжок, та все було даремно. Пробував втікати з дому, ховатися по кущах та сусідах, та потім ще гірше діставалось. І не тільки мені, а й усім... Найбільше матері доводилось терпіти, бо і її побивав, коли дізнавався, що вона деколи випускала нас з дому, дозволяла погратися чи зайнятися якимись іншими справами... І так було чотири роки! Здавалося, що ніколи не виберуся з того пекла...

Ледве чекали, аби знову пішов з дому, щоб могли хоч трохи передихнути та забути за лайки й бійки. Але коли повертався, то допитувався у всіх, як і що ми робили, то тоді доводилося розплачуватися за все.

Почав я відтоді його боятися й ненавидіти. Ненавидів його з усього серця, із усієї душі. Вирішив утекти з дому і переховувався в одного вуйка. Та коли він довідався, то ще гірше побив і відіслав до другого, який теж читав ті книжки, ще пильніше слідкуючи за мною та забиваючи голову всякими повчаннями...

Тільки і дихав спокійно, коли в школі знаходився... Та встидно мені було перед колегами, коли після уроків я не міг піти з ними на заняття, погратися або побачити фільм.

Таке було моє дитинство, таким воно є і для тих менших, які там залишилися...

– А красти коли почав?

– Та тоді ще... Якось учителька принесла в клас маленький радіоприймач. Я такого дива ще не бачив. Слухав музику, дивувався, і в мене виникло бажання придбати собі таку штуку!.. То і я приглядався, куди його вчителька закриє після уроків. Таки вислідив, і коли вже всі розійшлися, то прокрався в клас і ножиком відкрив шафу, та взяв той апарат. Вдома біг у кущі і слухав музику... Там його і переховував, у кущах. Аж поки таки не вислідила вчителька. Бо всі майже мали вдома радіо, тільки ми не мали, то вона і поставила кількох хлопців, аби слідкували за мною. І ті спіймали мене, коли я слухав між кущами музику... А потім почав красти з магазинів... Бо хотів мати свої речі...

– І тепер ти що наробив?

– Я знаю адресу, де мій тато працює. То і відшукав його. І в суботу увечері, коли більшість робітників розійшлися по домах, я вислідив, коли батько закрився у сторожевій будці, прокрався до неї, підпер колодою двері, а потім підпалив її...

– І?

– Поки стояв близько, чув, як він кричав, намагаючись вийти, та потім помітили вогонь робітники, що залишилися, і я мусив утекти, ховаючись поміж деревами...

– І що сталося до кінця?

– Не знаю...

– І чому це ти зробив?

– Не міг більше витримати... І тепер ночами мені сниться мати, вся у синяках, менші брати і сестри, що мишами лазять навколо хати і ховаються від його очей...

– Але ти говорив, що він рідко приходить додому...

– То було раніше, та тепер сидів дома, аж доки останній кусень хліба з'їв... Ледве вмовили, аби пішов на роботу... Все сидів та читав і старався втлумачити нам, що цей світ і життя даремні, що не треба нам ні шкіл, ні культури, ні забав, бо це «чортові видумки», а треба відмовитися від усього і думати та вірити тільки у одного якогось там бога, який спасе наші душі по смерті... І якщо нам не входило в голову його повчання, бив нас і карав... Хто міг більше витримати?

– Та все ж зле ти вчинив!.. Занапастив і себе, і інших! – вимовив Томеску, обдумуючи подальші наслідки. – І міг би ти все це розповісти й іншим?.. Не боїшся?

– Та чого боятись? Я ж правду казав...

– Тоді йди і переодягнися!..

– Чому? – злякано трохи запитав Павло. – Ви мене кудись відішлете, відвезете?

– Побачимо... Ти сам кажеш, що не боїшся будь-кому повторити свою розповідь. То чого злякався?

Хлопець дивився на нього якось розчаровано, і тінь недовір'я появилась у погляді.

– Ну, іди й чекай мене біля воріт!..

Павло вийшов неохоче, ніби вагаючись: іти чи не йти?

Томеску підняв трубку і попросив подати машину. А потім одягнув плащ і вийшов, сказавши секретарці, що сьогодні його не буде в школі.

Коли спускався сходами, думав: прийде Павло, чи ні?.. Може, злякався і тепер десь шукає закутка аби сховатися...

Та Павло був уже біля воріт. Він так і не скинув з себе спецівку, а тільки одягнув поверх неї поношеного плащика з короткими рукавами. Біля воріт спинилася машина і Павло запитуюче глянув на директора. Той кивнув головою в бік задніх дверцят, і хлопець відкрив їх, а потім попросив директора сісти. Та Томеску сказав, щоб він сів першим.

Машина побігла по асфальтованому шосе, а вони сиділи поруч і мовчали. Томеску вдавав, що дивиться краєвиди і навколишності, та насправді часто косив погляд в сторону хлопця. Той також вдавав, що оглядає придорожні пейзажі, та видно було по зосередженому обличчі і сумно-неспокійному поглядові, що він заглибився у свої думки і ніби читає в них свою дальшу долю.

– Цікаво, що він тепер думає? – питається Томеску.

– І куди це він мене тепер везе? – думає Павло. – До міліції, чи кудись прямо в тюрму?

Машина повернула кудись в інший бік, а не до ближчого містечка. Ворушиться і неспокійно совається на сидінні.

– Нехай попариться трохи, – вирішує Томеску.

– Куди мене везете? – не витримає.

– А ти куди думаєш?

– До міліції?..

– Ні, поки що...

– В тюрму?..

Томеску мовчить.

– Боїшся? – питає потім.

– Ні!.. – і відвернув до вікна очі, в яких знову запалав вогник гніву.

– Ось тепер можна продовжити розмову, – подумав директор.

– Неправильно ти вчинив! – говорить не дивлячись на нього.

Хлопець мовчить.

– Чим ти полегшив свою долю і долю сім'ї?.. Сам говорив, що живете бідно... А тепер розбагатієте? Як, за чию працю?..

Павло вперто дивиться в бічне вікно і ніби не слухає цих слів. Зате Томеску помічає, як вони глибоко сприймаються, і починають ворушити його.

– Поспішив ти... І нашкодив... Думав, що тебе запишуть у герої за такий вчинок?.. Як на тебе будуть дивитися твої односельчани? А мати? А ті менші?..

– Не буде кому їх карати... – вперся в своє. – Я ж заради них це зробив... і заради себе... Я ніколи не був, як інші діти, – гіркота в голосі і вологість в очах.

– Я вірю, та не всім дітям дане однакове дитинство, однакові батьки... І що би було, якби всі так робили, як зробив ти?..

– Може, не всім так наболіло, як мені...

– А ти думав над тим, що буде далі?.. Як будеш жити ти, як буде жити твоя сім'я? Хто їм допоможе?..

– Я! – і гордо дивиться на нього.

– Та коли?

– От навчуся ремесла, яке я люблю, повернуся додому і будемо жити, як усі люди.

– А доти?

Це питання трохи збило його самовпевненість, і він звів брови, мабуть, над цим не задумувався.

– От бачиш?! А по-друге, я не можу собі пояснити ще, як ти міг так суворо вестися з своїм батьком?

– Немає в мене батька!..

– Зате, був!..

– Був, та не любив...

– А ти його любив?

– Поки був добрий та ласкавий, то любив...

– А ти сам завжди був добрим та ласкавим?

Мовчить Павло. Спочатку не розумів, до чого веде директор своїми запитаннями, та от як воно вийшло. Зітхає тільки.

– Але я був малий...

– Хіба дорослі не можуть помилятися?..

– Та не з власними дітьми, з їх дитинством і майбутньою долею, – виправдовується.

– От саме й тому питаю тебе, як дивитимуться на тебе твої односельчани.

– Вони ніколи не довідаються про це!

– Чому так думаєш?

– Бо мене ніхто ж там не бачив, ніхто мене не впізнає, то звідки їм дізнатися?

– Дізнаються тепер!..

Павло повернув обличчя до директора, неначе не розумів, що той хоче сказати.

– Так, так, – підтвердив той. – Ми їдемо саме туди!.. Може, твій батько не помер...

Більше не говорили. Павло відвернувся до вікна і водив порожнім поглядом по навколишностях, а Томеску сидів

спокійно і тільки зрідка спостерігав за хлопцевими переживаннями.

– Ти показуй дорогу, – промовив нарешті Томеску, коли наблизилися до Сібіу.

– Не знаю я її добре... Вечір був, не роздивився добре...

– Що ж, розберемося й самі.

Томеску намагався вгадати думки хлопця, але той закрився в собі і жодна риса не видавала його збентеження або неспокою.

Нарешті доїхали. Спиналися кілька разів, поки потрапили на дорогу, що вела до лісорубної ділянки Т. Було десь біля полудня і дорогою снували важкі вантажівки й трактори, оббризкуючи їхню машину брудною водою і гряззю. Таки доїхали.

Спирили машину біля кабани, де спали робітники.

– Ти, думаю, не зробиш дурниці і не спробуєш втекти, – сказав Павлові, виходячи з машини. – Бо нікуди тобі тепер втікати, і за границею відшукав би.

Павло підвів на нього погляд і в ньому Томеску помітив якийсь неспокій, чи тривогу, або якесь душевне зворушення, бо хлопець нічого не відповів, тільки краще припустився в своєму кутку.

Томеску пішов до кабани і через якийсь час вийшов у супроводі кількох мужчин. Гурт направився туди, де чорніли рештки згорілої сторожки. Мужчини, перебиваючи один одного, щось розповідали директорові, розводячи широко руками і показуючи в різні сторони.

Павло дивився на них і пригадував той вечір. Ось там він зійшов з трактора, на якому приїхав. Той навіть і не питав його, за чим прийшов, бо спішив додому... Потім

пішов кущами і аж двічі обійшов поляну, на якій була збудована кабана, і довго спостерігав за рухом людей, які снували навколо неї. Почало смеркатися і треба було просунутися ближче, аби міг помічати людські постаті. Боявся, що може батька там і немає, і він тільки дурно час тратить. Та нарешті появилася знайома йому постать. У довгому кожусі, трохи згорблена, у шапці-вушанці вона направилась до сторожки. Сторожка була невеличка, з дощок, з одним віконечком, у якому засвітився невеличкий вогник, та з трубою, з якої потім повалив дим. Павло чекав, аж поки все кругом затихло. Потім підкрався до віконечка і заглянув всередину: біля душогрійки стояв невеличкий столик, на якому кліпав каганець. Батько сидів боком до вікна і читав... Це вже розлютило Павла. Знову читає?.. Ті самі книги читає?.. І тут ще читає?.. Обійшов сторожку, розглянувши її з усіх боків. Побачив біля дверей кілька припертих до стіни колод. І в ту мить народився в його голові план.

Батько читав вголос, хрипло розтягаючи слова і склади. Читав погано і по-старечому. Тому, мабуть, і не чув, коли Павло підпер двері колодою і ще притоптав її кінець у землю, аби легко не відскочила. А потім вийняв з кишені жмут паперу, присипав назбираним сухим листям і підпалив...

– Оце тобі за побої... за синці та рани... за книжки! – говорив сам до себе, віддаляючись поміж товстеними стовбурами дерев.

А потім все трапилося, як у якомусь страшному сні... Він чув, як почав кричати батько, як бив чимось – мабуть, сокирою – у двері, як потріскували ялинові дошки і як туди побігли з кабани люди... Решту не бачив, бо і сам почав

тікати. Сам не знає, чому тікав? Чого боявся?.. Батька, чи самого себе?.. Мабуть, себе...

– А тепер давай і показуй мені сам, як то було! – почув він голос директора.

Мужчини повернулись до кабани, мабуть закінчити обід, а вони вдвох пройшлися тими місцями, і Павло розповів детально все, що знав. Тільки про свою втечу промовчав.

Повернулись до машини. Павло дуже хотів щось запитати директора, та ніяк не наважувався. Це могло би зрадити його самовпевненість, його самовіру, його гідність...

– А тепер пішли до міста... у лікарню, – наказав він шоферові.

Павло, вмошуючись, глибоко зітхнув, ніби скинув тягар з плечей: не треба було питати. Та Томеску зрозумів той віддих по-своєму, тому більше й не питав нічого і не згадував про цей вчинок хлопця.

У лікарні Томеску поговорив там, де треба, і їх провели до палати.

Перед дверима спинилися, і Томеску пильно глянув на Павла. Хлопець намагався зі всіх сил бути спокійним, врівноваженим, навіть байдужим, але червоні щоки й краплі поту на чолі викривали битву, яка велася в його душі.

Томеску пропустив хлопця наперед. Хворих було небагато. Томеску стояв позаду хлопця і чекав, щоб той розпізнав свого батька. Нарешті Павло попрямував до ліжка, на якому лежав увесь забинтований чоловік. Тільки було видно очі та почорнілі губи. Погляд був чорний, безсилий, та при появі Павла у ньому ніби замиготіли якісь вогники.

– Може розмовляти? – запитав Томеску санітара.

– Може, тільки не довго... Слабий ще!..

– Наслідки будуть?

– Може й будуть, та не важкі...

Павло стояв біля ліжка і не знав, що йому робити, як повестися. Томеску слідкував за ним і намагався розібратись у його переживаннях, вловити ту іскорку, яка би повела його до дальших вчинків. Та врятував тут Павлів батько.

– Павле... як ти?.. тут?.. – заворушились ледь чутно губи, – я знав... ти десь далеко...

– Та ми почули, що з вами щось сталося, то прийшли дізнатися, як і що! – відповів за хлопця Томеску.

Павло стояв, ніби щось ковтав, так рухалась його гортань.

– І як то трапилось? – питав Томеску.

– Не знаю... погано... болить... пече...

Погляд батька все частіше зупинявся на Павловому обличчі, і в ньому Томеску вловив якісь дивні проблиски.

– Павле!.. доглянь за мамою... і за меншими... Та не сердіться на мене – дурень був!.. А ти розумний!.. І не пиши їм... якось я сам...

І повернув обличчя до вікна. Томеску глянув на Павла. Той все так стояв і мовчав. Дивився на батька пильно, і директорові здавалось, що вже не помічав у його погляді ні люті, ні ненависті.

– Добре, тату! – тільки і вимовив, коли батько знову перевів на нього погляд. А потім повернувся і пішов до дверей.

– І прийди ще!.. – почув Томеску слабкий голос, коли ішов слідом за хлопцем.

НА ПОЧАТКУ ДОРОГИ

I

День недавно прокинувся, і Дунай лагідно грався біля набережної. Недалеко, навколо нового і модерного тульчанського вокзалу, снували люди. Одні приїжджали, інші від'їжджали, і рух не спинявся ні на мить.

На пероні стояло двоє; протираючи сонні очі, дивилися із зацікавленням навкруги.

– Ось і приїхали, – сказав, мабуть, для себе і позіхнув, прикриваючи долонею рота.

– А тут гарно, – відповіла вона, ніби не помітила його позіхання, і, випрямивши плечі, дивилась зачаровано на блискуче полотно ріки, по якому ковзали кораблі, катери, човни, баржі...

– Гарно, то гарно, але цим ані прогонуєшся, ані виспиєшся тут!... – відповів діловито. – Тепер же куди?

– Не знаю. А поспати таки не пошкодило б...

– Знаю... Та виспимось.

– Колись...

– А ми що, спати прийшли? – сердиться. – Сам ти аж по вуха позіхаєш! – сміється.

– Ну, гаразд, гаразд... Та тепер не до сну. Зробимо так: залишимо наші чемодани тут, на вокзалі в камері схову –

і підемо спочатку поцікавитись про мою справу, а потім пошукаємо щось для тебе...

– А коли поцікавитись спочатку про мене, а вже потім для тебе?

Він почухав потилицю – не сподобалось!.. Але не здавався.

– Тоді проголосуємо! – прийшло йому на думку. – Хто за мою пропозицію? – і підняв вгору руку, бо у другій тримав чемодан.

– А я – проти! – і теж підняла руку.

Він поставив на цемент чемодан і підняв обидві. Вона – теж.

Тоді він спіймав її руки, пригнув униз і взяв їх у свою долоню. Одна рука залишилася в нього вільною, і він підняв її, а лівицею, в якій тримав її руки, притиснув її до себе і поцілував...

– Проти – нікого немає!.. Хтось утримується?.. Теж нікого!.. Тоді – пішли!..

– Але куди?

– За мною! – і потягнув до вокзальної камери схову.

Проходячи вулицями і допитуючись у прохожих, дійшли до алюмінієвого заводу. Серпневе сонце піднялося досить високо, а тіні нових багатопверхових будинків стягалися під власні стіни, щоб відпочити до обіду, коли спрямуються в протилежний бік.

Спинилися перед великою брамою, над якою виднілася вивіска нового заводу.

– Ти почекай мене тут! – шепнув їй на вухо. – Надовго не забарюсь! – і потиснув дівочу руку, ніби набирав сили для прокладання в життя нового шляху.

– Успіхів! – побажала вона.

– Будуть! – відповів підохочуюче, бо і сам ще не знав, як тут розбереться.

Запитав у сторожа, де тут кадри, як туди дістатися.

Сторож оглянув юнака, – знав він добре інструкції керівництва, – запитав, яка в нього справа, а потім, заповнивши вхідний білет, показав на двоповерховий будинок, де розмістилася адміністрація.

Та він ще довго бродив алеями і доріжками, вдаючи блукаючого, але насправді бажав розпізнати місце роботи, а потім таки подався до вказаного йому будинку.

– Добрий день! – привітався, ввійшовши до просторого кабінету і, спинившись біля дверей, завагався, до котрого зі столів підійти. Нарешті підійшов до того, за яким сиділа смуглява молода дівчина. Та підняла на нього очі.

– Гарна яка! – подумав.

– Прошу! – озвалася вона першою.

– Слюсарі вам ще потрібні? – і простягнув до кишені руку, щоб вийняти звідти складену сторінку газети, на якій було надруковано оголошення про прийом кваліфікованих робітників на алюмінієвий завод.

– Зверніться он туди, – і показала на інший стіл, за яким сидів, мабуть, хворобливий мужчина, бо лице в нього було жовте і густо поморщене.

– Приймаємо, – озвався той, пильно оглянувши блідими очима незнайомого юнака, коли він повторив запитання.

– Ще десь працював?

– Чотири роки.

– Де?

– В Орадії, на такому-то підприємстві.

– Диплом є? Документи?

– Є!

– І робоча книжка?

– Ні!.. Не видали, бо не хотіли відпускати!.. Та я все ж до них більше не повернуся!

– В такому разі втрачаєте робочий стаж, якщо не переведуть.

– Знаю, та що можу зробити?.. Почну спочатку!..

– Школу яку кінчили, де?

– Трирічну, професійну, там же, в Орадії.

– Термін за договором із підприємством відбули?

– Два місяці тому.

– А військову службу?

– Теж!..

– Добре!.. Зачекайте і приготуйте документи!.. Ви з якого дня хочете працювати?

– Хоч і від сьогодні...

– Сьогодні вже було! – і кивнув головою на сонце, що сипало гарячим промінням крізь одчинене вікно на розкладені на столі папери.

– Значить, від завтра...

Службовець кивнув головою, погодився, і простягнув руку до телефона.

– Пришліть сюди майстра Васілеску! – вимовив таким тоном, ніби він тут командував. – До бюро кадрів. Дякую.

Поки той заповнював анкету, юнак оглядав тих, що працювали за іншими столами, і чекав, коли відкриються двері й увійде майстер.

– Цікаво, що за людина мій новий майстер, – подумав юнак. – Лиш би не такий, як був Оленюк, бо і він сприяв моєму від'їздові з орадського підприємства.

Та коли двері відчинилися, і в приміщення увійшов старшого віку звичайний робітник, то нікому би й на думку не спало, що то майстер!.. Він там, у себе, навчився бачити майстрів, які проходили майстернею, як колишні наставники, а цей – у звичайній собі спецівці, з натягнутою над самі пухасті брови кепкою здавався звичайним собі робітником. Тому, мабуть, юнак і не обдарував його з першого погляду особистою увагою.

Коли той опинився перед робочим столом службовця, то почув, ніби незадоволений, а насправді бюрократичний голос:

– Ще один!

– Бачу! – і постарався поглядом оцінити юнака. Підійшов:

– Майстер Васілеску!

– Віктор Савчук, – відповів охоче юнак. Кількома словами майстер розпитав Віктора про деякі професійні справи, про школу, про попереднє місце праці.

– Ось що: нам робітники кваліфіковані потрібні. Але не перелітні птахи!.. Цей завод новий, і той, хто вирішив пов'язати свою долю із долею цього заводу, повинен запам'ятати встановлене тут з самого початку правило: завод мій, а я – його!.. Думаю – ти не з перелітних!.. Приходь вранці о сьомій!.. Третій цех... – А який у тебе розряд? – запитав, повернувшись, не щоб почути відповідь, а більше для того, щоб побачити, як хлопець реагує на його слова.

– Четвертий! – відповів Віктор.

– Лише? – чомусь здивувався той і пішов до дверей.

Віктор, здвигнувши плечима, подивився йому вслід, наче хотів відповісти, що йому – по праву – не належиться інший розряд.

– Не журіться! – відповів спокійно службовець, – він так завжди говорить, зате добрячий чоловік!.. Хто раз працював поряд з ним, той більше не покидає його!.. Вже понад десять років водить мене за собою!.. І не можу відмовити... Куди він, туди і я... Хоча для мене атмосфера дельти невідходяща. Мені ж гори потрібні!.. Там, де смереки дихають на мене своєю душею і озоном насичують хворобливі груди, роздерті тютюновим димом легені, а не тут, де не можеш обігнатись від комарні та спраги... Ех!.. розговорився, як старий млин, – і нагнувся, щоб закінчити заповнювати анкету.

– Ви член партії?

– Ще ні!.. Утечіст, – якось присоромлено відповів Віктор. – Хоча...

– Розумію, молодий ще!.. Та поживеш тут, попрацюєш, – то, може, й приймуть!..

Віктор промовчав.

– От ми й готові! – вимовив той, закриваючи жовтувату папку. – А вранці вас чекає майстер!..

– Дякую.

Вже повернувся, щоб піти до дверей, та, пригадавши щось, повернувся знову до стола. Пригадав, що не всі ще справи роз'яснив, а службовець здався йому добрим чоловіком, то чому би не спробувати розв'язати й іншу справу.

– А бухгалтера, рахівниці вам не потрібно? – спитав чомусь пошепки, нахилившись через стіл.

– Кого? – не розумів той.

– Одну рахівницю, ліцей закінчила, економічний бухгалтерський відділ... Теж шукає роботи! – і дивиться пильно на жовте обличчя, щоб вловити хоч тінь надії в глибоких зморшках щік і в хворобливому погляді.

– Не знаю, про це он там розпитайте, – і показав на інший стіл, за яким сиділа товста жінка, що весь час обтирала навислі щоки від стікаючих струмочків жовто-мутного, мабуть, від пудри поту.

Віктор глянув туди, трохи не розгубив ту радість, яку відчув кілька хвилин тому, коли йому сказали, щоб завтра приходив на роботу.

– Але я... – і подивився пояснююче та благаюче в цитринове обличчя.

– Розумію, – догадався той... – Ну, гаразд, – поговорю сам. – І витягнувши з-під стола сухі, кістляві коліна, пішов у другий куток кімнати.

Віктор, вдаючи, що не зацікавлений, почав розглядати краєвиди та фотографії, розвішані по стінах, і кидав раз у раз погляд у той бік, де сиділо смагляве личко першої співбесідниці.

– Немає, – відповів, вернувшись службовець. – У нас, бачиш, жіночого роду...! – і показав поглядом навкруги.

Віктор обвів поглядом кімнату, і наче лише зараз помітив, що крім цього мужчини, в бюро одні жінки.

– Щось би було, та про це вам скаже товаришка, – і показав рукою в той же бік, коли побачив, що юнак знітився. – Не хвилюйтесь, підійдіть! – підбадьорив він.

Товстунка, а її звали Христиною, як дізнався він потім, наче чекала на нього, і коли він, перемігши власне вагання, насмілився підійти туди, першою запитала:

– Тож яка у вас справа?

Віктор нахилився до розчервонілого й спітнілого обличчя, щоб не привернути увагу інших працівниць, і почав шепотом розказувати, що, мовляв, от прийшла сюди його подруга, яка закінчила бухгалтерський і теж хоче працювати десь тут, що вони чужинці і нікого не знають, тому хотіли би працювати в одному місці, що...

– Зрозуміла! – перервала жінка. – Місце знайшлося б, але тільки тимчасове. Тут одна товаришка іде через два дні у пологову відпустку. То можна би її замістити вашою колегою, як ви про неї кажете!.. Але це всього тільки три місяці. А може... Хто може сказати, що станеться далі?

Хлопець вибіг стрілою і подався до виходу.

– Ходи! – потягнув дівчину за руку, яка ховалася від спеки під ріденьким листям акації, що росла біля тротуару і яку скубли прохожі при будь-якій нагоді.

– Знайшов і для тебе, – заспокоїв він запитуючий погляд дівочих очей.

– Де?

– Тут, у бухгалтерській... Ходи!

– Ну, а тепер що скажеш, Віоріко? – запитав Віктор, сидючи на лавці в невеличкому скверику між триповерховими будинками. І поцілував почервонілу від сонця щоку.

Дівчина посміхнулася очима, які гойдали свій погляд на вітах деревця з дивним червоно-білим листям.

– Якщо по правді, то я не сподівалася. Або, може, тому, що сподівалася, ще й зараз не можу отямитись від хвилювання. У всякому разі, це чудово!

– А ми так боялися... Ти навіть учора не була готова до цього, все вагалася.

– Як не вагатися? Сама в батьків, все приготовлено для вступних іспитів у інститут, всі ходять кругом обережно, щоб не потривожити, і тут – на тобі! – пішла з кимось у світ... втекла!.. Та про це більше не потрібно говорити. Тут так хороше, і цей день треба нам запам'ятати – він же перший, коли ми тільки вдвох... – Нахилилась до нього і теж поцілувала.

Віктор заплющив очі чи то від насолоди поцілунку, чи для того, щоб поставити загороду своїм думам, які снувалися під довгими чорними віями.

– Добре кажеш, давай про це не говорити. Бо, справді, прекрасний був сьогодні день... Але й трудний! Ти бачила, як дивилася на нас та пані?

– А та дівчина, що біля дверей, прямо різала нас поглядом, і побільше тебе...

– Та що там!..

Він підсів ближче і обняв її за плечі.

– Краще подумати про нас! – запропонував.

– Що вже думати! Раз ми тут, значить, вдвох ми разом, і тепер ніщо перед нами не встоїть...

– Гарно сказано, та хибно подумано, – відповів незадоволено. – Ми прийшли сюди, щоб бути разом, жити поряд, а тепер ти – там, а я – тут, – і показав на два окремих будинки.

– І ти не радий?

– Є чому радіти! – і похитав незадоволено головою.

– А ти забув, що нам сказало «цитринове» – як ти його називаєш, – лице? – в перших житлових будинках, якщо поберемося, нам виділять квартиру.

– А до того часу? – і в очах запалилося бажання бачити і відчувати її весь час біля себе, бути тільки вдвох і ділити один подих на обох.

– Доти будемо так: ти – там, а я – тут, – і повторила тицькання його руки, а щоб хоч трохи примирити його з такою долею, знову поцілувала в щоку.

– Не дражни і не дури! – вдає він сердитого.

– Вікторе! – і так щиро подивилася у вічі, що він забув про всі суперечки і про всіх прохожих і дітей, що бігали неподалік, і сильно притиснув дівчину до себе, шукаючи її малинові губи, ради яких він – парубок з відбутою військовою службою – зробив, те що зробив, лише щоб відчувати щоденно їхній смак.

– Не дурій! – струснула вона головою і, пригладжуючи пасмо волосся, після того, як і сама насолодилась чарами парубоцьких губ. – Люди ж бачать! І не забудь – це наш перший день! – і побігла.

– Куди ти, Віоріко? – кинувся за нею.

– Дівчата ждуть! – відповіла обернувшись.

– Почекай!.. Лише хвилику! Щось хочу сказати!

Дівчина спинилася і глянула на нього запитуюче. Хлопець підбіг задиханий, бо довелося таки постаратися, щоб наздогнати спритну сарну.

– Ми ще про ніщо не домовилися!.. А справу треба обдумати!..

Вона відчула, що за цими словами приховувалось глибоке бажання побути з нею наодинці, на самоті,

посидіти разом, порозмовляти, бо все він зробив тільки заради неї, тільки вона привела його до того, щоб покинув рідне місто і пішов шукати закутка, де були б вони разом, одні і щасливі.

– Що там такого обдумувати?

– Хіба не бачиш, одні ми тут, ні тобі друзів, ні знайомих, – просто немає з ким поділитись думками, душевно поговорити... А ти спішиш... – докірливо глянув на неї... – Давай погуляємо трохи, роздивимось місто, підемо по набережній, ти так бажала подивитись Дунай зблизька.

Віоріка завагалася.

– І що це на тебе сьогодні найшло? В Орадії не могла на вулицю витягнути, а тут з першого дня прогулюватися захотілось... Часом не брюнетки тобі захотілося? – і на смішкувато зазирнула йому у вічі.

Віктор нахилив трохи набік голову, як робив звичайно, коли відчував за собою повну впевненість і видавав з себе загадкового.

– Може... Бо то заради неї вирішив розпочати спочатку все моє життя.

– Ну, ну, не воркуй! – і взяла під руку.

Пішли вулицею до набережної, звідки долинала музика духового оркестру, який в кожне пообіддя приходив сюди і розсівав музичні звуки по грайливих дунайських хвилях, що ніби навмисне тиснулися до берега і там, прислухаючись, забавлялися.

Ішли мовчки, хоч говорило кожне серце. Є така насолода в людини – розмовляти думками, самим серцем, коли відчуваєш поруч друга, рідну і милу людину.

– Чому мовчиш? – почав він, хоч відчував, як говорить її серце, як уся вона виливається в теплі і задушевні погляди, якими сповивала його.

І йому було приємно відчувати все це, та тепер вирішив підняти шлюзи перед сильною течією душевної повені, яка затоплювала його душу.

– Думаю...

– Видно!..

– Тоді, чому питаєш?

– Хочеться знати: що чи про кого ти так настриливо думаєш!

– Хм...

– Чи часом не про того, що залишився вдома з віддутими губами, – подразнив і стиснув дівочу руку, ніби той «хтось» міг би простягнути до них довжелезну руку і забрати її від нього.

Вона промовчала: не хотілося потривожити душевну насолоду і приємність банальними суперечками, які він видумував тепер, щоб тільки заставити її говорити.

Підійшли до самої ріки і сперлися на поручні. За спиною плавно вальсували останні тіні дерев, що починали зникати у вечірніх сутінках серпневого вечора.

На душі спокій перемішувався з хвилюванням, все здавалося таким незвичайним, таким несподіваним, ніби вони вперше бачили світ, простір, незвичайності якого впливали на розум і доводили до розчарувань. Стояли над Дунаєм і мовчки, зачаровані, кидали в його води вінки думок і почуттів, а хвилі колисали їх і повертали у дійсність, несучи до моря. Сонце скочувалось десь у комиші і забиравало свій відблиск з кучерявих хвиль, які прико-

тилися до самих ніг, чи то сумуючи за своїми барвами, чи то прислухаючись до вечірнього шуму міста. А вони все мовчали і поринали душею чи то в книгу прожитих літ, чи в ту ще білу, ненаписану книгу завтрашнього дня, або, може, віддалися хвилинній насолоді.

– А ти вгадай, кого я зустрів сьогодні в гуртожитку.

Заважало їй це: чому він намагається вирвати її з царства солодких мрій і почуттів і хоче повернути до буденних справ?.. Може, і сам цього не хоче, але хоче тільки розмовляти про будь-що, лише щоб говорити, бо глибина якихось нових, тільки сьогодні народжених почуттів тиснула на нього. Хіба ж то жарт?.. Кинутися у білий невідомий світ, де ні рідного, ні знайомого? Коли інші розкопують рідних і прарідних, напихають їхні кишені грішми, аби потім посміти вийти в люди, – то він зважився на цей вчинок?.. І не самий!..

Бо йому що? – Чи там, чи тут, – все сам: ні родичів, ні братів не знає... З ким порадитись? Хто допоможе?

Був десь брат, старший, та віддалився від нього... Десь примостився у тепленькому і став слугою власних недостач. А він? Він прийшов не сам!.. Хоч і не звалився з неба, десь хтось був у нього, та зараз доводилося думати не про одного, а про двох!.. Він узяв із собою дівчину, яку пізнав ще перед військом, коли ще тільки восьмирічку закінчувала. І тепер ще дивується своїм вчинком: її батьки не погоджувалися на їхнє одруження, а вони надумали піти з дому, загубитися десь у білому світі, щоб будувати своє щастя на почуттях власної любові, яка звела їхню долю. І тепер зовсім не жалівся на власну долю: хіба підеш проти власного серця?

А серце, чого тільки воно не натворить! Та ще тоді, коли воно в непорозумінні з розумом. От і тягне одне в один бік, а інше – в другий! Та з ним такого не сталося.

– Кого? – перервала в'язку думок Віоріка.

– Що, кого?

– Кого зустрів?

– А-а, – пригадав Віктор, забувши, що питав щось, бо вона не підхопила питання, а він теж заглибився в інші думки. – Пам'ятаєш, коли ми тільки познайомились, то за тобою увихався один мій однокласник, Семеном звали...

– Не пригадую... забула... І що з ним?

– Він після професійної школи пішов учитися далі, а я пішов на завод – треба ж було заробити на прожиток. І тепер він – інженер, а я...

– Майбутній.

– Коли ж то буде?

– А ти не забувай, що обіцяв!..

– Ну, як влаштувалася? Скільки вас?.. Познайомилися? – запитав, помовчавши мить і змінивши тему бесіди, бо ніч таки запалила свої світила і в ній розтопилися останні звуки мідних труб.

– Ой, забула я скоріше повернутися! – спохопилася. – Треба нам ще прибрати, порозставляти. А дівчата симпатичні... Четверо нас в кімнаті: дві з них старші, а одна молодша за мене, ті старші працюють тут такі зварницями, а та менша – на текстильній. Перше враження – гарне, а як буде пізніше – побачимо... А ти?.. Разом з тим, як його... Семеном?

– Ні!.. Їх тут побільше інженерів, і їм відвели окремі кімнати – на двох, а мене приділили до таких, як і я, – слюсарів... Чисто, приємно, затишно. Хлопці хороші!

Попрямували в бік гуртожитків, перемовляючись про різне, ділилися враженням про нових людей, яких зустріли сьогодні вперше, і погодилися, що всі вони люди прекрасні, навіть не сподівалися на такий прийом, і людяне, дружнє оточення.

– А мій майстер, коли повів показати цех, запитав, чи я комуніст. – Ні, відповідаю, – не встиг ще, хоч не раз думав про це, – і завстидався навіть, що не міг йому відповісти з гордістю. – Та нічого, – кажу, – попрацюю, оціните і вирішите: підходжу, чи ще ні...

– А він?

– Ну, що ти? – говорить, – це я тільки так!.. Тут багато молоді, утечистів, от ми й підготовляємо нашу зміну – не вічні ж ми... тому й приглядаємось до вас...

І знову ступали вони мовчки, милуючись безліччю вогнів, які панорамою підносились до зоряного неба.

– Ледве чекаю завтрашнього дня.

– Я теж!

– А ми як? Почекаємо, поки буде квартира? – запитав, пригорнувши тендітне тіло.

Дівчина провела ніжно теплою долонею по його щоці і розуміюче глянула у вічі. Зрозумівши її погляд, він сильніше притулив її до себе і гаряче поцілував.

– До завтра. Я працюю зранку, по обіді вільний, розшукаю!..

– Добре, чекатиму...

І кожен подався до свого будинку, щасливий за свою любов та за людяність, яку відчув тут, за сотні кілометрів від рідного дому, але таку теплу.

II

Минуло кілька місяців, і літню тульчанську спеку завіяло бистрим вітром, який котив пожовкле листя заплаканими вулицями і бив сердито важкими краплями води об шибки, в які заглядали нахмурені хмари-кочовики.

Віктор сидів коло столика, на якому розклав безліч рисунків, схем і підручники. Хотів поліпшити прилад, над яким міркує ще з самого початку, коли довелося працювати на нових, закуплених у закордонних підприємствах машинах, але які могли бути вдосконалені, щоб краще підходили їхнім умовам. Примірював, перевіряв, порівнював різні рисунки, заглядав у книжки і час від часу піднімався і проходжувався по кімнаті... Кілька разів радився з майстром Васілеску, і той схвалив його зачин, а кілька днів тому, здавши документацію у винахідно-раціоналізаторський комітет, зрозумів, що і його пропозиції можуть бути вдосконалені, тому сидить тепер і переробляє.

Добре, що сам удома, – може спокійно обдумати всі подробиці й повністю віддатися заняттям! – думає він, вдоволено оглядаючи порожні ліжка товаришів. Дмитро і Василь на заводі, а Степан пішов на концерт. Глянув на годинник – шоста. Згадав про концерт тому, що і сам піде з Віорікою, але він починається тільки о восьмій, а може, навіть пізніше. Спогад про концерт відкинув думки про прилад, про рисунки і схеми, заставив подивитися

в дзеркало і провести долонею по щоках та бороді: – Нічого, підходить, – заспокоївся, – сьогодні голився. Все буде гаразд. Тільки Віоріка!.. Вона говорила, що піде до перукарні, зачіску ж треба зробити, бо концерт небиякий – з самого Бухареста прибувають співаки естрадної музики... І вони через утечистський комітет добилися квитків, бо інакше... Але Віоріка стала якоюсь дивною. Останнім часом все рідше зустрічалися, – то в неї бухгалтерські клопоти, то у нього праця над вдосконаленням приладів. І говорить якось скупко, стримано!.. Може, і він винен, бо не завжди міг побувати з нею на спектаклях, які вона бажала побачити, або прогулятися саме тоді, коли у нього розгорялась робота... Та все ж таки...

Ось так ходив і роздумував, коли двері відкрилися.

– Здоров! – увійшов Семен. – Що робиш? – і підійшов до стола з розкладеними схемами.

– Я думав – ти на концерт готуєшся!.. А ти, бачу, займаєшся творчою роботою! – і кинув головою в бік стола.

– Що ж, узявся за неї, то хочу довести до кінця! – відповів, підійшовши і собі до стола... – А про концерт, до вострої встигну: Віоріка ж пішла до перукарні. Поки відстоїть чергу, щоб тільки не спізнилася!..

– Так, так... Але за цю роботу ти взявся трохи запізно! – показав на робочий стіл.

– Чому? – підвів здивовано очі Віктор.

– А тому, що подібне вдосконалення вже було представлено мною два місяці тому!..

– Як так? – не розумів Віктор. – Тільки ж два місяці тому ми одержали ці машини!..

– Але ти не забудь, що я знав набагато раніше, які машини ми дістанемо, тому й взявся за роботу вдосконалення!..

– І чому мовчав, не сказав, коли я взявся за неї?

– Я не знав, над чим ти працюєш! – викручувався той.

– Чом не знав, коли я тобі говорив про мій намір? Ти сам дав мені, зрештою, кілька порад!..

– І ти не здав собі справи, що я вже був знайомий з подібним вдосконаленням?

– Ні, я думав – ти по-товариськи, по-дружньому... А ти лишив мене працювати кілька місяців, щоб все стерти!.. Цікава ти людина! А я думав... і радів! Тож чому мені не сказали нічого в технічному бюро, коли я представив роботу?.. Хіба вони не знали?..

– Хто ж там тобі скаже?.. Інженер Вальтер оберігає свою шкіру: як тільки хто приносить розумні роботи, які перевищують його здатність, він швидко забуває про них, щоб інший не міг піднятися до його рівня – головного інженера.

– Цікаво, він мені теж дав кілька розумних порад!.. – не міг зрозуміти Віктор.

– Ради людського ока.

В двері знову постукали. Увійшов сторож.

– Товаришу Віктор, вас кличуть до телефона. Старший інженер Вальтер!..

Віктор глянув на Семена. Той тільки стиснув плечима: роби, як знаєш, мовляв.

– А концерт? – запитав, бо знав, що головний інженер відповідає за нічну зміну і тепер, напевне, телефонував з заводу.

– Не знаю, – відповів той спокійно.

– Ось що: будь ласка, передай квитки Віоріці, якщо стрінеш, і скажи, що я пішов на завод... Якщо встигну – повернуся, може, застану її там!

– Тоді навіщо даєш обидва квитки?.. Залиш один для себе!

– Так, правда! – і засунув квиток у нагрудну кишеню. – Ну, я пішов, – і, одягаючи на ходу піджак і пальто, подався за сторожем, який чекав на нього.

– А я теж піду, приготуватися треба, – і вийшов перед ними.

Віктора справді викликав Вальтер до цеху, і то чомусь досить сердито звучав його голос. Юнак занепокоївся: добра це йому не віщувало. Та що могло статися?.. Чому так швидко? Він прилагодив усе, налагодив машини і прилади, встановив програму автоматичних операцій, – як робив уже стільки часу, і ні разу не траплялося, щоб викликали поза зміною. Хіба не з'явився хтось на роботу? Ніхто йому нічого не говорив!.. Відколи майстер Васілеску назвав його своїм помічником, вони працювали в різних змінах, щоб охопити весь виробничий процес, який проводився в три зміни, і зараз він ніс усю відповідальність за свою зміну, за її якість і кількість виробництва. І ніколи не траплялося, щоб не виконати якесь завдання!

А тепер раптом викликає Вальтер!.. Віктор знає головного як людину з тактом, правдолюбну, який охоче ділився з робітниками своїм досвідом і знанням, не кривдив безпричинно і не любив підробленої штучності. До нього ставився спочатку з посиленням інтересом, але без упередженості, і тоді, коли спитав його щодо пропозицій,

той щиро допоміг йому кількома досить важливими в розв'язанні його проекту порадами.

Віктор ступає вулицею, окутаний хвилями думок, що зливаються з мокрими поривами вітру, який б'є в лице холодними краплями, неначе цвяхи забиває, а на перехрестях – просто крутіж заводить, так навіжено носиться вулицями. Прохожих мало в таку годину і погоду, та і тих, що зустрічаються, Віктор не помічає.

Всторожці Віктор намагається дізнатися, що трапилось, та сторож нічого не знає, він тільки що прийшов на свою зміну...

– Товаришу Савчук, ти тільки поглянь, полюбуйся своєю роботою! – зустрів його Вальтер у цеху і показав на дві купи обрізів триміліметрової бляхи, з яких у другому цеху повинні були дати вироби! Майже тонна металу!.. Ти розумієш, що наробив? І це саме тепер, коли ще місяць лишилося до кінця року! А ми зобов'язалися достроково виконати план!..

Віктор стояв і дивився на купу металу, що виблискував під світлом, і на мить не усвідомлював, чому цей незадоволений, бо він домовився з Дмитром і Василем, щоб сьогодні закінчити краяння матеріалу, а завтра взялися б за інше!..

– Ну, чому ти роздивляєшся? – питає Вальтер, – ніби в цирку на акробатичнім номері!.. Жодна з них не підходить! – і копнув ногою в блискучі бляшані смужки. – Одні короткі, а другі – задовгі! – розвів руками. – Ну й працєю! Треба було змінити програму роботи в другій, щоб люди не сиділи без діла. Бо ми думаємо про концерти!.. А завтра доведеться відповідати за всю цю втрату! – і вийшов.

Віктор пішов у другий кінець цеху, туди, де зібралося зо дванадцятьох хлопців, що працювали в його зміні.

– Що трапилось?

– Не знаю, – відповів Дмитро. – Прийшов головний і сказав, щоб зупинили краяння, бо інакше застогне наша кишеня... То ми й припинили.

– Давай, переглянемо автомати! – і не зміг таки сховати в своєму голосі хвилювання та нервовості.

– Командувати будеш?.. – пробурчав той, підводячись незадоволено.

Віктор повернув голову і глянув на нього суворим поглядом. У них була домовленість: ніхто не командує, але кожен відповідає за свою роботу і за роботу всієї зміни. Всі погодилися, тому питання заставило його отак поглянути на товариша.

– Не знаю, що сталося, – говорив, ідучи слідом.

Віктор підібрав по одному відрізьку кожної величини і перевірів розміри: справді, не підходять. Підійшов до машин, перевірів їхню команду – теж не підходить.

– Хто змінив команду? – і дивиться пильно на Дмитра.

– Не знаю, я не торкався машини! – відбивався той, відступаючи.

– Тоді чому червонієш?

– Ти... ти міг би подумати про мене щось подібне? – аж затремтів той. – Як не червоніти, раз ти мене підозріваєш у подібному вчинку? Хіба я? Хіба ти? Хіба ми? – аж задихається Дмитро і, зірвавши з голови кепку, кидає нею й повертається до гурту.

– Ви тільки послухайте! – перериває благаючи. – Послухайте, що він говорить! – і показує на Віктора, який теж

підходить, несучи в руці відрізки і кепку. – Каже, ніби я змінив команду автомата, тому вийшли непідходящі відрізки!.. А я! – і крутить нервово головою.

Присутні замовкли і тільки дивляться нерозуміюче на обидвох. Відколи вони організували свою молодіжну бригаду і самі обрали Віктора їхнім вожаком, ніхто ніколи не мав з кимось до діла, не підозрівав, не засуджував, а допомагали один одному, розумілися! І щоб тепер зразу так вийшло?..

– Ти перевірив розміри, коли почав рубати?

– Ні, не перевірив, бо ти казав, що автомат наставлений на необхідні розміри!

– А коли ти забув навести команду автомата? – озвався хтось з гурту.

Віктор присів, жмакаючи в руках Дмитрову кепку.

– В кого є цигарка? – звернувся до хлопців. Хоч він, звичайно, не палив, та тепер затягнувся димом, аж позаздрив би йому найзавзятіший курець.

– Хтось ходив коло автомата! – вимовив крізь дим.

– Хто міг ходити?

– Не знаю... Знаю лише, що перед тим, як мали прийти ви, я настроїв автомат на точні розміри... Інакше не сказав би Дмитрові, що автомат приготований. Хіба не правда? – питається поглядом.

– І все ж – брак, недоробка.

– Все.

– Доведеться платити...

Віктор пильно приглянувся до кожного.

– У нас є закон: один за всіх, всі за одного. А тепер поступимо так: раз ніхто не ходив коло автомата, значить –

винен я, тож доведеться самому розплачуватись! – вимовив Віктор... – А коли хтось ходив, нехай зізнається, тоді підемо по половині.

Він пішов на цей психологічний крок не так заради грошей, як заради власного заспокоєння, бо знав, що хлопці не підведуть його. Були у них і скрутніші справи, та не підвели!

– Слухай, Вікторе! – сказав Дмитро. – Раз ти береш на себе всю вину, то дозволь половину взяти на мене.

Хлопці переглянулися, ніби радились поглядами.

– Раз я не перевірів команду автомата, значить – я винен в такій же мірі, як і ти! – почав доводити Дмитро.

– Якщо так, я теж рівняюсь з вами... – встав Василь. – Бо з другого автомата теж вийшли непідходящі.

– Невже? – запитали решта хлопців, які працювали в інших цехах.

– Давайте, переглянемо!

Пішли до нарізаних пластинок і переглянули обидві купи. Насправді, в одній недовміряні, а в другій – перемиряні.

– Хто міг це зробити? – питали один другого, не помітивши навіть, як за ними вже здавна спостерігав Вальтер.

– Одне ясно: хтось переладив машину, а ми так і не доглянули!

– Але хто?

– Мало хто тут вештається!.. Одні заходять, інші – виходять... Хтозна котрий із них бавився, або може навмисне...

– Нічого, раз – всі, то – всіма!..

– А тут що? – показався Вальтер. – Збори?

– Ні, – відповіли спокійно, – ось що сталося у нас. – І хлопці стали викладати навперейми свої висновки.

– А я ж казав Вікторові: вранці розберемося перед дирекцією.

– Але при чому тут власне Віктор?

– А хто ж відповідає за вас?

– Ми всі!..

– Цього не досить!..

– Ви зрозумійте, він не винен!

– Може й так! Та відповідати доведеться йому!..

– Відповідати будемо всі! – вирішили хлопці й пішли до роботи.

– Вікторе! – лишився Дмитро, – залиш до завтра! Якось розберемося... Піди краще на концерт. Віоріка жде, мабуть!..

Дмитро знав про їхні наміри, про Вікторові почуття, бо не раз вони розмовляли про життєві справи, про любов, чи сім'ю. І Дмитро колись любив, тому вмів дати пораду в такій ситуації.

– Мабуть, так і зроблю, – погодився Віктор. – Тепер все одно! – і перевірів, чи квиток в кишені...

III

У світлому фойє прозвучав третій дзвінок, і воно поволі порожніло. Цигарки були придушені, а обгортки шоколаду опинилися в кошиках.

Хтось намирає на двері. Вбігає дівчина, тримаючи над головою нейлонову хустину... Контролер не встигає навіть прикрити двері, бо перед театром зібралося стільки

охочих, хоч відкривай ще один зал!.. І всі хочуть увійти, пнуться і вриваються. Дівчина спинилася і тріпнула мокрою хустиною, оглядаючись навколо, наче шукаючи когось знайомого.

– Добрий вечір! – чує вона за спиною і дивується, звідки цей голос, бо при вході не бачила нікого із знайомих. Повертається і бачить довгувату тінь, що веде до побічного закутка, де, звичайно, збираються тільки жінки. І бачить перед собою Семена. Спочатку зраділа, бо, не зустрівши Віктора, все ж таки не була самою, і, може, він знає, де дівся Віктор.

– А Віктор де? – Він же сам їх познайомив, і тепер вона пригадала Семенові настирливі погляди...

– Віктор ось передав тобі квиток, не може прийти. Зараз він, мабуть, на заводі, зайнятий. – І подав їй квиток.

Віоріка взяла квиток, повернула його на всі боки, і смуток залив її ясний погляд. Більше не слухала його слів, але пішла слідом за ним, хоч і зараз не знає, як опинилася поряд з ним в одній ложі, як він допоміг їй скинути пальто і попросив сісти спереду, щоб видно було всю сцену. Та невдовзі отямилась і якимось машинально відмовила йому в люб'язності і відсунулася трохи назад, примруживши очі й не надаючи йому ніякої уваги. Все сталося так несподівано для неї, і хоч вона останніми тижнями боролася з собою, бажаючи перебороти себе, та от сьогодні...

На сцені співали про матір, про рідний дім, про любов і про весну, а вона сиділа затьмарена думками і дивилася наче чужими очима на постаті, що вертілися на сцені, і, відчуваючи поруч чужу присутність, перечитувала в па-

м'яті рядки тих двох листів, про які ні словом не обмовилась Вікторіві.

«Рідна дочко! Нарешті ми дізнались про тебе: де і з ким перебуваєш, де працюєш. Ти знаєш, як ми тебе любили, як догоджали тобі, як берегли. Ти в нас єдина, – єдина наша надія і поміч на старість, тож чому ти покинула нас? Хіба не почуття заковують нашу душу?.. Батько страх розсердився, і не можна не дати йому правди: все життя трудився і працював на нас, для сім'ї і, перш за все, для тебе. І щоб тепер довідався від чужих, де перебуваєш, як живеш? Хіба це він заслужив від тебе? Ніколи не думала, що доведеться мені писати рідній дочці, заради якої пережила і перенесла стільки!.. Хоч знаю, що не маєш наміру повернутися додому, зате можеш нам написати і розповісти про своє життя-буття... І все ж тільки твоя впертість винна у всьому... Про нього і не питаю – він всьому голова! Хоч не розумію, як він посмів зробити таке з тобою? Обманув він тебе, обдувив, а ти тепер тиняєшся по світу, як... Обов'язково відпиши, знаєш, що значить для нас твоє слово. Батьки завжди готові простити рідній дитині, коли вона направляється на добру дорогу! Не забувай цього слова і подумай... Ще нічого не втрачено, приходь, повертайся!.. Цілує тебе мама...»

Це був перший лист, над котрим вона проплакала всю ніч і який запам'ятався їй до останнього слова. Весь час перечитувала його у своїх думках, в уяві. Та відповісти не могла. Що було їй відповісти? Про що?.. Про те, що, справді, на чужині, – не в ріднім домі? Що тут люди, хоч і добрі, та все то не батько і не мати... Чи про те, що вона, успадкувавши батькову впертість, не може переступити через власне

рішення і вчинок?.. Або про те, що раз покохавши, вона не допустить можливості другої любові, як сталося в свій час з нею – її матір'ю... Про що було їй писати? Про Віктора? – Вони про нього й слухати нахотіли і тепер навіть не хочуть!.. А тоді про що писати?.. І не відповіла... Чекала на зустріч з ним, з Віктором, бо разом кроїли дорогу в майбутнє, і весь час старалася накрити списану сторінку материнського листа його подобою, його постаттю, і цього для неї було досить... Бо не так легко забуваються вечори, коли батьки, дізнавшись про їхню таємну зустріч, протримували її годинами перед вхідними дверима, вичитуючи їй по черзі лекції з моралі чи різні притчі, хоч часто й діставалося їй!.. І як вони не могли тоді зрозуміти її щире бажання незалежності і вільного власного вчинку?

Навіть не помітила, як скінчилася перша частина концерту. В залі засвітили, і всі рушили, хто куди: одні покурити, інші просто розпрямити ноги і плечі.

– Вийдемо? – запитав Семен.

– Ні! – відповіла, намагаючись не дивитися на нього.

– Пити не хочеш?

– Ні, спасибі, – похитала головою.

– Що ж, шкода... – і піднявся з крісла, щоб випрямити плечі. – А я думав, що концерт тебе розвеселить.

Віоріка постаралася посміхнутися йому, та вийшло, мабуть, щось не те, бо Семен тільки похитав головою.

– Переживаєш... Чи варто?

– Не знаю... – і відкинулася на спинку крісла, дивлячись на позолочене різьблення, яке прикрашувало стелю.

Семен вийшов, а вона залишилась, блукаючи поглядом поміж майстерно вирізьбленими візерунками, з-поміж

яких спускалося велика люстра з кількома десятками запалених електричних свічок. Та тільки очі насолоджувались майстерністю невідомих митців, бо думки продовжували блукати десь далеко від залу.

– Все задумана? – запитав Семен, подаючи шоколад. Сідаючи на своє місце, він одночасно оглядав тих, що сиділи в залі.

Віоріка взяла полискуючий, гладкий пакетик, та так і не доторкнулася до його вмісту.

– Дякую, не треба було... – ледве вимовила.

– Ну, ну! Кому ти така віддана? Хочеш побачити? Ану, поглянь он туди! – і показав пальцем в зал.

Віоріка глянула і, пильно пройшовшись поглядом по незнайомих фізіономіях, раптом стулила очі: не доводилось вірити. Поряд з Ніною, брюнеткою, яка ще з першого дня привернула його увагу, сидів Віктор. Семен уважно слідкував за кожним її рухом, і вона не знає, чи то від його настирливого погляду, чи від того, що побачила, але раптом відчула, як зал закрутився з нею, а візерунки на стелі закружляли наче в божевільнім танку...

Більше нічого не пам'ятає. Як вийшла, як опинилася на вулиці і простягла обличчя мокрим обіймам вітру і, постоявши так хвилину, насолоджувалась його холодними і вологими, ніби заплаканими, поцілунками; як подалася до гуртожитку, не знає, не може пригадати. Знає тільки, що вдома, вже в кімнаті, впала на ліжко і перелякала Христину, яка, будучи сама в кімнаті, не знала, як і чим їй запобігти.

– Нікого не кохай, Христіно! – аж стогне Віоріка. – Бо дуже болить!..

– Що болить, Віоріко? – не розуміє та.

– Коли з твоєї любові сміються... Отут дуже болить, – і показує на серце.

– А хіба хтось сміявся з твоєї любові?

– Ага, – говорить крізь сльози. – Аж двоє їх сміялося.

– Хто? Віктор?

– Не згадуй... Не промовляй його імені! – і стискала кулаки. – Навіть чути про нього не хочу! У-у-у!

Христина допомогла їй роздягнутись і вже не питала ні про що.

...Дні пішли одноманітні: дощ, вітер, сльота, почались морози. Віоріка не зустрічалась з Віктором, не читала його листів, які щоденно приносила котрась з колег, не слухала його вмовлянь, які їй переказували. Ходила з дівчатами, частіше з Христиною, до міста, в кіно чи до театру і, деколи зрідка, коли думала, що дівчата не помітять, слідкувала з вікна за юнацькою постаттю, яка годинами простоювала перед їхнім будинком. Накупувала собі книжок та підручників, читала.

Пізно ввечері, коли дівчата засинали, вибирала з сумки листа і читала його. Це був другий лист від матері. Хоч на перший вона не відповіла, та мати, видно, не втрачала надії.

«Мила Віоріко! – писала вона. – Чому і на кого ти злишся? Чому не пишеш? Знаєш, якто гірко, коли чужі доносять тобі про твою дитину, про її здоров'я та життя. Знаю, що тобі трудно, що тепер ти самотня... Знаю, що посварилися ви, не зустрічаєтесь, не говорите... Але хіба там мало хлопців!.. І, напевно, кращих і розумніших за нього. Там же працює і Семен П. Він нам написав про тебе. Чому б

тобі з ним не подружити? Він вже інженер, а не якийсь там слюсар. А його батьки теж раді би були, коли б він одружився з тобою. Якщо вирішила сама влаштувати своє життя, то влаштовуй як слід і з ким треба. Додому коли прийдеш? Знаємо, що отримуєш наші листи, але чому не відповідаєш на них? Ти ж не забувай: у тебе ще є родичі, а ти єдина їхня дочка, від якої вони чекають тільки радості і втіхи!.. Цілує тебе мама...»

Значить, він, Семен, написав додому про нас! – думає вона. І чого він пристав до неї? Їй вже так набридло його залицання, його навідування в цех, де вона працює, подарунки, які їй присилає і які вона дарує дівчатам, різні запрошення... Хіба він гадає, що коли інженер, то вона побіжить за ним, ламаючи голову?.. Ну, а Віктор? Ні, вона і йому не простить того вчинку. Хоч відтоді вона не бачила його жодного разу з тією, та скільки горя і встиду завдав він їй того вечора? То чи може все те легко забути і простити? Але що з ним?.. Вона чула, що в нього були прикrostі на роботі, що його викликали в дирекцію, та чим все те закінчилося, – так і не знає. І Віоріка засинала, розкинувшись думками в три сторони, і наче відлягало трохи на серці, бо довгі вії спокійно опускались завісою на стомлені очі і відносили її кудись в далеке ще не бачене царство сну.

Випав перший сніг, мороз скував калюжі, виманивши дітей на ковзанку. Христина увиходить в кімнату з букетом полум'яних гвоздик.

- Це для тебе? – каже вона Віоріці і хоче подати.
- А від кого? – ховає руки за спину.
- Як звичайно, товариш інженер...

– То значить, для нас, – і ставить червоні гвоздики у вазу.

– А ось і лист! – подає конверт.

– Того вже читай сама!

– А тобі хіба його не жаль?

– Кого?

– Та ось цього інженера!.. Ех, був би у мене такий...

– Ти що, справді?

– Справді!.. У нас теж одна виходить за інженера... І знаєш, яка з неї панна?.. Прийшла на роботу разом зі мною, а тепер в неї перснів не перелічиш, а одягнена як!.. І він ось так, як і цей, щодня приходить до неї і все дарує то одне, то інше. І чим їй журитися? Не те, що я... І тобі добре, – двоє ходять за тобою, а ти обидвом спину повертаєш!..

– Не обидвом... Хочеш бачити? – І вийнявши з букету найкращу квітку, підійшла до вікна і кинула її вниз, де знала, що зараз проходиться Віктор.

Христина виглянула у вікно і справді побачила його там.

– Оце так, від одного та другому!..

– Це вже від мене!

А Віктор перейшов на другий бік, щоб побачити, з якого вікна кинули, і коли помітив у ньому дівочу постать, помахав квіткою і пішов щасливий додому.

IV

Гостра тульчанська зима! Вітер дме з усіх сторін, та коли сягає зі сходу, то не встояти. Рве і котить за собою сні-

гові хмари, хоч під землю ховайсь. На вулицях в таку пору прохожих не зустрінеш, а набережна пустіє, нагинаючись стовбурами дерев під шпарким напором вітру. Діти, тримаючись за руки, перебігають вулицю чи перехрестя, а люди – хто на роботі, а хто чекає свою зміну вдома.

На алюмінієві комбінаті праця безперервна. Люди працюють в три зміни і доглядають, щоб не застигала у величезних котлах срібно-сіра рідина, а розтікалась потоком у форми, а звідти у прокатні.

В кабінеті партійного секретаря зібралися члени партійного комітету трудящих, профспілки та інші. Обговорювалася праця молодіжної бригади, керованої Віктором, а особливо її остання «робота», якою спричинено не тільки втрату металу, а було порушено і графік робіт, план.

Вислухавши коротку доповідь про те, що сталося, присутні поставилися до неї по-різному: одні засуджували, інші боронили, доводячи, що хлопці не з тих, щоб підвести, а треті вимагали негайного розслідування справи, щоб потім уже вжити заходів.

Коли вже майже всі висловили свою позицію, слова попросив майстер Васілеску – заступник секретаря партійного комітету.

– Товариші, – почав він, – я теж гадаю, що справу треба дуже добре обдумати, обговорити, а потім уже вжити заходів. Хоч на перший погляд мої питання не мають прямого зв'язку з цією справою, все ж таки хочу поставити присутнім кілька запитань. Товаришу Вальтер, ви як голова комітету технічного вдосконалення, скажіть відкрито, хто першим здав вам пропозицію вдосконалення такого-то приладу.

– Віктор Савчук, – відповів він, не вагаючись.

– І хто ще, крім вас, знає про ці пропозиції, бо вони ще не були обговорені на раді.

– У роботу заглядав інженер Петрушка Семен...

– А через кілька днів і сам здав подібну пропозицію.

– Так, останніми днями...

– Не знаю, детально не розглядав, але на перший погляд значної різниці немає...

– Товаришу директор, протестую проти такої позиції майстра Васілеску! Хто б міг допустити, що я, інженер, міг би вкрасти технічну ідею у звичайного слюсаря? Я ж член партії і не допущу, щоб хтось підривав мій професійний авторитет!.. Якщо я тут не потрібний, то в будь-якому місці знайду роботу! – і покинув демонстративно збори.

Присутні спочатку затишли, а потім заговорили, кожен намагаючись висловити свою думку. Одні ставали на бік майстра, інші боронили інженера, бо, мовляв, їм тут до зарізу потрібні зараз спеціалісти, в них і так малувато кваліфікованих робітників. Тож хто візьме на себе відповідальність, коли через від'їзд такого спеціаліста, як Петрушка, завод не виконає свій план!

– Я беру на себе таку відповідальність! – підвівся Васілеску. – Краще звичайний, але чесний слюсар, ніж фальшивий інженер. А коли він справжній комуніст, чому погрожує від'їздом, чому покинув збори?

– Його підозрівають, підривають авторитет перед цілим заводом!.. – почулися голоси... – Яка тут науково-технічна революція?

– Товариші! – аж викрикнув Васілеску. – Ми тут всі комуністи, є чи ще не є членами партії!.. Правда, спеціалісти нам потрібні, бо ми один з наймодерніших заводів... І

стоїмо в перших рядах. Від нас залежить вся традиція, у нас будуть вчитися майбутні зміни!.. І чого вони навчатися, коли ми боїмося стати віч-на-віч перед нашими справами, проблемами. Чи, може, в нас не вистачає справжнього комуністичного запалу, любові до нашої роботи, до наших повинностей?.. Ми тут, взагалі, не людей засуджуємо, а тільки ті їхні діла, які не рівняються з нашими завданнями, з нашими цілями... Ви говорите про науково-технічну революцію, яка повинна і буде характеризувати роботу на нашому заводі, і яка не може здійснитися через від'їзд інженера Петрушки... В такому випадку кого ж з них вибирати: звичайного слюсаря, який здатний на досить висококваліфіковані вдосконалення різних приладів та машин, чи інженера, який не в силі перевищити технічну підготовку того ж робітника? Ось де потрібно комуністичної совісті і комуністичного розуміння справи, розсуду і мислення!.. А що стосується Віктора Савчука, знайте, що він подав заяву про прийняття в ряди партії... Хоча в останньому випадку він винен, бо не перевірів перед роботою автомат, але раз людина готується вступити в партію, тож не може вона свідомо допустити таких помилок, а якщо допустив, значить, треба з ним підождати! У мене стільки було.

– Товариші! – підвівся в свою чергу директор комбіна-ту. – Поки говорив товариш Васілеску, я постарався ввійти в суть справи, бо, знаєте, що мене в цей час тут не було, отже, не був у курсі справ... При допомозі ваших виступів мені вдалося зрозуміти, що саме тут відбулося і в якому напрямку пішли справи... Хоч ще все не роз'яснено... Тому пропоную таке: партійний комітет виділить своїх членів,

комітет трудящих – своїх, а комітет технічного вдосконалення – своїх, які протягом не більше трьох днів розберуть справу і зможуть доповісти свої висновки... Добре сказав, товариші?

– Згідні! – підняли руки і підвелися, поспішаючи кожен до своїх справ.

...Віктор ходив по кімнаті і не знаходив собі місця. Стільки переживань за ці дні! Він стільки надій вклав у цей день! Думав, роз'ясниться, схвалять чи забракують, тільки б не ходити щоденно в осуджених. Та ось тобі суспанс!.. Важко так! Піти? Куди? З ким і куди іти? Він же не кочовик! Люди всюди добрі, але якогось притулку треба шукати!.. Люди добрі! Та хто і що може замінити людську доброту? Та отруїти її можна!.. Бачиш? – колодязь чистої прозорої води – знак людяності і турботи світу! – та вплив у нього лише літр нафти чи чогось смердячого, – забрудниш, отруїш ті життєдайні жили! Так, мабуть, і в житті... Не доглянувши чи не подумавши, кинеш грудку бруду в чиєсь чисте душевне джерело, а потім дивуєшся, чому вмерло в ньому все живе? Та досить філософствувати.

Та де це хлопці забарились? – і підійшов до вікна. Сутінки вже котилися на місто і так низько, що йому з третього поверху можна би дістатись до них. Хмари шалено носяться на скаженілих вітрових крилах і замурують вікна безсилими сніжинками.

Шибки аж угинаються, а телевізійні антени сп'яніли, немов стебла комишу, коли поміж ними гуляє завзятий гуляка-вітер...

Та ось з'являються хлопці, – веселі, буйні. Скидають засніжені пальта, розповідають веселі пригоди, побачені в

дорозі. Віктора теж охоплює їхній настрій, та він не може чомусь перенестися в безпосереднє їхнє переживання, сприймає все це, як прекрасний спектакль.

Дмитро розповідає, як вітер наніс прямо йому на груди якусь дівчину і та вчепилася за нього, немов за стовп...

– Не її помилка, – сміється Василь. – Ти й справді неначе остовпів після першого розчарування!.. Але щоб знав: не той герой, хто ховається після першої поразки, а той хто наполягає і перемагає! – додав повчально.

«Може тому і я переміг, що наполягав», – думав Віктор.

– Ну, багато ти нагероїв! – відмовив Дмитро.

«І сьогодні твоя мила віконце платком прикрила...» – заспівав Василь, сідаючи і собі біля столу, щоб перекусити.

– А ти про що?

– Та хоч про Ніну. Відколи сиділа біля Віктора на спектаклі, більше ні з ким не виходила...

– То вона, мабуть, викрала фотокартки з дошки передовиків і, розвішавши їх по стінах, сидить тепер та милується ними!

– Нікудишня порада! – озвався Дмитро і показав на червону гвоздику біля Вікторового ліжка.

– Ви кудись повертали? – огризнувся Віктор.

– В таку пору – не повернеш? Випили трохи, – зізналися хлопці.

– Видно, з комбінату...

– А вино було добре, – підморгнув Василь.

– Хитруни... – похитав головою Віктор. – Хіба я не бачив, як ви прихопили з собою пляшку.

– Лисун, таки винюхав...

– Він щось бачив, та не добачив...

–...що там були дві!..

–...і третя...

– Винось! – наказав Григорій Василеві.

– І що це на вас найшло? – дивується Віктор. – Жените когось, чи хороните?..

– Ні те, ні друге. Після таких напружених днів, просто хочеться повеселитись... Чи ти, може, проти?

– Ні, але не знаю, з якої нагоди...

– А нагода там! – і показали пальцем на квітку.

– Ну й хлопці, ну й друзі! – присів Віктор і обняв їх за плечі. – Так ради цього можна! А ви тут про Ніну згадували...

– То ми для Василя.

– Аж топиться за нею.

– Як морозиво в снігу, – вдає байдужого.

Василь розкрив пляшку і розлив у склянки вино. Раптом чомусь погасло світло. Всі завмерли від несподіванки. Чути було тільки вітер, який свистав у антенні дроти і немов шаленів у безсиллі, що хтось посмів стояти йому на шляху.

– Оце так!.. – озвався котрийсь.

Але в ту ж мить крізь гул вітру донісся гудок заводу. Десь у другім кінці міста озвався другий, а потім третій... і пішло...

– Що це? Хіба тривога?..

Боялись поворухнутись: темрява ніби підняла їх із землі, а сердитий вітер поніс кудись і кинув у крутіж розревілих гудків потопаючих кораблів... Десь грюкнули двері, почулися кроки, спочатку м'які, боязкі, а потім біг по сходах, залунали голоси...

- Пали сірник!...
- Шукай свічку!..
- Іди подивись...

В напівтемряві кинулися до дверей... В коридорі вже снували тремтячі вогники, і люди метушилися з одного боку в інший, немов приховуючись від настирливих гудків, які стривожили місто.

– Товариші!.. – почулося знизу. – Всі, хто зараз тут, хай одягається та йде в свій цех! Негайно! – Слова сторожа відлунюються в принишклім будинку і в затаєних подихах. – Такий наказ з усіх заводів! Передайте всім! Заводи, фабрики і люди кличуть вас! Чули?!

Розпочалася пекельна метушня, біг: хто вниз, хто вгору... «Тримай!»... «Світи!»... «Пробачте!»... «Чекай!»... «Розбудив?»

- А ми всі разом! – гукнув Віктор.
- Всі!..
- Готові? – Віктор і при війську готувався за кілька хвилин.

– Хвильку! Посвіти трохи, шапка десь заділася.
– Одягнутися якнайтепліше! – наказував Віктор. – Чули розпорядження... Василю, заглянь, як там з нашими хлопцями! Тільки швидко!.. Прийшов?

За кілька хвилин забули про завірюху, про холод і про невипите вино. Лише гудок захлинався, неначе в розпачі дитина, яка простягнула тремтячі рученята, волаючи допомоги.

Вітер бив у лице і заліплював снігом очі, колов обличчя крижаними голками і кружеляв навколо, як навіжений, та ревів зухвало, намагаючись збити з ніг...

Та вони витримали. Витримали як один! Хоч дорога здавалася їм безкінечною, а час летів наче на вітрових крилах, та появились вчасно... Навіть скоріше, ніж інші. На заводі метушня! Горіли смолоскипи і жмути вогню кидалися з боку в бік, розганяючи нанесені поривами вітру розбишаки куделі сніжинок. Спробували про щось розпитати, про щось дізнатися, та люди не переставали ні на хвилинку метушитись, бігати, боротися з розлюченим холодним вітром.

Поспішили до свого цеху. Майстер Васілеску збирав усіх, хто вештався туди без певного завдання, і наказував почекати там, поки повернеться з виробленим планом дій. І пішов у бік дирекції, тримаючи над головою палаючий факел. Хоч вітер гудів, намагаючись перемогти всі перепони, які виявлялися на його шляху, та завод стояв непорушний, завмерлий і нерухомий. Не було чути гулу моторів, величезних насосів, різного приладдя, яке ще кілька годин тому здіймало такий шум, що треба було говорити впритул, щоб розуміти один одного. А тепер все це завмерло, заціпеніло, немов підстрелений величезний птах, який у розпалі розкинув нерухомі крила, які ще мить тому різали повітря незнаних височин. І все це здавалося таким незвичайним, що люди, наче побоюючись, поглядали на величезні довгі тіні, які лягали від замовклих труб, перехреснюючись десь високо на стелі.

– Ось що, товариші! – говорить Васілеску, подаючи комусь свій смолоскип, щоб звільнити обидві руки, бо треба було розглянути дрібно розписаний аркуш; певно із завданнями. – Часу на розмови нема. Треба діяти чимскорше і по можливості рішуче!.. Наша бригада, значить наш цех,

одержав на цю ніч одне з важливіших завдань. І ми повинні його виконати, бо не так зобов'язують нас досягнуті результати, як зобов'язує майбутнє!.. А майбутнє за вами, – звернувся він уже прямо до Віктора.

– Справа така: зірвана лінія постачання електроенергії... Зірваний газопровід... Ми відірвані від цих джерел... А для нашого заводу – вони все!.. І не тільки для заводу, а для всього міста!.. У нас майже вся система розроблена на основі електроенергії... І поки вдасться відремонтувати лінію високої напруги, нам доведеться відстоювати її сили... В нас є запаси, тобто електроенергетичні мотори, але вони до цього часу не були вживані... Поки їх приведуть до функціональності, треба відстояти нам виробництво заводу!..

Завдання таке: в цю погоду ми повинні вибратися на поверхню платформи з рідинними резервуарами і спробувати розмішувати вручну в котлах сплав. Справа нелегка, тим більше в таку пору... Тут треба не тільки відваги, треба й мужності, сили і вміння!.. Якщо хтось почувається не в силі витримати такі умови, нехай скаже тепер, бо людські жертви принесли б нам ще більше втрат і горя!

Та кому говорити, як гурт Віктора підступив як один до майстра Васілеску.

– Хоч ми не сталевари, зате просимо виділити нас в першу чергу на цю роботу!..

Васілеску глянув із задоволенням на хлопців: ні, він не промахнувся в довір'ї до них, до Віктора.

– Якщо так, – промовив він, – то першим піду і я з вами, разом з майстром-сталеваром Захареску! А решта... – і почав розподіляти кожному завдання.

Вітер бушував і лютував у своєму розпалі, запихаючи снігом всі порожнечі. Тримаючи в руці смолоскип, Захареску пішов до металевої драбини, яка вела нагору платформи, що височіла десь понад завірюхою. Хлопці підвели очі, намагаючись розгледіти, що там поза отвором: темна хуртовина обвивала своїми пеленами все, що насмілилося вирости над землею.

Та хлопці не перелякалися! Кинулися вгору східцями, думаючи – одні, щоб показати себе перед іншими, це значить велике героїство, інші, що раз таке розпорядження – значить, треба виконувати, а треті, що від їхньої роботи і відданості залежить здійснення завдання, що ідуть вони на це діло не як герої, а як звичайні бійці, які борються за справу всіх, які боронять те, чим гордиться весь народ. До цих трьох належав і Віктор.

Він піднімався по драбин вслід за Захареску: хотілося першим перевірити, як доведеться працювати в таких умовах. Він зараз не думав про особистий приклад, але відчував у серці, що для того, аби розвіяти тінь недовір'я, йому потрібно бути в перших рядах.

Руки міцно хапались за кожну сходину, бо пориви вітру могли в будь-яку мить зірвати його звідти і понести з собою. Неможливо було прогледіти щось, бо заважала хуртовина, отже, треба було орієнтуватись розумом, щоб відчувати, де і що знаходиться. І раптом він відчув над собою факел Захареску, який деколи потрапляв рукою біля його черевиків, бо Віктор відчував, як хтось лапає і його за ноги, а думати в цю мить треба було тільки про те, щоб втриматись, щоб не полетіти пушинкою за хвилями вітру. І так заважав смолоскип!

Нарешті опинились на платформі. А тут – як на долоні! Кілька десятків метрів, на які піднімалася платформа, дозволяли хуртовині розвивати всі свої сили. Захареску, першим опинившись на висоті, подавав руку наступному, щоб допомогти вилізти і втриматись проти вітру. Коли вилізли всі, Захареску подивився вниз, чи не побачить світло, яке вибирається на поверхню.

Та всі Вікторові хлопці були тут. Васілеску, який прийшов останнім, засапаний, спинився біля Захареску і Віктора і, освічуючи метр за метром перед собою, пішов до резервуарів, які, немов чорні зловісні очі, дивилися на все те, що творилося над ними, дихаючи ще теплою парою.

Спинився біля першого.

– Треба буде розмішувати зверху!

– А чим?

– Винесуть незабаром лопати.

– А як зорганізуєш роботу? – питає Васілеску.

– По четверо хлопців біля кожного котла розмішуватимуть сплав, аж поки надійде друга зміна. А вона прийде тільки вранці, бо і там, внизу, треба буже вжити всі заходи, щоб будь-якою ціною зберегти необхідну температуру.

...Три дні минули, а люди борються з хуртовиною, перемагають її і стоять, немов скеля, розділяючи і колючи вітер на дві половини. Віктор вже дві доби не сходить з платформи. Немов п'яний ходить навколо котла і дивиться в його глибочінь, чи не заціпеніла там сталь. Друзів, товаришів по бригаді, вже замінювали, а він залишав-

ся, хотів вистояти до кінця. І не заради героїства! Ні, не героїство його привело до такого рішення, а воля – бажання довести всім, що він людина, а раз просився в комуністи, значить, він в силі довести до кінця доручену йому справу.

Приходила і Віоріка, приносила їсти й пити, але він не сходив з платформи, передавав їй сердечну подяку й побажання, але просив пробачення, що не міг побачити її, бо його місце було тут, де треба було рятувати тонни алюмінію.

Були і Васілеску, і Захареску, кликали, та він залишався німим, бо пам'ятав слова всіх, які говорили про нього на останніх зборах.

І ось тепер крутився навколо котла. Вітер, хуртовина, які не переставали, здавалися йому звичайними, ніби народився він з ними, звик до них. Та він пильнував, щоб сплав не застиг, не заціпенів, бо це означало зрив виробництва на цілих два тижні. Крізь пориви вітру і замети снігу він ледве розглядав попередню постать, і хоча котел не був надто широкий, але ті три, які вітрилом ходили перед ним, були для нього далеко, бо ні перекликнутися, ні домовитися про щось з ними було неможливо через пориви вітру, які переривали подих і примушували стулювати очі.

– Вікторе-е-е! – донісся до нього чийсь голос, – давай заміню тебе!

Віктор намагається розглянути чиєсь обличчя, та відчуває дотик чийхось долонь, які стараються відібрати від нього лопату.

– Там, на долині – Віоріка чекає тебе! – чує він.

Тоді він випускає з рук лопату і виходить з вітряного млина. Кілька хвилин стоїть, щоб зорієнтуватись, бо тут і вночі і вдень все однаково виглядає, а від стільки кружляння навколо котла крутилося в голові, і крізь буйні завії снігу Віктор не міг розібрати, де і куди треба йти, щоб потрапити до драбини.

Хмари неслися так низько, що простягни тільки руку і доторкнешся їх, і воно здавалося Вікторові таким несподіваним, таким нежданим і чудовим, що він відчув раптом, як росте, сягає хмар, і вже йому не страшні найсильніші завірюхи. Але це було тільки марення. Хоч і відчував все це, та напіввідкриті очі шукали шлях до землі, той, яким піднявся ще тоді, коли торкалися його рук черевики Захареску.

Вітер сильно б'є в лице і мочить снігом обличчя, заліплює очі!.. Ноги тремтять, тремтить все тіло... Віктор змагається з усіх сил, щоб вдержатися проти зухвалих поривів вітру і добратися до драбини.

– Вікторе! – гукає йому Дмитро, – ти ще тут?

Віктор повертає голову в бік голосу і бачить людей, які ступають услід один одному на однаковій віддалі, протиставляючись вітрові, який хоче вирвати з їхніх рук лопати.

– Вікторе, злізай! – чує він голос Захареску. Тут, вгорі, не розбереш, де небо, а де земля: бо все змішалось з хмарами, і навіть вдень доводиться палити смолоскипи, щоб потрапити туди, куди кличе застигаюче серце комбінату... Віктор наближається до драбини.

– Злізай! – чує він уже вкотре наказ. Б'є і крутиться у невтомнім танку навіжений вітер, кидаючи снігом по всіх

закутках. Віктор спускається обережно, тримаючись за поручні, і думає про Віоріку, яка чекає його внизу.

Віктор втратив навіть відчуття часу. Відколи вибрався на висоту і закрутився в безконечному танку, ніч з її смолоскипами, а день з навислими хмарами, і вітер, який дує невтомно, все злилося воєдино, над яким панує одна тільки думка: витримати! Що б то не трапилося – треба вистояти! Перерви були короткі, такі що їх і не назвеш перервами. Він крутився безперестанку зі своєю лопатою і на ходу їв обмоклий від снігу хліб.

Ще кілька там метрів, думає Віктор, і він ступить на тверду землю, бо хоч тверда ця цементна платформа, та протягом цих днів йому здавалося, що і вона ходором ходить, пливе немов на бурхливих хвилях вітру.

Віктор сковзнувся і сильний удар вітру зриває його перевтомленого і несе кудись набік. І йому справді здається, що пливе він десь понад землею, під олов'яними, сірими хмарами і білим покривалом землі, яке подібне до простирадла з їхнього дитячого будинку. Як добре було тоді! – встигає він пригадати, та тих кілька секунд були надто короткими, щоб насолодитись спогадами...

Більше Віктор нічого не пам'ятає.

...Тиша. Така глибока, немов загробна, запанувала навкруги, стікаючи наче по білих стінах і віддаляючи гомін вітру та хуртовини. Здавалося, що затишшя дзвенить тільки в його душі і відносить його у далекі світи мрій і надій.

– Знепритомнів?

– Скоро отямиться, прийде до себе.

– А виживе?..

– Калікою не лишиться?..

Віктор відкриває повіки і ще несвідомим поглядом обводить палату. Порожній погляд ковзає по присутніх фігурах, які нависли над ним, наче жмут розчервонілої каліни над раз цвілим васильком.

– Віоріко!.. – шепочуть напухлі, потріскані губи. І повіки знову замикаються...

– Багато не говорити! – чує він незадовго. Хоче поворухнутися, та тіло не підкоряється волі, біль у ногах та в попереку дає про себе знати, примушує його залишитися непорушним.

Ось тепер дивиться вже свідомо і затримується на кожному обличчі, яке нависає над ним. Прикушує з болю губи і розглядає уважно присутні обличчя.

– Все буде гаразд! – чує він знайомий голос і повертає до нього очі. То Васілеску. Стоїть над ліжком і дивиться на нього добрими старечими очима, в яких він читає підбадьорення і заклик до життя.

Віктор тільки тепер помічає, що може читати людські погляди і очі шукають Віорічин погляд. А в ньому він бачить і журбу, і радість, і смуток, і ту глибину душі, яка зове його в невідому далечінь, де вони, щасливі, підуть разом зустрічати схід сонця, де житимуть не заради себе, а заради хороших і добрих людей, які ось тепер обступили його ліжко.

– Вікторе, все буде гаразд!.. Скоро одужаєш, – чує лагідні слова Віоріки.

І він чує, відчуває, як одужує, готовий піднятися і встати на рівні ноги.

– Добре, що не вийшло гірше!.. Шкода хлопця!..

– Добре, що не впав звисока.

– В ці дні, – продовжував Васілеску, – бюро партійного комітету обговорило багато справ. Між іншими, обговорило і твоє прохання про прийняття в члени партії.

– Дякую!.. Сердечно дякую! – ледве вимовляє Віктор від хвилювання та від болю.

– Нічого тут дякувати... Ти заслужив і довів своєю позицією, що заслуговуєш цього звання. І я впевнений, що ти швидко повернешся до хлопців. А поки що ми доручили бригаду Дмитрові. У нас тепер краще... Хоча хуртовина ще не минула, та електромонтажники потрудилися не менше за нас. Тепер є і струм, і газ, все ввійшло в нормальний курс. Єдине, що залишилося, – твоє здоров'я.

Віоріка дивилася на нього вологими від збентеження очима. На душі стало легко, прояснилося наче. Людяність і порозуміння глибоко зачепили її душу.

Мужчини нагнулися над його ліжком і по черзі тиснули йому руку, підбадьорюючи і бажаючи швидкого одужання.

Залишившись удвох, Віоріка провела рукою по його обличчі, прохаючи його, щоб не говорив, щоб тільки вона могла дивитися на нього і бути з ним поруч.

– Дурня! – каже йому. – Тільки після того, як прочитала твого листа, зрозуміла, як неправильно повелася. Не гнівайся! Дійшла я до роздоріжжя, та трохи не помилилася дорогою... Та тепер все стало зрозумілим, яким було спочатку, ще з дому. Ось вийшли на шлях різні люди, а між ними і Семен!.. Це він всьому винен.

– Я знав, і хотів зробити так, щоб і ти знала...

– Він зізнався у всьому... А тепер не посмів прийти до тебе – стидається. Про що ще тобі розповісти? Так багато

хотілося тобі розповісти, та зараз все забула! – докоряє собі Віоріка.

– Через місяць квартиру виділять! – шепоче Віоріка, нахиляється і цілує його бліду щоку. Разом будемо, вдвох, – і сльози напливають на очі при думці про недалеке щастя. – Я ось додому написала, – і виймає з сумки конверт. – Щоб знали, що ми одружуємося, запросила їх у гості.

Вікторові очі теж вологі. Щастя пливе в його очах, і на серці так легко, так затишно і спокійно, що наче й не було хуртовини, не було тих важких ночей та днів, а було тільки щастя, була тільки любов і ці люди, заради яких він готовий хоч зараз падати чи крутитися ще скільки завгодно...

Іван Федько – недоспівана «верхнянська» пісня

*«Ой сеї, каже сеї,
ай черемускої...»*

З верхнянської співанки

«Життя його було неначе блиск роси. І він прожив його напружено і дерзаючи, весь час у запалі і творчому шуканні. Сама його душа була такою, і він ніколи не зрадив її, живучи справедливо, високо, поетично, як кожен справжній письменник. Майже все своє життя присвятив вихованню людини, і тепер, коли його немає вже поміж живих, здається, ніби взявши класний журнал, він пішов на урок, щоб посіяти в людських серцях те, що не вмирає ніколи. Та урок цей довгий на всю вічність...»¹ – писав Микола Корсюк на обкладинці посмертної збірки «Обірваний політ» Івана Федька.

Народився Іван Федько 15 квітня 1938 року на Мараморощині у селі Верхня Рівна – «Верхнянка», як називатиме пізніше його у своїх творах. Село, яке вже на той час подарувало єврейській літературі Румунії письменника Вольфа Тамбура, а трохи пізніше – українській літературі Михайла Небиляка, Павла Романюка, Марту Боту, Михайла Гафію Трайсту, Анну Трайсту-Рушть, Марію Опрішан та Іляну Дан.

¹ Іван Федько, *Обірваний політ*, Видавництво Критеріон, Бухарест, 1980 р.

Закінчивши школу в рідній «Верхнянці», Іван Федько вступає 1950 року до української педагогічної школи міста Сігету, де професор і письменник Денис Онишук відкриває йому шлях у світ літератури, а вже весною 1952 року, коли до Сігету загостив поет Андрій Малишко, на літературному вечорі Іван Федько прочитав свої вірші, за які наприкінці вечора Малишко, похваливши, обняв і поцілував його.

В цих учнівських роках дружить з майбутнім письменником Степаном Ткачуком, який пізніше згадуватиме його:

«Пригадую... Пригадую, наче сьогодні (...) Івана Федька струнким і ставним красенем. Він завжди мав щось сказати, але тільки по-своєму, як йому заповідала совість, а вона у нього не знала лицемірити»².

Після закінчення Сігетської української педагогічної школи у 1956 році, працює вчителем в рідній «Верхнянці» і в інших марамороських селах, а також вчиться на заочних курсах філологічного факультету українсько-румунського відділення Бухарестського університету, на який вступив у 1957 році.

Між 1962-1966 роками обіймає посаду директора в селі Берсана. Після того працює викладачем румунської мови та літератури в Сатумарському ліцеї № 3 до 13 вересня 1979 року, коли відходить у вічність.

Письменник активно співпрацював з українськими виданнями «Серпень» (1964 р.), «Наші весни» (1972 р.), «Обрії».

«Іван Федько не помер, – писав Ст. Ткачук, – бо обранці муз ніколи не складають руки навхрест, не стулюють повік, а тільки стають аргонавтами тамтого світу (...) Тому над їх гробами час окам'янів, а вітри перетесують його на пам'ятник безсмертя і на розкрити Книгу Життя, на сторінках якої роки писатимуть золотими буквами все те, що доля заборонила писати їм. І

² Степан Ткачук, *Слово про побратимів*, Видавництво Мустанг, Бухарест, 2000 р., стор. 213.

кожний прийдешній рік матиме, що сказати і як сказати про письменника і людину Івана Федька».

Іван Федько живе поза часом, форма й сутність його існування – це пам'ять, власне, він і є пам'яттю, і тому він вічний, як і всі митці вічні через пам'ять. А пам'ять не минається. Пам'ять передається з роду в рід і триває вівіки-віків для того, щоб потомки могли споминати незлим тихим словом. З часу не дано вийти нікому й нічому, час перетворюється в нагороду або в помсту, і його можна затримати тільки в слові, надто ж у слові написаному й записаному. Писанина – найвища втіха й найтяжча мука. «...пишуть три пальці, а все тіло болить», – казав Іван Величковський.

Іван Федько писав багато, хоча за своє коротке життя надрукував тільки дві книжки: «По новому шляху» та «Новели», зате «він належав тій рідкісній плеяді письменників, що пишуть багато, але друкують надто мало, що вимогливість до себе і повагу до писаного слова мають за кредо творчого буття», – писав про нього Ст. Ткачук.

Збірка оповідань «По новому шляху» (1960 р.) зосталася наріжним каменем, закладеним у підвалини української літератури в Румунії. «Це було ознакою того, що літературна продукція вже не вміщалася на сторінках газети, але й того, що вона дійшла самовідомості свого існування, що ряд письменників перейшли від okazійного писання до систематичної творчості», – писав у своїй збірці есе літературний критик Михайло Михайлюк.³

«Проза Івана Федька тяжіє до реалістичного письма, із розлогими сюжетами типу мислення романіста. Попри типові у свій час сюжетні мотиви, спосіб осмислення сюжетної канви, йому характерне тісне наближення до людського болю, душевних переживань. А ще міжлюдських відносин, бо автора цікавило

³ Михайло Михайлюк, *Слово про слово*, Видавництво Критеріон, Бухарест, 1983 р., стор. 8.

насамперед винести перед читачем людське», – відзначає Микола Корсюк у першому томі антології «Просвіт»⁴.

А його односельчанин, професор Клузького університету Іван Семенюк пише:

«Іван Федько, як і Михайло Небиляк, відобразили в своїх творах з душевною теплотою і любов'ю життя українців Мараморощини під час Другої світової війни і перших двох післявоєнних десятиліть.

Іван Федько народився 1938 р., коли почалася Друга світова війна. Безумовно, перші його враження та знання про навколишнє середовище пов'язані зі злиднями та горем, які принесла людям війна. Інше глибоке враження, яке вплинуло на його творчість, пов'язане з визволенням Мараморощини Четвертим українським фронтом та новими перспективами, які відкриває ця подія для розвитку українців цього регіону і загалом для українців Румунії».⁵

Іван Федько був знаковим письменником української літератури в Румунії, тому надіємось, що його творчість будуть читати і вивчати в школах наступні покоління, бо «тільки зберігаючи спогади про інших, залишаємо пам'ять про себе», – писав Максим Рильський. Адже пам'ять – це Вавілонська Вежа, яку ніхто не може зруйнувати. В романі «Я Богдан» Павло Загребельний так і пише: «Хто сказав, ніби Вавілонська Вежа завалилася? Люди й далі будують її, не зупиняючись, тільки зветься вона пам'яттю. Будують мільйони безіменних, щоб одиниці стали пам'яттю. Яка несправедливість!»

А може, це і є найвища справедливість і доцільність життя?

Михайло Гафія ТРАЙСТА

⁴ Микола Корсюк, *Просвіт*, Видавництво RCR Editorial., стор. 337.

⁵ Іван Семенюк, *Українські письменники Румунії*, ж. «Наш голос», № 213, березень, 2012, стор. 27.

ЗМІСТ

Життєві історії від Івана Федька 5

Із збірки «ОБІРВАНИЙ ПОЛІТ» (1980 р.)

Із хроніки життя 11

Коротка історія 237

На початку дороги 279

Іван Федько – недоспівана

«верхнянська» пісня 327

